

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022 4.
LXIV. ÉVFOLYAM SZÁM

.....

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 4. szám

HITELVISZONYOK MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István Bevezető megjegyzések 641

Danyi Pál A konvenciók pénzügyi rendszer bevezetése
a 18. század közepén és ennek jelentősége 649

Kovács Krisztián „Bizonyos és eltávoztathatlan szükségünkötől
viseltetvén”. 17–19. századi zálogszerződések a Rádayak
levelestárából 673

Kurucz György Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek
Tolna, Baranya, Zala és Vas vármegyében a 18–19. század fordulóján 689

Hites Sándor A *Hitel* fikciós példázatai. Két elbeszélés
az 1830-as évekből 709

Szilágyi Adrienn Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája
a 19. századi kimutatásokban 725

TANULMÁNYOK

Ribi András A nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyek
a kezdetektől 1435-ig 745

Ordasi Ágnes Elszámolt milliók vagy túlhajszolt centralizáció,
avagy miért mondott le az a bizonyos másik Batthyány Lajos? 767

Váradi Natália Ötvenéves az 1972-es beadvány. A kárpátaljai
magyarság 1944 utáni nemzeti újraszerveződése 785

VITA

Horváth Gergely Krisztián A magyar típusú jelenkortörténet
– a vidéktörténet szemszögéből 805

HITELVISZONYOK MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

CREDIT RELATIONS IN HUNGARY, 1700–1848
Introductory Remarks

Why did the rulers of the Habsburg Monarchy take no major loans in Hungary to finance their military expenditure? Should the reason be looked for in the absence of considerable capital there, or rather in the fact that those in possession of enough capital to invest chose to favour private creditors? Previous research has proved that the latter were predominantly great landowners, and the loans went to other great landowners. It seems that in the eighteenth century it was those with capital who searched for safe possibilities to invest their assets, as a kind of savings bank, instead of debtors knocking on the doors of creditors for loans. A key question of Hungarian economic history is how and why this situation turned into its opposite, the scarcity of credit.

Keywords: fiscal–military state, credit, state debt, private credit, abundance and scarcity of credit

A hitel kérdése a 18. század pénzügyi–katonai államaiban a kései rendiség korának több szempontból is kulcsfontosságú problémája, így ennek történelmi vizsgálatát sem lehet a kevesek által művelt gazdaságtörténet periferikus területének tartani.¹ Ami a Habsburg Monarchiát illeti, Mária Terézia birodalmának pénzügyeit áttekintő klasszikus monográfiájában Peter Dickson leszögezi, hogy a 17. század végétől a 18. század végéig a Habsburgok rendre külső forrásokra szorultak a belső tőkeképződés gyengesége és a háborúk során felmerülő pénzigények közötti tartós ellentmondás miatt. A kortársak szerint a hétéves háború végén az állami hitelek negyede volt külföldiek kezén. 1739 végén a 45,3 millió forintos államadósság 56%-át tették ki a külföldi kölcsönök. Ehhez járult még a Wiener Stadt-Banco felé fennálló 53,8 millió forintos tartozás, amelynek körülbelül ötöde, azaz a teljes államadósság nagyjából 36%-a volt külföldi kézen, azaz még a belső hitelfelvétel jelentős része is külföldi magánszemélyekhez volt köthető.²

Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék.

- 1 Ezúton szeretném megköszönni Somorjai Szabolcs fontos megjegyzéseit, amelyeket a szöveg korábbi változatához fűzött.
- 2 P[eter] G. M. Dickson: *Finance and Government under Maria Theresia, 1740–1780*. I–II. Oxford, 1987. II. (Finance and Credit) 272., 275.

A belső hitelforrásokat tekintve William Godsey nemrég kimutatta, hogy a hosszú 18. században Alsó-Ausztriában a rendek milyen fontos szerepet játszottak a Habsburgok pénzügyi-katonai államának finanszírozásában. Az osztrák örökösödési háború vége és a hétéves háború vége között az alsó-ausztriai rendek hitelállománya több mint hatszorosára emelkedett.³ A korban a rendek hitelképessége stabil volt, és az uralkodóknál sokkal megbízhatóbb adósnak tekintették őket, amint ezt egy 17. századi példa is jól illusztrálja. 1655-ben Holland tartomány rendjei úgy döntöttek, hogy a kamatláb nem lehet magasabb 4%-nál. Ekkoriban az angol király nem kevesebb mint 10%, a francia pedig egyenesen 15% kamatot volt kénytelen fizetni a felvett hitelek után – alacsonyabb kamatra nem kaptak ugyanis kölcsönt. 6%-os kamatszinten majd csak 1665-ben tudott az angol uralkodó hitelt felvenni – már parlamenti jóváhagyással. Minthogy pedig 1688 után az angol állam pénzügyei az alsóház ellenőrzése alá kerültek, és egyes állami bevételeket bizonyos konkrét hitelek kifizetésére rezerváltak, a befektetők bizalma állandósult.⁴

Azt látjuk tehát, hogy ebben a helyzetben kézenfekvő volt a nagyobb hitelképességű, az adó beszédését is felügyelő rendi képviseleti testületeken keresztül hitelt felvenni. Bár előfordult, hogy Mária Terézia magyarországi jövedelmeire vett fel hitelt – 1740 és 1753 között általában a kamarai jövedelmekre, 1747-ben további biztosítékok mellett a magyar és szlávón sójövadalmakra vagy alsó-magyarországi (feltehetőleg: bánya-) jövedelmeire is egy összesen több mint 18 milliós hitel részeként, illetve 1760-ban az Osztrák–Németalföldön 3 333 333 forintot csak a magyar harmincadjövadalmakra (4% kamattal)⁵ –, és noha voltak erre törekvések a hétéves háború idején, Magyarország nevében végül nem vett fel az udvar hiteleket.⁶ A Magyar Kamarán, később az önálló Hitelfőpénztáron keresztül történt hitelfelvételek csupán a töredékét jelentették a Habsburg Monarchia összes kölcsönének: a kamarai adósság az osztrák örökösödési háború végén Herzog József szerint mindössze 3 millió, a hétéves háború végén 11,5 millió forint volt⁷ – akkor, amikor a birodalom államadóssága nem kevesebb mint 285 millió forintra rúgott (és ebből a magyar kamarai jövedelmekre csak 8–10 millió volt betáblázva) – írja Nagy István.⁸

3 William D. Godsey: *The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-Military State, 1650–1820*. Oxford, 2018. 244. A hétéves háború időszakában, 1760 és 1763 között jelentős összeget vettek fel Genovában az alsó-ausztriai rendek és Stájerország rendjei, de rajtuk kívül a stájer klérus általában és a bencések külön is, valamint a felső- és alsó-ausztriai katolikus egyház és a csehországi jezsuita rend is. (Dickson: *Finance and Government*, II. 286.)

4 Patrick K. O'Brien – Philip A. Hunt: *The Rise of the Fiscal State in England, 1485–1815*. In: *The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815*. Ed. Richard Bonney. Oxford, 1999. 70–71. Idézi Wim Blockmans: *Comparing Representative Institutions. The Historiography and the Challenges*. In: *Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the Long Eighteenth Century. I. Representative Institutions and Political Motivation*. Ed. István M. Szijártó – Wim Blockmans – László Kontler. London – New York, 2023. 30.

5 Dickson: *Finance and Government*, II. 304–305., 308., 407. Az utóbbi hitelt azonban 10% diszkonttal kínálták, ezért 3 millió forint jött csak be, és 4,4% volt a hozam. Uo. 282.

6 Herzog József: *A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején. Századok* 57–58 (1923–1924) 450–451.

7 Uo. 437., 452–453.

8 Nagy István: *A Magyar Kamara, 1686–1848*. Bp., 1971. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 3) 220–221.

A számok a szakirodalomban tehát kissé különböznek, de az arányokon ez vajmi keveset változtat. Vajon mi az oka ennek az aránytalanságnak? Talán nem volt pénz Magyarországon? 1760–1761-ben a Magyar Kamara hárommillió kölcsönt vett fel, a kamarai birtokokat ajánlva biztosítékként, de ennek túlnyomó része bécsi befizetés volt, a magyarországi hitel pedig csak 98 000 forint,⁹ alig több a teljes jegyzés 3%-ánál. Ha ehhez hozzáadjuk a magyar arisztokraták bécsi befizetéseit is, akkor sem lesz több 145 000 forintnál, azaz 4,5%-nál.¹⁰ Valamivel magasabb arányokat és abszolút számokat is ismertet a szakirodalom. Dickson szerint az 1747-ben a kamarai jövedelmek terhére döntően magánosoktól felvett hitel folyósítói között jelentős számban találunk magyarokat: a 2 096 300 forint bő 10%-át ők biztosították.¹¹ Mindebből könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy Magyarországon nem képződött elég tőke, amelyet az államadósság finanszírozásába be lehetett volna csatornázni. Vagy esetleg mégis volt, csak nem Mária Teréziának nyíltak meg az erszények?

Bakács István hat arisztokrata család hitelügyleteire kiterjedő vizsgálata szerint Magyarországon a földbirtokosok inkább kaptak hitelt, mint az állam.¹² Tóth Tibor az 1756 és 1812 közötti Somogy megyei betáblázások vizsgálatából szintén arra jutott, hogy a hitelek többsége arisztokratákhoz, illetve néhány fontos köznemesi családnak került: csak ők tudtak bekapcsolódni a konjunktúrába. (A vármegyét is vezető köznemesi családok csoportja ugyanakkor a legnagyobb nettó hitelező is volt.)¹³ Talán arról lenne akkor szó, hogy mégis volt tőkeképződés Magyarországon, csak éppen a pénzt nem voltak hajlandók az érintettek az állam szükségleteire átengedni, mert magánosoknál nagyobb biztonságban érezték a kihelyezéseiket?

Vagy esetleg az állam által ajánlott kamat szintjével volt gond? Amikor a ténylegesen 1774-től működő Hitelfőpénztár átvette az államadósság kezelését, akkor a jezsuita vagyoni bevonásával sikerült 4%-ra konvertálni az adósságokat.¹⁴ A magánügyfelek pénzének azonban a felét sem tudták 5-ről 4%-ra konvertálni, és jellemző módon a Helytartótanács még arra is engedélyt kapott Mária Teréziától, hogy a Tanulmányi Alap tőkéjét is privát adósoknál helyezze el 5% kamatra, ne pedig a Hitelfőpénztárban 4%-ra.¹⁵ Vagyis a 18. század második felében a magyar uralkodó nem fizetett 10–15%-ot az általa felvett hitelek után, mint a korábban említett 17. századi elődei, hanem megpróbált a piaci kamatoknál

⁹ Herzog: *A magyar kincstár háborús hitelműveletei*, 447.

¹⁰ Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Bp., 1965. 100.

¹¹ Peter Dickson táblázata csak a 10 000 forint feletti összeget hitelezőket foglalja magában. A 69 nevet tartalmazó névsorban találjuk Bánffy Dénes grófot 10 000, Batthyány Károly grófot 20 000, Borbély Mihályt 12 000, Erdődy György és Esterházy József grófot 16–16 000, Grassalkovich Antal grófot 15 000, Harruckern Ferencet 20 000, Illésházy József és Koháry András (?) grófot 10–10 000, Mattyasovszky Józsefet 72 800, Nádasdy Lipót és Pálffy János grófot 10–10 000 forintos hitel folyósítójaként. (Dickson: *Finance and Government*, II. 421.)

¹² Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, 5.

¹³ Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban, 1756–1812*. Bp., 1979. (Történeti Statisztikai Füzetek 2) 47–52.

¹⁴ Herzog József: *A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában. Századok* 59–60 (1925–1926) 167–168.

¹⁵ Uo. 270–278. A korábbi, törvényben is rögzített 6%-os kamatláb a 18. század közepén csökkent 5%-ra. Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, 104.

is kevesebbet fizetni – ami nyilván csak akkor ment, amikor nem tiszta piaci viszonyokkal volt dolga, hanem olyan szereplőkkel, akikre nyomást tudott gyakorolni. Ez persze nem sikerült akkor, amikor kitört az éppen soron következő háború, és hirtelen a sokszorosára ugrott az állam finanszírozási igénye.

Alsó-Ausztria rendjei a szűk értelemben vett Csehország rendjeit több millióval megelőzve a monarchia második számú hitelezőjét jelentették, mondja Godsey az 1650 és 1820 közötti időszakról – mert az első helyen a Wiener Stadt-Banco állt,¹⁶ amely 1730-ra 62 millió, 1749-re 54 millió forint tőkét gyűjtött össze.¹⁷ A bank működése ugyan kiterjedt az osztrák tartományok egészére, de maga Bécs városa is fontos hitelezője volt Mária Teréziának 1740 és 1763 között (később már kevésbé).¹⁸

Talán Magyarországon is inkább a városokban lehetett összegyűjteni a tőkét? Amikor a hétéves háború idején magyar magánosok (és egyházi intézmények) összesen 850 000 forint kölcsönt adtak, a városok négy részletben közel másfél millió forintot fizettek – vagyis jóval többet, közel kétszer annyit.¹⁹ Dickson a négy évben folyósított öt magyar városi kölcsönt (1758, 1760, 1762, 1778) összességében jelentősnek tartja.²⁰ Itt azonban inkább arról van szó, hogy az uralkodó a városaira sokkal erősebb nyomást tudott helyezni, mint a földbirtokos nagyurakra. 1774-ben a 4%-os konverzió kapcsán kiderül, hogy az állam magyar hitelezői között a jótékonyági és egyházi intézmények álltak az első helyen (2 453 910 forint), míg a városok és kerületek csak a másodikon (643 555 forint), valamivel megelőzve a magánosokat (627 305 forint).²¹

Valóban, Bakács elemzése is azt mutatja, hogy általában a magyarországi hitelezők körében a nagybirtokosok voltak az első helyen, 1775 körül már háromszorosan felülmúlva az egyházi kölcsönöket.²² Tehát a tőke a 18. századi Magyarországon elsősorban az agrárszektorban képződött, és egyes nagy földbirtokosok folyósítottak kölcsönöket más nagybirtokosoknak.²³ Ennek a hitelrendszernek a jellegzetességeit máig nem ismerjük behatóan.

„A XVII–XVIII. században még a pénz gyümölcsözetlenségétől való félelem tulszárnyalta [!] a kölcsönadott pénz elvesztésétől való aggodalmat” – írja Bakács István, és sok

16 Godsey: *The Sinews of Habsburg Power*, 244.

17 Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, 100.

18 Dickson: *Finance and Government*, II. 318.

19 Herzog: *A magyar kincstár háborús hitelműveletei*, 460–461.

20 Dickson: *Finance and Government*, II. 337.

21 Uo. 333. Ez összesen csak 3 724 770 forint, míg a teljes összeg 4,8 millió, de ez csak az 5%-os hiteleket jelenti, és nemcsak magyarokat, hanem a Magyar Kamara hitelezőit általában.

22 Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, 98–99. Azt is láthatjuk, hogy a magyar nagybirtokosok a külföldi tőkeforrásokra is rászorultak: példának okáért 1760 és 1773 között Genovában a Habsburg Monarchia állami hitelfelvételének több mint felét, közel 9 millió forintot vettek fel Habsburg alattvalók általában 4,5–5% kamatra. (Ők drágábban kapták a hiteleket az uralkodónál.) A 47 esetből 23 magyarokhoz kapcsolódik, akik összesen 3 777 200 forintot vettek fel. Közöttük találjuk Batthyány József kalocsai érseket, aki három részletben 683 200 forintot, valamint Erdődy Kristóf gróft, aki nem kevesebb mint 1 430 000 forintot vett fel hitelbe. (Dickson: *Finance and Government*, II. 286–297.)

23 Ezzel szemben a Habsburg Monarchiában a nem külföldi kölcsönöknek csak a felét nyújtották a nagybirtokosok, az intézmények és az egyháziak, míg a másik felét kisbefektetők folyósították. Dickson: *Finance and Government*, II. 337.

példát hoz arra, hogy a hitelezők szabályosan megsértődtek, ha valaki vissza akarta fizetni nekik a kölcsöntőkét. A nagybirtokok lényegében takarékpénztári funkciót tölthettek be, mondja.²⁴ Vajon ez megváltozott-e, és ha igen, mikor? Mikor jelentették a befektetési lehetőségek a szűk keresztmetszetet, és mikortól volt Magyarországon hitelszűke?

Mekkora volt egyáltalán a tőkeképződés Magyarországon? Bár láthatjuk a tartozások egy részét, például a betáblázások révén, ugyanakkor azt is jól tudjuk, hogy az adósságok keletkezése mögött nem mindig állt tényleges tőkemozgás, hiszen egy-egy tartozás lehet egyéb kötelezettségvállalás eredménye is: mondjuk, ide vezet a leányág kielégítése birtokosztály alkalmával, növelheti a tartozás összegét a kamatfizetés elmaradása is, de akár birtokvásárlás is – és így tovább.²⁵

Aztán hogyan értékelhetjük a zálogbirtoklást? Ennek speciális problémája külön figyelmet érdemel,²⁶ jóllehet Tóth Tibor szerint egyfelől a folyó kölcsönök voltak a meghatározók, másfelől a zálogos kölcsönök amúgy is visszaszorulóban voltak.²⁷ Az atyafiság körén túl eladni egy ősinek számító (praktikusan: nem szerzett, hanem örökölt) birtokot az ősiség ismert korlátjába ütközött: az adott birtokos nem teljes jogú tulajdonos volt, hanem csak az első a valamikori adomány jogosultjainak széles, a jövő generációkat is felölelő köréből, és a sor végén, a nemesi família magva szakadásának esetén előre lépve ott találjuk a koronát, melyre visszaháramlik az adott birtok. Az elidegenítésnek ezen korlátját a legkönnyebben talán a zálogbirtoklás révén lehetett megkerülni: a vevő nem teljes jogú birtokos lett, csak adott időre került a jószág birtokába, ez elviekben (de a gyakorlatban nem mindig) visszaszállt a zálogba adó eredeti birtokosra vagy örökösire. A földbirtok zálogba adása a hitelfelvétel egy sajátos esete volt – jóllehet a királyi adományként szerzett, az egész nemzetséget illető „ősi” birtokokat ilyenkor is az atyafiságnak kellett először felajánlani.

Ilyen és ehhez hasonló kérdések sora merül fel a kései rendiség korát, a 18. századot és a 19. század első felét jellemző hitelviszonyokkal kapcsolatban.²⁸ Ezen kérdéseknek a megvitatására vállalkozott az a műhelykonferencia, amelyre a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Albizottsága és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsé-

24 Bakács: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, 96., 105.

25 Uo. 92–93.

26 Vö. András Vári: *Der Pfandbesitz. Ein Geflecht von Eigentum, Klientel und Verwandtschaft in Ungarn des 18. Jahrhunderts*. In: *Lesearten der Geschichte. Ländliche Ordnungen und Geschlechterverhältnisse. Festschrift für Heide Wunder zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Jan Flemming et al. Kassel, 2004. 621–644.

27 Tóth: *Hitelezők és adósok*, 27.

28 A kérdés további, korábban nem idézett szakirodalmából lásd Bácskai Vera: *Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében*. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 19–44.; Kurucz György: *Adósság, hitel, törlesztés*. *Festetics György pénzügyi helyzete 1782–1818 között*. *Századok* 140 (2006) 539–565.; Kövér György: *Hitelkonverziók. A nagyállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén*. *Aetas* 25 (2010) 5. sz. 45–75.; Somorjai Szabolcs: *Pest-Pilis-Solt vármegye adóssái és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében*. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 5–18.; Szabolcs Somorjai: *Kreditkrise im Ungarn vor den Banken? In: Krisen/Geschichten im mitteleuropäischen Kontext. Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche Studien zum 19./20. Jahrhundert*. Hrsg. Márkus Keller – György Kövér – Csaba Sasfi. Wien, 2015. 27–53.; Somorjai Szabolcs – Szilágyi Adrienn: *A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei. Rokonsági hitelezés a 19. század első felében*. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2017–2018. Hitel – bank – piac*. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2018. 161–184.

sztudományi Karának fennállása 30. évfordulóját ünneplő Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke szervezésében 2021. december 10-én került sor Budapesten. Az itt elhangzott előadások egy részének tanulmányá átdolgozott változata jelenik most meg.²⁹

Danyi Pál tanulmánya az úgynevezett konvenciók pénzügyi rendszer létrejöttét tárgyalja az 1750-es években, minden korábbinál alaposabban körüljárva az egy márká ezüztből 20 forint értékben vert 10 tallérra épülő monetáris rendszer jellegzetességeit, amelyben a meghatározó érmék belső értéke névértékükkel megegyezett, ezért megbízható és stabil alapját képezték a gazdasági folyamatoknak.

Kovács Krisztián tanulmánya a zálogbirtoklást hosszú időtávban tekinti át a Ráday család levéltárának adataira építve. Elemzéséből kiderül, hogy a zálogtoldalék alkalmazása révén a gyakorlatban akár a 32 éves (ősi birtoknál maximális) zálogba adási időt is meg lehetett hosszabbítani – bár amúgy elemzése megerősíti Tóth Tibor idézett somogyi adatát a zálogbirtoklás fokozatos visszaszorulásáról. Ez a forma mindenesetre lehetőséget adott a Ráday családnak arra, hogy a birtokaik centrumát Pest megye felé tolják el.

Tóth Tibortól tudjuk azt is, hogy a somogyi arisztokraták kölcsönfelvételeit elsősorban a korábbi hitelek prolongálása motiválta. A Somogy vármegyei be- és kitéblázási jegyzőkönyvek a Festetics család esetében nullszaldót mutatnak: a felvett kölcsönök összege nagyjából megegyezett a törlesztett adósságok és a kihelyezett kölcsönök összegével.³⁰ Kurucz György tanulmánya a Festetics családról a források teljes körét tekintetbe véve, illetve még két másik gazdag nyugat-magyarországi arisztokrata családdal való összehasonlításban pontosan rekonstruálja az eladósodás folyamatát, amely az 1820-as évekig nem likviditási gondok miatt haladt előre, hanem a háborús konjunktúrához kapcsolódott. Az is világosan látszik, hogy a nagybirtokok eladósodásának folyamata mindenfajta költségek nélkül is nagy lendületet vett a birtokosztályok alkalmával, amikor az örökös testvérei örökrészt részben, jórészt vagy akár teljes egészében is adósságként volt kénytelen kiadni.

Szilágyi Adrienn tanulmánya a Károlyi család közös kasszája által lebonyolított ügyletekről plasztikusan láttatja, hogy bizonyos preferált (rokonai vagy általában arisztokrata) körök számíthattak ilyen kedvezményes hitelforrásokra. Ezeket kedvezményessé nem a kamatláb tette, hanem az, hogy kamatot sokszor egyáltalán nem is fizetett az adósok jelentős része, így a névleges 5 és 6%-os kamat összegének 71–93%-ával adósok maradtak, vagyis a tényleges átlagos kamatszint 0,4 és 1,7% között volt. (Arra kell-e ebből következtetnünk, hogy a döntően főúri adósok törekedtek a kamatfizetésre, de birtokaik csak ennyit tudtak kitermelni?) De túlértékelnünk sem szabad ennek a forrásnak a jelentőségét, hiszen még Károlyi György esetében is azt látjuk, aki a közös családi birtokkormányzat vezetőjeként rendelkezett a közös kasszával, és abból a családtagoknál többet vett is ki, összesen negyedmillió forintot, hogy a különböző hitelezőinek visszafizetett kölcsönei

29 Elhangzott még Somorjai Szabolcs előadása *A hitelezés szabályozása és szabványosítása a 19. század első évtizedeiben* címmel, Halmos Károly előadása *A kései rendiség hitellelete vagy a régi hitellelet agóniájának kezdete?* címmel és Tamás Máté előadása *Papír és pénz. Zsidó kereskedők hitelezési tevékenysége a 19. századi Magyarországon* címmel.

30 Tóth: *Hitelezők és adósok*, 51., 123.

34 év alatt több mint 3,3 millió forintra rúgtak, ezeken belül pedig elenyésző, 2%-os a közös kassza hiteleinek aránya.

A tematikus blokk utolsó tanulmányában Hites Sándor két, az 1830-as években íródott novella, a didaktikus gazdaságtani széppróza két példáján a reformkori Magyarországon kívánatosnak tartott gazdasági magatartásokat és a gazdaság működését mutatja be – mindezt a hitel problematikája köré csoportosítva.

A konferencián elhangzott előadásában Halmos Károly finoman megpendített egy érdekes lehetőséget. Ha ötletét továbbgondoljuk és immár végletesen kisarkítjuk, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy talán volt egy régi típusú hitelrendszer, amelyben a hitelezők keresték annak lehetőségét, hogy úgy helyezték ki tőkéjüket, hogy az biztonságban legyen, s emellett még valamit rendszeresen fialjon is (és a lényegében takarékpénztárként működő nagybirtokok és egyéb stabil hitelfelvevők voltak az erősebb pozícióban), majd ezt felváltotta egy új típusú hitelrendszer, amelyben már az adósok keresték a tőkét, amelyet befektetni kívántak (például gazdálkodásuk fejlesztésébe). A hitelbőségből a hitel-szűke viszonyai közé való átlépést nyilván befolyásolták ugyan a tőkeképződés folyamatai, de a másik oldalon a befektetési lehetőségek lehettek egyértelműen a meghatározók: akkor, amikor a magyar agrárgazdaság értékesítési lehetőségei hirtelen megsokszorozódtak, még az ezzel párhuzamosan megnövekvő hitelkínálat is szűkössé vált, a hitel ügye pedig, mint közismert, a 19. század első felének egyik kulcsproblémája lett. Ezt a hipotézist a későbbiekben feltétlenül érdemes lenne alapkutatások sorával beható vizsgálat tárgyává tenni, miként általában véve is igaz, hogy a kései rendiség kutatását jelentősen gazdagítanák a hitelviszonyok feltárására irányuló célirányos és gondosan kontextusba helyezett kutatási eredmények. Az itt következő tanulmányok ezen irányban szeretnének lépéseket tenni.

A KONVENCIÓS PÉNZRENDSZER BEVEZETÉSE A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN ÉS ENNEK JELENTŐSÉGE

DANYI PÁL

THE INTRODUCTION OF THE CONVENTION CURRENCY STANDARD
IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY AND ITS SIGNIFICANCE

One of Maria Theresa's most important financial–economic provisions was the introduction of the 20–guilder foot currency system in 1750, which was extended to an international coinage system by the coin convention signed between the Habsburg Monarchy and Bavaria in 1753. My research summarizes the historical background and the steps that lead to the contract. The convention-based coinage system, implemented in various forms, became extremely popular in Central Europe. The causes and impacts are also analyzed, together with all the monetary details that are yet unexplored in the Hungarian scholarly literature.

Keywords: economy, convention currency standard, 18th century, Habsburg Monarchy, Holy Roman Empire

Közép-Európában a 18. század meghatározó makrogazdasági folyamatai – a 17. századhoz hasonlóan – alapvetően egy fő célt szolgáltak: az uralkodók pénzszerzését a háborúkhöz. A pénzrontás mint korábban tipikus finanszírozási módszer már leáldozóban volt, mert eredményessége megkérdőjeleződött. Az ezüstérmék finomsúlyának csökkentése vagy az érmék körbenyírása hamar inflációhoz vezetett, amely egyrészt elértéktelenítette a pénzt, másrészt megnehezítette a külkereskedelmi elszámolásokat, összességében bizalmatlanságot teremtett az uralkodóval szemben. Mária Terézia felismerte, hogy a stabil pénz a nemzetközi kereskedelmet fellendíti, hozzájárul a merkantilista gazdaságpolitika megvalósításához és az állami bevételek növeléséhez.

Mária Terézia egyik legfontosabb pénzügyi-gazdasági intézkedése az úgynevezett 20 forintos pénzláb szerinti pénzrendszer bevezetése volt 1750-ben, amelyet azután nemzetközi pénzrendszerré terjesztett ki a Bajorországgal 1753-ban megkötött pénz- és érmeegyezményével. Ez utóbbi alapján beszélünk „konvenció” pénzrendszerről. A bajorok az egyezmény számítási pénzre vonatkozó részét nem tudták fenntartani, de a vert pénzekre vonatkozóan követték a szerződésben foglaltakat. Ugyanakkor a Német-római Birodalom egyre több állama csatlakozott a szerződéshez, vállalva az ausztriaihoz illeszkedő érmerendszer bevezetését. A konvenció pénzrendszer az elterjedését és

Dr. Danyi Pál, kandidátus, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalkozásgazdaságtan Tanszék.

népszerűségét elsősorban stabilitásának, másrészt egyszerűségének és rugalmasságának köszönhetette.

A témakör alapvetően jól dokumentált német nyelven, de Magyarországon még nem készült részletes monográfia a 17–18. század pénzveréséről, a konvenciók forint bevezetéséről. A csak egy-egy időszakot vagy részletet tárgyaló elemzés legtöbbször sok helyen pontatlan, egymásnak ellentmondó, csak átveszi, de teljes mélységében nem elemzi a pénzügyi intézkedések mozgatórugóit. Ahhoz, hogy érthető legyen Mária Terézia intézkedéseinek sorozata, először bemutatjuk a 18. század első felének pénzrendszerét, amely a 17. századi előzményeken nyugszik.

A pénzrendszerek áttekintése

Az újkori pénzrendszerek a jelenkorhoz képest meglehetősen bonyolultak voltak, ugyanis a forgalomba kerülő vert pénz értékét nem volt egyszerű meghatározni. Egyrészt az állandó értéket képviselő aranyhoz és ezüsthöz való arányt ismerni kellett, másrészt ennek az értékszámításnak az egyszerűsítésére alakultak ki az úgynevezett számítási (vagy számolási) pénzek, amelyek a pénzrendszerek alapvető jellegzettségévé váltak. A számítási pénzek elnevezése és ezek rendszere évszázadokon keresztül állandó maradt, és jellemzően egy nagyobb pénzegységnek és egy váltópénznek az arányát rögzítette. A Habsburg Birodalomban és Magyarországon is a forint volt (latinul *florenus* [= fl.]) a számítási pénz, de kezdetben ezek nem voltak egységesek a birodalom országaiban.

A számítási pénz Magyarországon a 16. századtól a magyar forint lett, amely 100 dénárt ért. Ez az arány I. Mátyás 1467. évi pénzreformjakor jött létre, amikor 1 aranyforint értékét 100 ezüstdénárban, illetve 300 bécsi dénárban (más néven: font pfennigben) állapították meg. A 16. században az arany felértékelődött, és a kisebb értékű aprópénzek ligájának (pénzlábának, azaz ezüsttartalmának) folytonos csökkenése miatt a század végére már 160–180 dénárt is megadtak egy aranyforintért.¹ A 100 dénár által képviselt értékre viszont továbbra is használták a forint elnevezést, így alakult ki hazánkban az elszámolások megkönnyítésére a forint, még ha ilyen értékű érmet nem is vertek. A számítási forintban kifejezett fogyasztói árak természetesen változtak, például attól függően, hogy a dénárak mennyi ezüstöt tartalmaztak, azaz milyen liga alapján verték őket.

Ausztriában a rajnai forint vált számítási pénzzé, és ez szintén az aranyforintból jött létre. Eredetileg a 14. század közepétől a Rajna menti területek – a magyarhoz hasonlóan – a firenzei forintot választották mintának, és ez mint rajnai *Gulden* terjedt el. A 16. századra az aranyhiány és az ezüsttallérok előretörése miatt ezüst értékű pénzek alakultak ki, és az 1551. és 1559. évi augsburgi birodalmi pénzrendeletek már 60 krajcár (= kr/xr) és 240 osztrák pfennig (= pf) értékben rögzítették az ezüst (rajnai) forint átváltási arányait.² Ez a számítási rendszer kezdetben a délnémet fejedelemségekben és Ausztriában terjedt el.

1 Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei, 1526–1657*. Bp., 1975. 46–48.

2 Wolfgang Trapp – Torsten Fried: *Handbuch der Münzkunde und des Geldwesens in Deutschland*. Stuttgart, 2006. 76–77.

A Német-római Birodalom nagy részén tallérrendszer alakult ki II. Miksa 1566. évi augsburgi birodalmi pénzrendelete alapján. Ennek következtében a tallér egyszerre lett vert értékpénz és számítási pénz. 8 darab nyers tallért vertek egy kölni márka súlyú ($\approx 233,8$ g), 888,88 ezrelék finomságú ezüstötvezetből, illetve 9 darab finomsúlya adta ki az 1 márkányi tiszta ezüstöt. Később a pénzrontások és a háborúk miatt megnövekedett ezüstkereslet miatt a tallért mint számítási egységet kétszer is leértékelték birodalmi szinten, amit az 1667. évi zinnai és az 1690. évi lipcsei pénzlábegezmények határoztak meg részletesen. Az előbbi 10,5, az utóbbi 12 tallérra emelte az 1 márka finom ezüsből verhető értékpénzek darabszámát. Mivel ilyen liga szerint nem vertek forgalmi érmét, ezért elvált egymástól az 1566-os liga szerint vert tallérok (*Speciestaler*) és a számítási tallérok (*Rechnungstaler*) értéke. Ez utóbbi a pénzrendeletek szerint 24 garasra bomlott.

A Német-római Birodalomban több számítási pénzrendszer is kialakult, de Ausztria és Magyarország szempontjából az említett kettő (tallér-garas és forint-krajcár) együttélése a lényeges. A két rendszer között nem alakult ki hosszabb távon állandó értékarány, ugyanis a tallér névértékét krajcárban számítva folyamatosan növelték, az 1566. évi 68 krajcárról 1693-ra 120 krajcárra. Emiatt a forint is folyamatosan leértékeltődött: a kezdeti 23 grammról az 1740-es évekre 13 grammra csökkent egy számítási forint ezüstértéke.

A számítási egységek arányát egy rendszeren belül nem változtatták, így az 1 forint = 60 krajcár átváltás a 16. századtól egészen 1857-ig megmaradt. Ezt a forintértelmezést rajnai (vagy *rénus*, *rhenus*, *rhenes*) forintnak is hívták hazánkban, azért, hogy megkülönböztessék a magyar forint-dénár pénzrendszertől. Kezdetben, 1625-ig a magyar forint értéke sebb volt, mert 300 pfenniget tartalmazott a rajnai 240 pfennigeshez képest, ami 1 magyar forint = 1,25 rajnai forint = 75 krajcár, illetve 1 rajnai forint = 80 dénár átváltási árfolyamot jelentett. 1625-től kezdve az osztrák-rajnai forintot felértékelték, és a két forint azonos értékűvé vált,³ egészen 1754-ig, amikor a rajnai forint jelentésváltozáson esett át, és a délnémet (bajor) forintot kezdték érteni rajta a Habsburg Birodalomban.

A számítási pénztől teljesen eltért logikájában és megvalósításában a vert pénz, amelynek jellemzői gyakran változtak, és az uralkodók is állandóan beavatkoztak a pénzverés ügyeibe. A pénzverést törvényesített pénzláb szerint végezték, ami minden vert érme esetében öt paraméter meghatározását jelentette, amit röviden ligának nevez a magyar szakirodalom. Ezek a következők:

1. Súlyegység megválasztása: ez rendszerint valamilyen márkasúly volt. Közép-Európában több tucat márkasúly volt érvényben, de a pénzverésben kb. féltucatot használtak (bécsi, kölni, budai, troyes-i stb.). Ausztriában a bécsi (kb. 280,8 g) és a kölni márkát (233,85–234 g) használták leginkább. Ezeknek a korabeli pontos mértékét nehezen lehet ezredgrammban kifejezni, mert egyrészt – etalonok hiányában – néhány tized grammnyi eltérés a verdékben előfordulhatott, másrészt ugyanannak a „kölni” márkának a súlyát különböző területeken kicsit máshogy számították.⁴

3 Huszár: *Habsburg-házi*, 47.

4 Lásd a márkasúlyról szóló részt a későbbiekben.

2. Érme fémanyaga: az értékpénzekre az arany és az ezüst (pontosabban ezüst-réz ötvözet), a váltópénzekre az ezüst-réz ötvözet vagy a réz jellemző.
3. Finomság: annak meghatározása, hogy az érme ötvözetében mekkora legyen a nemesfém aránya: ezüst értékpénzeknél Ausztriában például 875‰ a jellemző finomság, váltópénzeknél sokkal alacsony is lehet, például a krajcárknál 200‰ alatti.
4. Érmesúly: 1 márkányi fémből vert (verhető) érmék darabszáma, amit három változatban is megadhattak:
 - 1 márkányi ötvözetből hány darab érme készül, amiből kiadódik a vert érme nyerssúlya;
 - 1 márkányi finom nemesfémből hány darab érmét vernek, amiből kiadódik a vert érme finomsúlya (azaz tiszta ezüsttartalmának súlya);
 - 1 márkányi finom nemesfémből (jellemzően ezüstből) elvben verhető számítási pénz elvi súlya.
5. Névérték: a vert érme és a számítási pénz aránya, jellemzően 1 tallér számítási krajcárban kifejezve (1525: 60, 1693: 120), amiből már a számítási forinttal való arány is kiadódik.

Ebből az öt paraméterből minden egyéb árfolyam és értékarány meghatározható, például a számítási forint ezüstsúlya grammban, egy kg ezüst értéke forintban, vagy éppen a vert érmék tényleges értéke számítási pénzben vagy más vert pénzben. Az arany és az ezüst egymáshoz képesti értékaránya egész más témakör, de a vizsgált 1657–1753 közötti időszakban – meglehetősen stabilan – 14,15 és 15,47 között változott 1 g arany értéke ezüstgrammban kifejezve.⁵

A pénzverést nehezen átláthatóvá tette, hogy a súlyegység kivételével szinte minden pénzérme más és más paraméterekkel rendelkezett. Minden eltérő névértékű érme szinte más liga szerint készült. Ráadásul érmeváltásoknál (egy új tallér megjelenése) még az azonos névértékű pénzek sem egyeztek darabszám vagy finomság tekintetében. A Habsburg Birodalomban 1524 és 1857 között 8 különböző súlyban vertek tallért, és ezek közül 5 különböző súlyú tallér Magyarországon is forgalomban volt.⁶

Az egyik legnagyobb kihívás az volt, hogy a vert pénzek ezüstértéke megfeleljen a számítási pénznek megfelelő ezüstértéknek. Az értékpénz attól volt értékesebb a váltópénznél, hogy a benne lévő színezüst értéke megegyezett a névértéke szerinti számítási pénz értékével. Például arra mindig figyeltek, hogy az egy forintos vert érme (németül *Gulden*) ezüstértéke megfeleljen egy számítási forint ezüstértéknek.

Ugyanez már nem volt elmondható a váltópénzekről, azaz az aprópénzekről. Így például a krajcárrol sem, ugyanis 1748 előtt 60 darab vert krajcárérme összesen csak 11,23 g tiszta ezüstöt tartalmazott – a 12,6 g ezüstöt tartalmazó vert és számítási forintokhoz képest –, tehát a krajcárérme kevesebbet ért, mint a névértéke. A váltópénzek verésénél két fő szempontot tartottak szem előtt. Az uralkodók főleg annak a lehetőségeit keresték, hogy hogyan tudnák minél olcsóbban megvalósítani a pénzverést. Evégett a névértéknél

5 Alfred F. Pribram: *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*. Bd. I. Wien, 1938. 76–77.

6 Uo. 31.

kevesebb ezüstöt használtak a verésnél, ahogy azt a krajcárnál már láttuk. Ugyanakkor technikai követelményként adódott, hogy a kis értékű váltópénzek is megfelelően nagyok legyenek a használat érdekében, ezért a finomságot egyre csökkentették. Amíg a magyar dénárt a 16. század első felében még 500‰ finomságú ezüsből verték,⁷ addig Mária Terézia 1750-ben 144‰ finomságú ezüsből verte azokat.⁸

Fontos kalkulációt jelent az ártörténések számára annak meghatározása, hogy a korokban hány gramm ezüst értéke egy forint, illetve ennek fordítottja, mennyi volt az ezüst ára forintban kifejezve. 1 kg ezüst árának képlete a már ismert paramétereiből így számítható ki:

$$\frac{\text{nyers}_{\text{db}}}{\text{márkasúly} \times \text{finomság}} \times \frac{\text{névérték}_{\text{kr}}}{60} \times 1000$$

ahol a nyers_{db} az 1 márkából vert nyers érmék száma, a márkasúly a választott márka tömege grammban, a finomság ezrelékben, az érme névértéke pedig krajcárban kifejezve. Így például a később tárgyalt konvencióos tallerra, bécsi márkával számítva, a fenti képlet 85,47 forintot ad ki 1 kg ezüstre az 1754-től 1767-ig tartó időszakra:

$$\frac{10}{280,8 \times 0,8333} \times \frac{120_{\text{kr}}}{60} \times 1000 = 85,47 \text{ fl.}$$

A lipcsei pénzláb mint előzmény

VI. Károly mint német-római császár világosan érzékelte, hogy a birodalmán belül jelentős probléma a pénzrendszerek sokszínűsége. A kereskedelmet hátráltatták a különböző számítási pénzek és a vert pénzek eltérései, ezért 1733-ban javasolta, hogy egységes birodalmi pénzrendszert hozzanak létre.⁹ Eltökéltésége eredményeként az 1690-ben meghatározott, úgynevezett lipcsei pénzláb szerinti pénzrendszert¹⁰ egységes birodalmi szintre emelték 1738-ban. Ennek jellemzői a következők voltak:

Az új birodalmi tallér (*Reichstaler* [= Rtlr]) mint számítási tallér, az 1 színezüst kölni márka $\frac{1}{12}$ részét érte (19,5 g). A számítási (rajnai) forint értéke a tallér $\frac{2}{3}$ -a, azaz 13 g ezüst.

A tallér 90, a forint 60 krajcárt ért, egy 1 tallért változatlanul 24 garassal számoltak.

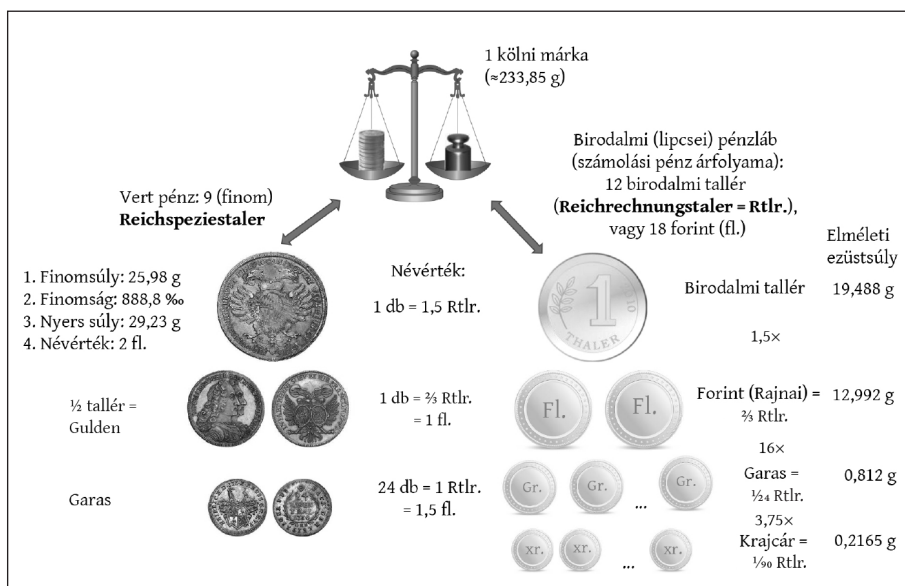
A vert érmék tekintetében a birodalom legnagyobb részén elterjedt, nagyon népszerű, úgynevezett speciestallért verték továbbra is (még a korábbi, 1566. évi augsburgi pénzláb szerint).

7 Gyöngyössy Márton: *A királyi Magyarország pénztörténete (1527–1608)*. Bp., 2010. 17.

8 Rádóczy Gyula: *Mária Terézia magyar pénzverése*. Bp., 1982. 46.

9 Siegfried Becher: *Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838*. Wien, 1838. 29.

10 A lipcsei pénzlábat Brandenburg, Szászország és Braunschweig–Lüneburg uralkodói foglalták szerződésbe, egyúttal leértékelve a korábbi, úgynevezett zinnai pénzlábat. Az új megállapodás értelmében 1 márka finom ezüsből 12 tallér vagy 18 forint volt verhető, de a vert pénzekre finomságot nem írtak elő. Ilyen liga szerinti tallér nagyobb tételben nem került forgalomba, hanem elsősorban a $\frac{2}{3}$ tallér értékű forintot (*Gulden*) verték, ami a népszerű, 1566-os, úgynevezett speciestallér felét érte.

1. ábra. VI. Károly pénzrendszere a Német-római Birodalomban a lipcsei pénzláb 1738. évi elfogadása szerint

Az új számítási forintnak megfelelő *Gulden*t verni kezdték, mert elszámolása egyszerű volt: egyszerre ért $\frac{2}{3}$ birodalmi tallért és $\frac{1}{2}$ speciestallért.

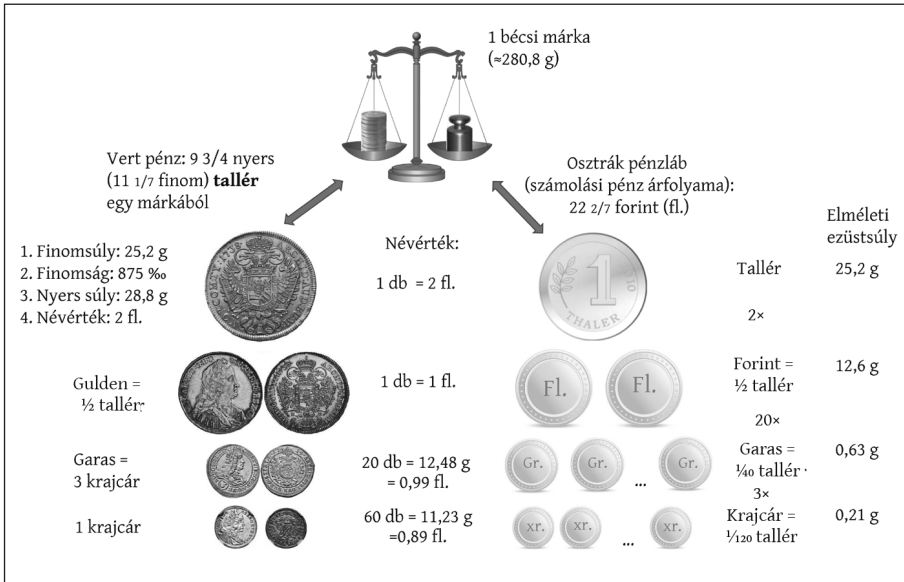
Ugyanakkor VI. Károly a Habsburg Birodalomban ettől eltérő pénzrendelet szerint verette az érméket. A két pénzrendszer átváltási nehézségét szemléltetik a következő ábrák, amelyek összehasonlítják a vert és számítási pénzek rendszerét a Német-római Birodalomban, illetve a Habsburg Birodalomban (1–2. ábra).

Látható, hogy noha azonos elnevezésű pénzek voltak forgalomban a két birodalomban,¹¹ azok értéke eltért egymástól. A pontos átszámítás nem volt könnyű. A kereskedők „tallér–tallér”, „Gulden–Gulden” logikával számoltak el egymással darab alapon, pedig a német tallér értékesebb volt az osztráknál. Vagyis a Gresham–Kopernikusz-törvény alapján az osztrák tallér áramlott a német területekre, ahol a saját értékesebb tallérokat, forintokat teaurálták.

Stratégiai távon VI. Károlynak fontos célja volt a kétféle pénzrendszer egységesítése, az osztrák pénzrendszer átalakítása a birodalmi lipcsei rendszerre, de 1740. októberi váratlan halála ebben meggátolta. Az utána kitört örökösödési háború következtében jó időre lekerült a napirendről a kérdés, főleg amiatt is, hogy az ezüst jóval a 18 forintos előírás fölé drágult. Emiatt az 1738. évi birodalmi pénzrendszer gyakorlati megvalósítása is megfeneklett, és a pénzrendszer korábbi megosztottsága fennmaradt.

Mária Terézia trónra lépését követően évekig nem került abba a helyzetbe, hogy érdemben tudott volna foglalkozni a pénzrendszerek ügyével. 1745-től azonban, miután

11 A pénzverés tekintetében a Német-római Birodalomba a Habsburg Birodalmat nem értjük bele.

2. ábra. VI. [III.] Károly pénzrendszere a Habsburg Birodalomban 1738-ban

férjét, Lotaringiai Ferenc Istvánt I. Ferencként német-római császárrá koronázták (1745. október 4.), és a poroszokkal vívott második sziléziai háború is lezárult a drezdai békével (1745. december 25.), ismét előtérbe kerültek a kereskedelmi és pénzügyi problémák.

1748-ban I. Ferenc szorgalmazta a Német-római Birodalomban a vert tallérok leértékelését oly módon, hogy az 1566-os 9 talléros pénzláb helyett a 10 talléros pénzláb bevezetését javasolta: 1 márka finom ezüstből 10 tallért verjenek.¹² (A számítási pénzek lipcsei rendszerét ez a lépés közvetlenül nem befolyásolta.) Amíg Ferenc jogköre korlátozott volt, és javaslatát csak előterjesztésnek tekintették, addig felesége, Mária Terézia elég hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy a Habsburg Monarchiában végigvigye a változtatásokat: a korábbi $9 \frac{3}{4}$ helyett 10 nyers tallért (illetve ezzel egyenértékben 20 *Gulden*) veretett egy bécsi márka ötvözetből. Ezzel a leértékeléssel közel egyensúlyba hozta a megdrágult ezüst árát a számítási forint árfolyamával (1 bécsi márka ezüst ára 22,86 osztrák forint), lásd a *Melléklet 1. táblázatát*.

A porosz pénzrendszer Graumann-féle reformja 1750-ben

Az örökösödési háború okozta pénzügyi káoszt minden állam megpróbálta a saját eszközeivel felszámolni. Általános jelenség volt az ezüst árának emelkedése: Poroszországban márkánként 21 forintra emelkedett a korábbi 18-ról. Az aprópénzek hiányát kellett szüntetni, és csökkenteni kellett a külföldi (holland, francia) pénzek részarányát. Ebben

¹² Becher: *Das österreichische*, 30.

a gazdasági környezetben dolgozta ki pénzreformját Philipp Graumann, akit II. Frigyes a pénzkibocsátás és a pénzverdék vezetőjévé nevezett ki. 1750-ben vezették be a róla elnevezett pénzlábat, ami szakított a közel kétszáz évig vert speciestallérok rendszerével. A fő érmet, a „birodalmi tallért” (*Reichstaler*) a 14 tallér 1 finom kölni márkából láb szerint verték, ami 16,704 g finomsúlyt és 750‰-es finomsággal 22,272 g nyerssúlyt eredményezett talléronként.

A Graumann-féle pénzláb népszerűségét az adta, hogy össze tudta gyúrni a német pénzszámítási hagyományokat (1 tallér = 1,5 forint = 24 [jó]garas = 288 pfennig) a reális piaci ezüstárfolyammal (1 finom márkából 21 forint), valamint a kereskedelmi aranyra váltás egyszerű átváltási árfolyamával: 1 Frigyes-arany = 5 tallér. Graumann több hibát is ejtett, például az aranyérmék túl alacsony árfolyama miatt a külföldiek felvásárolták azokat,¹³ másrészt az ezüsthány miatt a verdéi veszteségesek maradtak, ezért 1755-ben a császár menesztette. Az egyszerű átláthatósága miatt kedvelt pénzrendszert az 1756-ban kitört hétéves háború szétzilálta, 1759-től a császár felmondta, de a háború végeztével, 1764 márciusától – Graumann halála után két évvel – a pénzlábat újra visszaállították. A pénzrendszer egyre népszerűbbé vált a 19. században, és az 1871. évi német egyesítés pénzrendszerének alapjául szolgált.

Az 1750-es porosz tallér ugyan csak egy új, észszerű pénzrendszer volt, mégis már az erőpolitika egy elemének tekinthető. Mária Terézia a bevezetését a pénzügyek harcaként fogta fel azzal a már-már profetikus előrejelzéssel, hogy a német államokat az tudja majd egyesíteni, akinek erősebb és népszerűbb lesz a pénze és gazdasága.

1750. évi pénzreform Ausztriában

1750-ben Mária Terézia szintén módosította a pénzrendszerét, és a nyers mellett a finom márkából vert érmék darabszámát is egészen kerekítette, amivel egyúttal a számítási pénz árfolyamát is egyszerűsítette: 1 bécsi finom márkából 12 tallért, illetve 24 forintot vertek. Ehhez úgy értékelte le a pénzt, hogy csökkentette a vert pénzek finomságát 875 ezrelékről 832 ezrelékre. Az új szabvány neve, hogy ne keverjék az 1738-as 12 talléros (18 forintos) lipcsei számítási lábbal, a 10 talléros láb, illetve 20 forintos láb lett, egyúttal utalva arra, hogy a kölni márkára vonatkoztatják a ligát. Így érthető, hogy az új rendszer nem a lipcsei feljavítása volt, hanem annak lerontása: ugyanis Ausztriában megtartották az 1 tallér = 2 forint névértéket a német 1,5-hez képest, és a kölni márkára vonatkozó 20 forintos láb (azaz bécsi márkából 24 forint) így a 18 forintos láb 11,1%-os leértékelését jelentette. (Lásd a *Melléklet 2.* táblázatát.)

Az 1753. évi bajorokkal kötött szerződés ezt a pénzlábat vette át azzal a két különbséggel, hogy hivatalosan a kölni márkát tették meg a pénzláb alapjául, illetve az érték-

13 Simon Adler: *Political Economy in the Habsburg Monarchy 1750–1774. The Contribution of Ludwig Zinzendorf*. London, 2020. (Palgrave Studies in the History of Finance) 120.

pénzek finomságát 1 ezreléssel növelték,¹⁴ hogy arányba kerüljön a bécsi és kölni márka szerinti pénzverés. Ezért alapvetően megállja a helyét az az állítás, hogy a konvenciós pénzlábat tulajdonképpen már 1750-ben bevezette Ausztriában Mária Terézia. Ez a pénzláb vált később a 18. század második felében széles körben elfogadottá a nem porosz német területeken.

A *Mellékletben* található 1. táblázat a Habsburg Birodalomban vert tallérok ligáját hasonítja össze 1525-től 1857-ig, amiből pontosan látszik, hogy Mária Terézia milyen módzerekkel és milyen mértékben értékelte le a pénzeit, illetve milyen árfolyamon stabilizálta azokat. A 2. táblázat nemzetközi összehasonlításban mutatja be, hogy a Habsburg-pénzrendszer – Mária Terézia 1750. évi pénzrendelete előtt – nem volt kompatibilis a Német-római Birodalomban használt számítási pénzekkel.

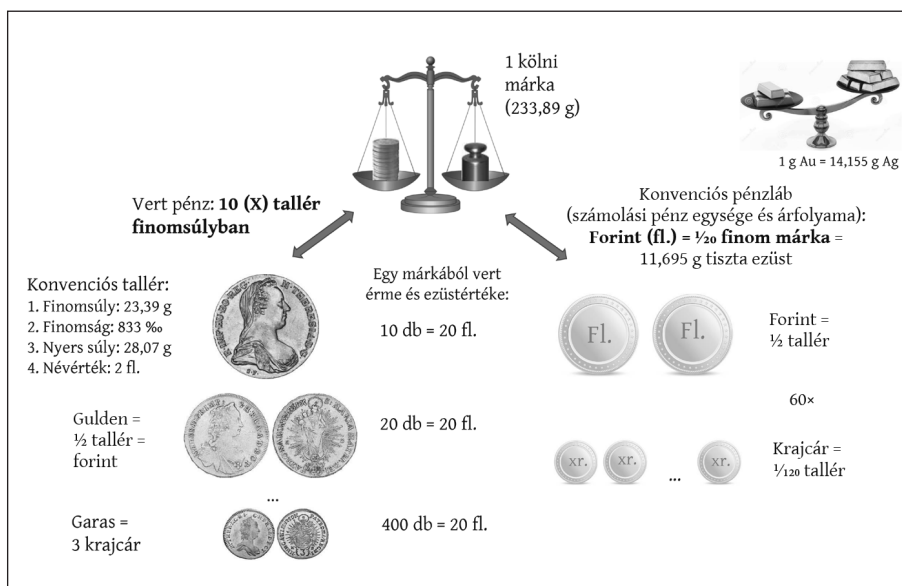
Az osztrák–bajor pénz- és érme konvenció 1753-ban

1753. szeptember 21-én Bécsben írták alá a Habsburg Birodalom és Bajorország között érvénybe lépő pénz- és érme egyezményt, hogy megállapodjanak az egységes pénzlábról az ezüst és arany értékpenzek tekintetében.¹⁵ Az utókor ezt a pénzkonvenciót (3. ábra) tekinti a konvenció forint születésnapjának és névadójának. A pénzegegyezmény az alábbi legfontosabb pontokról rendelkezett:

- Egységesítették és egyszerűsítették a vert ezüstérmék és a számítási pénzek ligáját.
- A márkasúly alapja a kölni márka lett, aminek finom ezüst egységéből 10 darab tallér, illetve 20 darab *Gulden* verhető. Bécsi márkára vetítve (amely a kölni márka $\frac{1}{5}$ -szöröse) ez 12 darab finom tallért vagy 24 finom forintot jelentett.
- A vert érmék finomságát 833 $\frac{1}{3}$ ezrelékben (‰) határozták meg, ami lehetővé tette, hogy a bécsi márkából is egész számú érme legyen verhető: 10 nyers tallér vagy 20 nyers *Gulden*.
- A számítási pénz, a forint névértékben a tallér fele lett, azaz egy finom kölni márka értéke 20 forint (fl.). Emiatt egy vert *Gulden* ezüstértéke pontosan 1 forint. Ezért hívták a konvenció pénzrendszert 20 forintos pénzlábnak, és fordították a német *Gulden* szót is forintnak.
- A garasig (3 krajcár) terjedően minden vert érme (1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ tallér, 20, 17, 10, 7, 3 krajcár) értékpenznek minősült, azaz ezüstértékük megegyezett a számítási értékük-

¹⁴ Ez a technikai növelés tulajdonképpen abból eredt, hogy az addigi lat – *quentchen* (*quintel*) – dénár finomságmérésről áttértek a német államokban elterjedtebb lat-grén (*Grän*) alapú mérésre.

¹⁵ A szerződést Mária Terézia és III. Miksa József bajor választófejedelem közötti egyezménynek tekintik, de valójában négy fő írta alá: osztrák részről Karl Ferdinand von Königsegg-Erbs gróf, a császári és királyi pénz- és bányaiügyi igazgatóság elnöke, az aranygyapjas rend lovagja és báró Franz Christoph von Schmidlin udvari kamarai tanácsos, bányaiügyi biztos, bajor részről pedig gróf Johann Joseph von Paumgarten titkos tanácsos és konferenciamentes, a birodalmi gyűlés követe és Johann Georg Dominicus von Linprun pénzverési és bányaiügyi megbízott, a Bajor Tudományos Akadémia egyik alapítója. A szerződés eredeti szövege megtalálható itt: Alois Schmid: *Staatsverträge des Kurfürstentums Bayern 1745–1764*. München, 1991. 73–85.

3. ábra. Az 1753. évi konvenció pénzrendszer összhangba hozta a vert és számítási pénzeket

kel, a garas például a forint $\frac{1}{20}$ részét érte. Ezért szerepelt a vert konvenció pénzek mindegyikén \times andráskereszt, azaz római számként 10-es, mert ez jelölte, hogy 1 tallérnyi (vagy 120 krajcárnyi) érme (ezüst)értéke pontosan a kölni márka tizedét adta, vagy máshogy értelmezve, mindegyikből annyi darabot vertek 1 finom márka ezüstdből, hogy együttes (valós színezüst) értékük pontosan 10 tallért tett ki.¹⁶ A német államokban „ \times eine feine Marck” feliratot, vagy ennek valamilyen változatát verték a pénzekre megkülönböztetésül.

- Egy kölni márka finom arany árát 283 forint 5 krajcár $3\frac{47}{71}$ pfennigben (283,0986 fl.) határozta meg a szerződés, amiből az arany és az ezüst közötti értékarányra – az ezüst márkáját 20 forinttal számítva – $14\frac{11}{71}$ (azaz 14,15493) adódik.¹⁷
- Az aranyérmék verését nem írta elő az egyezmény, de a javasolt dukát pénzlábát úgy határozták meg, hogy 67 nyers, illetve $67\frac{67}{71}$ finom darab verhető egy kölni márkából, amivel megerősítik az osztrák dukát addigi paramétereit.
- A garasnál kisebb aprópénzek ligáját nem szabályozták, az államok saját hatáskörben verhették az értékpénznek nem minősülő váltópénzeket.

A Mellékletben található 3. táblázat bemutatja a konvenció pénzrendszer szerint vert értékpénzeket, a 4. táblázat pedig a Habsburg Birodalomban vert egyéb váltópénzeket.

16 Rádóczy: *Mária Terézia*, 45. Eszerint az andráskereszt eredetileg – 1750-ben – egy titkos jelzés volt az új, leértékelt pénz alapján vert érmékre, mert a pénzláb csökkentését kezdetben titokban tartották.

17 Több forrás, pl. *Österreichische Münzprägungen 1519–1938*. I–II. Hrsg. V. Miller zu Aichholz – August Loehr – Eduard Holzmaier. Wien, 1948. II. (Text- und Tafelband) 254. és Rádóczy: *Mária Terézia*, 48. az arany és ezüst arányát tévesen $1:14\frac{11}{72}$ -re teszik.

Látzólag egy alapvetően szakmai körökben értékelt pénzlábevezményt kötött Mária Terézia, de az egyezménynek mégis korszakos jelentősége lett az alábbi tényezők együttes hatása miatt:

- Mária Teréziának sikerült egy Közép-Európára kiterjedő (beleértve a Német-római Birodalom nagy részét és a teljes Habsburg Birodalmat) egységes pénzrendszert kidolgozni és elfogadtatni. Ezzel sikeresen megkoronázta azt az erőfeszítést, amelyet apja húsz évvel korábban elkezdett.
- Az ezüst drágulását és a pénzek folyamatos devalválását sikeresen megállította. Ehhez kénytelen volt leértékelni a számítási pénzeket: Ausztriában ez 22,286 forintról 24 forintra (7,7%-os) leértékelést, a Német-római Birodalomban pedig 18-ról 20 forintra (11,1%-os) devalválást jelentett.
- Hivatalosan áttért a kölni márkasúlyra a bécsi márkasúly helyett, ezért hívják a konvenció forintrendszer 20 forintos pénzrendszernek 24 forintos helyett.
- A konvenció forint ligájának óriási előnye volt, hogy egész számokkal dolgozott mind az osztrák, mind a német rendszer szerint, így a kereskedők és a lakosság szélesebb köre értette meg a pénzsámítás és az átváltások logikáját. Ezt az ezüst megfelelően megválasztott finomságával (833 $\frac{1}{3}$ ‰) érte el, amivel összehangolta a bécsi és kölni márkát, az osztrák és német pénzverést.
- Jelentős eredmény volt, hogy az értékpenzek körét kiterjesztette, vagyis a számítási és a vert pénzek értéke széles érmekörre azonossá vált. A tallérotól egészen a garasig (3 krajcár) a forgalomba hozott pénzek belső értéke nem volt kisebb a névértéknél, ezért az emberek megbíztak bennük.
- A tallér vonatkozásában összhangba hozta (azonos értékűvé tette) a számítási (*Reichstaler*) és vert tallérokat (*Speiciestaler*).
- Mária Terézia annyira komolyan vette a konvenció forint stabilitásának fenntartását, hogy amikor kiürült az államkassza a hétéves háború közepén (1759–1760), akkor is elutasította a számítási pénz leértékelését, és inkább más módszerek kidolgozására utasította a kamarai és költségvetési vezetőket, többek között Zinzendorf grófot. Ennek eredményeként született meg 1762-ben a konvenció forint névértékű papírpénz.
- A konvenció forint nemzetközi jelentősége messze túlmutatott a szerződő államok területén, de ez csak később, a hétéves háború lezárultával, 1763-tól vált kézzelfoghatóvá. Hamarosan a Német-római Birodalom jelentős részén átvették a rendszert, illetve egész Európában (majd később a Közel-Keleten is) elfogadták és megkedvelték a stabilnak bizonyuló konvenció érméket. Nem túlzás azt állítani, hogy mindez az európai szintű egységes forgalmi pénz legkorábbi megvalósulása volt.¹⁸

¹⁸ Az egymáshoz nagyon hasonló pénzláb szerint vert firenzei forint, a velencei dukát és a genovai *genovino* a 13. századtól *de facto* standardként szintén európai szintű pénzként terjedt el azzal a különbséggel, hogy aranyként főként a nagy tételű kereskedelemben használták.

A konvenció szerződés utóélete

Az 1753. évi szerződés nem lett hosszú életű, legalábbis nem minden pontjára nézve. Már 1753 végén felmondta a szerződést Bajorország, azzal érvelve, hogy az új számítási forint nem egyeztethető össze a kisebb értékű, megszokott váltópénzeivel. A történészek számára ezért elbizonytalanító a kérdés, hogy akkor a konvenció fennmaradt-e vagy sem. A pontos válasz az, hogy a szerződés „érmeegyezményként” élt tovább, de pénzegyezményként nem, azaz az osztrák és a bajor monarchiában azonos pénzláb szerint verték az érmeiket, de a számítási pénz összehangolására nem került sor. Tehát III. Miksa bajor herceg csak formálisan mondta fel a szerződést, a gyakorlatban azonban legtöbb pontját megtartotta, mert ezt diktálták külkereskedelmi érdekei.

A bajor kilépésnek egyszerűen áttekinthető gazdasági okai voltak. Az országban már hosszú ideje különféle magasabb érmestandardokat (22½–23½ forint) használtak a forgalmi érmékre, azaz a 20 forintos pénzláb érméinél kevesebb ezüstöt tartalmazókat. Amikor ezeknek az értékét azonos szintre emelték a konvenció értékpénzekkel, akkor a „jobb” konvenció pénzt felvásárolták a túlárazott, gyengébb krajcárokkal, és a Gresham–Kopernikusz-törvénynek megfelelően a konvenció érmék szinte azonnal eltűntek, ahogyan kiverték őket. Emiatt hamar kialakult a konvenció érmék ázsiója, és azokat csak több szokásos bajor pénz ellenében volt hajlandó kiadni a kezéből a lakosság.¹⁹ Ráadásul gyorsan kiderült, hogy az adókat a gyengébb régi pénzben fizetik, az állam viszont a drágább mérték alapján verte az új pénzt.

A gazdasági anomáliák megakadályozása érdekében Bajorország 1754-ben megállapodott Ausztriával, hogy bár továbbra is vereti a nagyobb konvenció érméket (tallér, *Gulden*), de azokat 20%-kal magasabbra értékeli, azaz megdrágítják. Az 1754. augusztus 1-én Bajorországban bevezetett, úgynevezett 24 forintos számítási forint pénzláb szerint – vagyis 1 finom kölni márka ezüst árát 24 bajor, más néven rajnai forintban²⁰ állapították meg – egy konvenció tallér érmét 120 helyett 144 bajor krajcárra, egy konvenció *Gulden* pedig 60 helyett 72 bajor krajcárra értékelték.²¹ A helyzetet komplikálta, hogy 24 forintos pénzláb szerinti egész forintokat nem vertek, ezért 1 bajor (rajnai) forint értéket – szükség esetén – csak több pénz összeadásával tudtak kifizetni, például két, egyenként 24 krajcár értékű konvenció húszszal (48 kr), valamint egy 6, egy 3 krajcáros és 3 darab egykrajcáros bajor pénzzel.²²

Számítási pénzben így 1 osztrák (konvenció) forint 1,2 bajor számítási forinttal lett egyenértékű. A helyi, nem konvenció rendszerben vert érmeiket *Landmunz* felirattal lát-

19 Hagen Bobzin, 1754. (*Bayerische Sonderweg*.) [Http://www.hagen-bobzin.de/hobby/muenzen.html#muenzvereine](http://www.hagen-bobzin.de/hobby/muenzen.html#muenzvereine). (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 20.)

20 Néha félreértést okoz, hogy 24 vagy 24½ forintos pénzlábnak minősül-e a délnémet forint. 1837-ben, a müncheni pénzegyezmény szerint ugyanis leértékelték a délnémet államok a forintjukat, amiből ezután 24½ tett ki egy finom kölni márkát. 1754 és 1837 között viszont végig a 24 forintos pénzláb szerint számoltak.

21 Johann G. von Lori: *Der Sammlung des bayerischen Münzrechts*. Bd. III. 1665–1765. <https://www.bavarikon.de/object/bav:BSB-MDZ-0000BSB10934916?cq=lori+Sammlung+des+baierischen+M%C3%BCnzrechts&p=1&lang=de>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 22.)

22 Niklot Klüßendorf: *Numismatik und Geldgeschichte*. Marburg, 2015. 98.

ták el. A bajor számítási forintnak ezt a változatát később a legtöbb délnémet állam átvette, ezért délnémet (más néven: rajnai) forint rendszernek is nevezik. Ettől kezdve Magyarországon ismét elkezdtek használni a rajnai (vagy *rénes*, *rénus*, *rhenes*) forint elnevezést, a délnémet forintot értve rajta, hogy megkülönböztessék a konvenciók forinttól. Ez tehát a rajnai forint harmadik értelmezése és árfolyama a tanulmány első részében tárgyalt két jelentés mellett.

Bajorország kilépése után Ausztria változatlanul hagyta a pénzverését egyetlen módosítással: 1754 januárjától visszatért a bécsi márkasúly alapra. Mivel ennek aránya 6:5 a konvenciók kölni márkához képest, ezért egy bécsi márka ezüstért éppen 24 forintot számítottak, vagyis tulajdonképp Ausztria is 24 forintos pénzláb szerint verte tovább az érméit. Azért, hogy ne legyen állandó félreértés a bajorokkal ebből, Ausztria hivatalosan megmaradt a „20 forintos pénzláb” elnevezés mellett, a kölni márkára utalva.

Érdekes kérdés, hogy vajon a bajorok miért kötöttek Ausztriával szerződést, ha néhány hónappal később felmondták azt. Feltételezhető persze, hogy nem gondolták át eléggé a várható következményeket, de ennél meggyőzőbb lehet az az érvelés, hogy Mária Terézia és I. Ferenc rábeszélte Miksát a szerződésre, hogy a poroszok (és egyúttal a többi német állam) számára „üzenjenek”. A szerződésnek tehát politikai értelmezése is van.

A konvenciók érmerendszerét számos állam átvette a Német-római Birodalomban, elsősorban csak a vert pénzekre kiterjedően (1 finom kölni márkából 10 tallért vagy 20 forintot vertek), de meghagyták a korábbi eltérő számítási pénzüket.²³ Az 1761. évi augsburgi pénzpróba-kongresszus eredményeiről kiadott összefoglaló könyv²⁴ táblázatai és Hagen Bobzin térképe²⁵ jól mutatják, hogy a hétéves háború alatt és után jelentős német területek, köztük közép- és északnémet államok, valamint Szászország (1763-tól) is csatlakoztak a pénzrendszerhez.

A konvenciók pénzrendszer elterjedését több jellemzőnek tulajdoníthatjuk:

1. Egyszerű számítási és verési logikájú érmek, viszonylag egyszerű átszámítással (1 márkából 10 tallér, illetve 20 forint);
2. stabil valutának bizonyult a hétéves háború előtt és után;
3. egyre inkább *de facto* szabvánnyá vált a közép-európai kereskedelemben, amelyhez célszerű volt csatlakozni;
4. meg lehetett tartani a megszokott számítási pénzrendszert, és elég volt az érték-pénzekre, illetve azok egy részére kiterjeszteni.

23 Analógiaként ez olyan, mintha az euró az azt bevezető országokban elsődleges fizetőeszközként szolgálna, de a számlási rendszerüket megtartották volna (pl. német márkának, francia franknak vagy olasz lírának), mert a lakosság úgyszólván szokott hozzá a múltban.

24 *Tabella über Instehernd-Ausländische Silber-Münz-Sorten wie solche bey dem in Augsburg fürwährenden Münz-Probations-Convent*. Wien-Prag, 1761. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11198044>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 20.)

25 Bobzin 1770. évi térképe két szempontból pontatlan: egyrészt 22 forintos pénzlábnak hívja a 20 forintos konvenciók rendszerét (ez nyilván elírás), másrészt nem különbözteti meg a Habsburg Monarchia konvenciók számítási forint rendszerét a közép- és északnémet területek konvenciók érmeverésétől. <http://www.hagen-bobzin.de/hobby/Karte-Waehrungsgebiete-1770.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 20.)

A konvenciók pénzügyi rendszer három fő változatban terjedt el:

- a. Mind a vert, mind a számítási pénzek tekintetében konvenciók rendszer szerint számoltak a Habsburg Birodalomban. (Lásd a bevezetett érméket a *Melléklet 3. és 4. táblázatában*.)
- b. Csak egyes vert értékpenzermékekben követték a konvenciók érmerendszert, de 24 forintos délnémet számítási forintot használtak a következő területeken: Bajorország (1754), majd: Ansbach, Augsburg, Bamberg, Bayreuth, Berg, Jülich, Nürnberg, Regensburg, Salzburg, Württemberg stb., azaz a Német-római Birodalom középső részén vezették be ezt a rendszert. Ezen államokban:
 - 1 konvenció (= konv.) tallér vert érme = 2 délnémet (= dn.) forint + 24 dn. kr = 144 dn. kr;
 - 1 dél-német számítási forint = $\frac{5}{12}$ konv. tallér = $\frac{5}{6}$ konv. forint = 60 dn. kr.
 - További átváltási arányokat lásd a *Melléklet 5. táblázatában*.
- c. Csak egyes vert értékpenzermékekben követték a konvenciók érmerendszert, de az 1 kölni márkából $13\frac{1}{2}$ birodalmi tallér alapú számítási pénzt használtak: Braunschweig, Felső- és Alsó-Lausitz, Hessen-Darmstadt, Hessen-Kassel, Paderborn, Pfalz-Zweibrücken, Szászország, Trier, Würzburg stb. Ezek a területeken megtartották a hagyományos birodalmi tallér pénzlábat, miszerint 1 tallér = $1\frac{1}{2}$ forint = 24 garas. A birodalmi forint értékét illesztve a konvenciók forinthez az alábbi arányok jöttek ki:
 - 1 konv. tallér vert érme = $1\frac{1}{2}$ birodalmi (= bir.) tallér = 32 jó garas²⁶ = 384 német pfennig;
 - 1 konv. forint vert érme = $\frac{2}{3}$ bir. tallér = 1 bir. forint = 16 jó garas = 192 német pfennig;
 - 1 (szám.) birodalmi tallér = $\frac{3}{4}$ konv. tallér = 24 jó garas = 288 német pfennig.

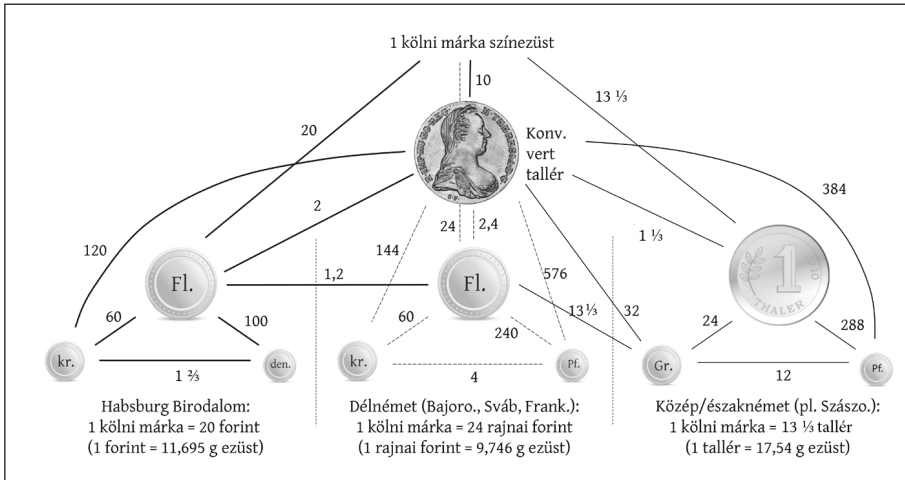
Egyes német államokban voltak egyéb speciális megvalósulásai is a konvenciók pénzügyi rendszernek. Például Düsseldorfban 1765-ban vezették be a konvenciók tallért, és egy évvel később a délnémet rendszerhez hasonlóan 20%-kal leértékelték a helyi számítási tallért,²⁷ amely 60 *stüberre* bomlott. A leértékelés után 1 alsó-rajnai tallért $\frac{1}{16}$ kölni márká értékben számoltak. A leértékelés utáni új átváltás szerint:

- 1 konv. tallér vert érme = 1 (szám.) tallér + 36 *stüber* = $1\frac{3}{5}$ tallér = 96 *stüber*;
- 1 (szám.) tallér = $\frac{5}{6}$ konv. tallér = $\frac{5}{16}$ konv. forint = 60 *stüber*.

A 4. ábrán a tanulmány jelen részének összefoglalása látható egy ábrán, hogy hogyan valósult meg a vert konvenciók érméknek az integrálása a különböző számítási pénzügyi rendszerekbe.

26 A német garast – amely nem egyezett meg értékében az osztrák–magyar konvenciók garassal – a Német-római Birodalom egyes területein jó garasnak (*Guter Groschen*) hívták, ami 12 pfenniget tett ki. A Mária-garas ennek $\frac{3}{5}$ -át érte. A német pfennig értéke sem egyezett meg az osztrák pfennig értékével.

27 Alfred Noss: *Der Niederrheinische Albus. Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft*. 11 (1892) 44. (<https://www.coingallery.de/Koeln/Noss-Albus.htm>). Legutóbbi megtekintés: 2022. április 22.)

4. ábra. A konvenció vert tallér átváltási arányai az egyes számítási pénzrendszerekben

A márkasúly kérdése

A konvenció pénzrendszer témakörének legnehezebb kérdése a bécsi és kölni márkasúlyok²⁸ meghatározása. Ezek precíz rögzítése nélkül ugyanis nem lehet pontos számításokat végezni az érmék és pénzek jellemzőire. Noha a márkasúlyok irodalma bőséges, egyelőre az alapadatokban sincs egyetértés a kutatók között. A sarkalatos kérdés az, hogy az eredeti 17–18. századi márkasúlyok milyen átváltással számítandók át decimális grammra. Mivel a gramm a 19. század elején jelent meg és terjedt el Európa középső régióiban, ezért csak 70–100 évvel az események után kezdték lemérni a korábbi szabványsúlyokat, etalonokat.

A bécsi és kölni márkának konvenció forintot érintő problémái a következők: a bécsi márka értékének meghatározását és koronkénti változásait tekintve elsősorban Hóman Bálintot hivatkozza a magyar szakirodalom, aki több oldalt is szentel ennek a klasszikus pénztörténeti könyvében.²⁹ A következtetései nagyrészt elfogadhatók, az 1767 utáni súlybecslése³⁰ viszont nem tartható a nemzetközi szakirodalom tükrében.

- A bécsi márka eredeti súlya 280,6146 g volt a 16–17. században, ahogy Hóman állítja.

28 A szakirodalom márkasúlyként értelmezi a pénzverésben a tömegek mérésére használt referenciamértéket. Ugyan a grammban kifejezett tömegre pongyolaság „súlyként” hivatkozni, de a megszokott szakirodalmi hivatkozások miatt a tömeget és a súlyt itt szinonimaként használom.

29 Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Bp., 1916. 67–74.

30 Hóman 280,6872 grammra teszi a bécsi márka 1767-es új etalonsúlyát, az 1694-es augsburgi kölni márka 233,906 grammos alapsúly %-szőrőseként. Levezetésének gyengesége, hogy nem világos, mikor, milyen feltételek mellett mérték le az augsburgi márkát metrikus rendszer szerint.

- Az 1700-as évektől 1767-ig egy magasabb márkasúlyt használtak a bécsi pénzverdékben, amit több forrás is megerősít: Hóman 280,7968, Pribram 280,7779 grammot számol. Ebből kerekíteni lehet 280,8 grammra, már csak azért is, mert 0,02-0,03 gramm eltérés elenyésző a kor technológiai pontosságához képest. Érdekes Pribram további felvetése: véleménye szerint az 1767-ben tesztelt súlyok kopottak lehettek, ezért 281 grammra teszi az 1767 előtti súlyt. Ez elég nagy kerekítést jelent, ráadásul nem eléggé alátámasztott, ezért a számításainkban 280,8 g-mal számoltunk.³¹
- 1767-től új bécsi márka etalonsúlyokat rendszeresítettek a bécsi verdékben, miután az 1760–1761. évi augsburgi pénzpróba-kongresszuson kiderült, hogy a konvenció rendszerben részt vevő államok több technikai nehézséggel szembesültek az egyezmény betartásakor. Miután fény derült arra, hogy a Bécsben alkalmazott bécsi márka nehezebb volt a német államokban alkalmazott kölni márkák súlyának $\frac{1}{5}$ -énél, ezért kötelezték Ausztriát, hogy csökkentse a bécsi márkája súlyát. Az akkor elkészített etalonok a mai napig megvannak, ezért többször volt lehetőség a metrikus rendszer elterjedése után, utólagosan visszamérni az eredeti márkasúlyokat. Az első, pontatlannak tekinthető mérés 1802-ben 280,644 grammra tette a bécsi márka súlyát, ezt 1852-ben Rummler korigálta 280,66809 grammra légiüres térben végzett mérésével. Végül 1868-ban, az 1871. évi metrikus átállás törvényének előkészítésekor, a kijelölt mérésügyi bizottság 280,668303 grammra mérte az eredeti, száz évvel azelőtt készített súlyok abszolút tömegét.³² Hóman javaslatával szemben ezt tekinti ma a nemzetközi szakirodalom a bécsi márka autentikus súlyának, amit az egyszerűség kedvéért kerekítünk 280,6683 grammra.

A kölni márka súlyának meghatározása sem problémamentes:

- Elméletben a bécsi és a kölni márka súlyegységeit a középkortól kezdve 6:5 arányban számították, de a gyakorlatban az etalonok eltérései és a mérlegelési pontatlanságok miatt ez nem valósult meg, legalábbis a tizedgramm szintjén már voltak különbségek.
- A birodalmi pénzverés alapjául 1524-ben a kölni márkát tették, de nem határozták meg pontosan, hogy melyik kölni márkát tekintik etalonnak. A német területeken 232,9 és 234,2 g között ingadoztak a kölni márka súlyok,³³ de inkább a 234 g-ot alulról közelítve, és minden verdében máshogy értelmezték a helyi „kölni” márkát.³⁴
- A jól ismert és széles körben hivatkozott 233,8556 g súlyú „porosz” kölni márkát csak az 1816. évi porosz mérték- és súlyrendelet szabványosította, és ezt vették át a 19. század folyamán szerte a német államok. A 18. század közepén és főleg Bécs-

31 A 280,8 grammot megerősíti Rádóczy két tizedesre kerekített hivatkozása, de korrekcióra szorul Rádóczy-nak az az állítása, hogy már 1754-ben pontosan beállították volna a bécsi márkát $\frac{1}{5}$ kölni márka súlyra. Ugyancsak hibásnak tekinthető, hogy a bécsi márkasúlyt 280,64 grammra teszi 1754-től kezdődően. Rádóczy: *Mária Terézia*, 48.

32 Pribram: *Materialien zur*, 125.

33 Hóman: *Magyar pénztörténet*, 71.

34 Az 1888-as kiadású *Meyers Konversationslexikon* [I–XVI. Leipzig–Wien, 1888.] a „kölni” márkát az egyes helyeken az alábbiak szerint határozta meg: Bajorország: 233,95 g, Bécs: 233,89 g, Hamburg: 233,85489 g, Poroszország: 233,8555 g.

ben nem ezt a kölni márkát használták, tehát a konvenció pénz alapja sem lehet ez a súlymérték. Érdekes mód a legtöbb forrás mégis ezt a súlyt használja a konvenció pénz láb márkasúlyának – de ez téves feltételezés.

- Witthöft az eredeti, azaz Köln városának márkáját a 17–18. században 233,75 és 233,841 gramm közé teszi, azaz közel egytized grammos eltérést is elfogadhatónak tart.³⁵
- Hóman szerint az augsburgi kölni márka súlya 1694-ben 233,906 g volt, de ennek metrikus mérési idejét, körülményeit nem taglalja. Nem bizonyított, hogy a konvenció rendszerben részt vevő államok mind ezt az augsburgi normasúlyt használták volna, habár a város Bajorországban fekszik. Bobzin ugyanerre az augsburgi szabványsúlyra 234,067 grammot ír pontos hivatkozás nélkül, ami 0,16 grammal nagyobb Hóman értékénél.³⁶ Ebben az összehasonlításban Hóman értéke a hihetőbb, mert 234 g feletti értéket a szakirodalomban kevesen támogatnak.
- Az aranydukát kölni márkasúlyára Grote 1863-ban 233,870 grammot számít, amiből Bécsben 67 nyers dukátot vertek. Ezt a márkasúlyt sokan hivatkozzák, és elfogadhatónak tűnik a konvenció szerződésben említett aranydukátok súlyszabványaként. Ugyanakkor az ezüstpénzek verésénél nem feltétlenül ezt a kölni márkát használták Bécsben.
- Elfogadható viszont az említett mérés, amellyel 1868-ban lemérték az 1767-ben rendszeresített bécsi márka súlyokat (lásd a bécsi márkánál írottakat), amelyekről feltételezhető, hogy 6:5 arányban álltak a német területeken használt kölni márkasúlyokkal szemben. Sőt, mivel a bécsi márkát 1767 előtt kötelezték csökkentésre, ezért a kölni márka súlya feltehetően „rendben volt”. Emiatt a 280,668303 g ⁵/₆-a, vagyis 233,8902525, kerekítve 233,89 g tekinthető a konvenció pénz láb alapsúlyának. Ezt az értéket erősítik meg Trapp és Fried a 19. század elejének súlymértékére (Bécsben), akik egyébként az „átlagos” 233,85 g használatát javasolják általánosságban a kölni márkára.³⁷

Összefoglalva, a számításainkban az alábbi súlyokat használtuk:

Időszak	Bécsi márkasúly tömege, g	Kölni márkasúly tömege Bécsben, g	Kölni márkasúly tömege Németországban, g
16–17. század	280,6146	233,8455	232,9–234,2
1694	280,8	kb. 234	233,9 (Augsburg)
1700–1767	280,8	233,89	233,75–233,9 (átlag: 233,85)
1767 után	280,6683	233,89	233,8556 (Poroszországban hivatalosan 1816-tól)

35 Harald Witthöft: Das Fundament des Gewichts in Köln. Nach schriftlichen Überlieferungen des 14.–19. Jahrhundert. In: *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins*. 61. Hrsg. Hans Blum. Köln, 1990. 35–57. (<https://doi.org/10.7788/jbkgv.1990.61.1.35>.)

36 Hagen Bobzin: *Gewichte und Zählweisen*. http://www.hagen-bobzin.de/hobby/muenzen_gewichte.html. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 20.)

37 Trapp–Fried: *Handbuch der Münzwesen*, 53–57.

Jelen tanulmányban összefoglaltam mindazokat az előzményeket, amelyek a 20 forintos pénzláb Mária Terézia általi, 1750. évi bevezetéséhez, majd a Bajorországgal megkötött pénz- és érmekonvencióhoz vezettek. Az érmerendszer előnyeinek köszönhetően sikeresen elterjedt az egész Német-római Birodalomban, főleg abban a formában, hogy az államok konvenciók értéket vertek, megtartva hagyományos számítási pénzeiket. Kutatásom a szakirodalom számos bizonytalanságát, pontatlanságát javítja. Mellékleteimben olyan táblázatokat teszek közzé, amelyek korábban még nem jelentek meg a hazai szakmai közönség számára.

MELLÉKLET

Az 1. táblázat a Habsburg Birodalomban vert tallérok ligáját hasonítja össze 1659-től 1857-ig. Egyfelől látható, hogy a 16. és 17. században a vert érmék gyakorlatilag változatlanok maradtak, csupán a névértékben értékelték le azokat. A 18. század első felében kicsit megemelt bécsi márkasúllyal számolhatunk. 1748-ban és 1750-ben két leértékeléssel stabilizálta a pénzt Mária Terézia. 1753-ban kölni márka alapú elszámolásra tért át, majd Bajorországnak a konvencióból való kilépése után visszatért a bécsi márkasúlyra. 1767-től egyensúlyba került 6:5-ös aránnyal a bécsi és a kölni márka súlya. A táblázatban félkövérrel kiemelve az elsődlegesen meghatározott rendeleti jellemzők (alapadatok) láthatók, a többi adat pedig számítás eredménye.

A 2. táblázat a számítási pénzeket foglalja össze a Habsburg és a Német-római Birodalomban. Látható, hogy a két területen alkalmazott pénzlábak 1753 előtt jelentősen eltértek. Noha a Habsburg Birodalom nyugati fele (az osztrák örökös tartományok, valamint Cseh- és Morvaország) része volt a Német-római Birodalomnak, annak pénzrendeleteit nem vették át. A táblázat mutatja a bécsi márka és a kölni márka megfeleltetést is, ami ugyan elvben 6:5 arányban határozta meg a márkasúlyok tömegét, de egészen 1767-ig nem beszélhetünk a kétféle márkasúly precíz összehangolásáról.

A 3. táblázat a konvenciók forint rendszerben a Habsburg Birodalomban vert pénzeket foglalja össze. A számításokat az arany esetében 233,87, az ezüstérmék esetében 233,89 grammos kölni márkával végeztük.³⁸

A 4. táblázat az 1754-től Habsburg Birodalomban vert váltópénzek táblázata, amelyekre a pénzkonvenció nem terjedt ki, ezekről saját hatáskörben dönthettek a birodalom egyes tartományai és országai.

Az 5. táblázat összefoglalja a konvenciók pénzrendszer nemzetközi bevezetésének fontosabb változatait. Ezen keresztül érthetővé válik, hogy az egyes államok, amelyek különböző számítási pénzrendszereket alkalmaztak, hogyan tudták mégis integrálni a pénzrendszerükbe a konvenciók rendszer szerint vert értéket, értékpenzeket.

38 Pribram: *Materialien zur*, 254. Táblázatában a kölni márkányi dukátérme forintban rosszul szerepel: 223 fl helyett 283 fl 5xr 3 ⁴⁷/₇₁ pf (283,0986 fl) a helyes. Ugyancsak tévesen szerepel az arany ezüst arányára 1:14 ¹¹/₂, mert a helyes arány 1:14 ¹¹/₁. Rádóczy: *Mária Terézia*, 47. táblázatában szintén van hiba, mert a körmői és a császári dukát értékét forintban azonosnak veszi.

1. táblázat. Vert tallérok ligája a Habsburg Birodalomban³⁹

Időszak	Bécsi márka (g)	Bécsi márkából vert		Kölni márka (g)	Kölni márkából vert		Finomság	Finomsúly (g)	Nyerssúly (g)	Névérték (kr)	Számítási forint ezüstsúlya (g)	1 bécsi márka ezüst ára számítási forintban
		finom (db)	nyers (db)		finom (db)	nyers (db)						
1577–1659–1692 ⁴⁰	280,615	11,143	9,75	233,9	9,286	8,125	0,875	25,183	28,781	90–105	14,39–16,79	16,71–19,50
1693–1748	280,8	11,143	9,75	233,9	9,286	8,125	0,875	25,200	28,800	120	12,60	22,286
1748–1750	280,8	11,429	10	233,9	9,524	8,333	0,875	24,570	28,080	120	12,285	22,857
1750–1753	280,8	12	9,984	233,9	10	8,320	0,8320	23,400	28,124	120	11,70	24
1753. konvenció	280,8	12	10	233,89	10	8,333	0,8333	23,389	28,067	120	11,695	24
1754–1767	280,8	12	10	233,89	10	8,333	0,8333	23,400	28,080	120	11,70	24
1767–1857	280,6683	12	10	233,89	10	8,333	0,8333	23,389	28,067	120	11,695	24

39 A táblázat saját számolás és szerkesztés eredménye. Adatait két forrásból állítottam össze: *Österreichische Münzprägungen*, valamint Pribram: *Materialien zur*, már idézett könyvei alapján. Az általam kerekített 281 grammos bécsi márka helyett a pontosabbnak tekinthető, időszakonként eltérő márkasúlyokat alkalmaztam.

40 Az I. Lipót 1659. évi pénzrendelete szerint vert tallérok korábban is léteztek a birodalomban: II. Ferdinánd osztrák-tiroli főherceg már 1577-ben bevezette a 14 lat finomságú, 9% nyers láb szerint vert tallért, amit folyamatosan vertek Tirolban. Ezt a tallért verték Magyarországon is 1582-től kezdve. Pribram: *Materialien zur*, 31.

2. táblázat. Számítási pénzek ligája a Német-római és a Habsburg Birodalomban⁴¹

Rendelet éve, helye	Területi hatálya	Finom bécsi márkából		Finom kölni márkából		Helyi számítási tallér finomsúlya ⁴² (g)	Helyi számítási forint finomsúlya (g)
		tallér (db)	forint (db)	tallér (db)	forint (db)		
1551, Augsburg	Német-római Bir.	10,21	12,25	8,508	10,209	27,49	22,91
1566, Augsburg	Német-római Bir.	10,80	12,24	9	10,200	25,98	22,93
1577, Tirol; 1659, Bécs	Habsburg Bir.	11,143	22,286	9,286	18,571	25,20	12,60
1667, Zinna	Német-római Bir.	12,60	18,90	10,5	15,75	22,27	14,85
1690 (1738), Lipcse	Német-római Bir.	14,40	21,60	12	18	19,49	12,99
1748, Bécs	Habsburg Bir.	11,429	22,857	9,524	19,048	24,57	12,29
1750, Bécs	Habsburg Bir.	12	24	10	20	23,40	11,70
1750, Porosz	Poroszország	16,8	25,2	14	21	16,70	11,14
1753, Bécs konvenció	Habsburg + Német-római Birodalom	12	24	10	20	23,39	11,695

41 A táblázat saját számolás és szerkesztés eredménye az alapadatokból kiindulva, amelyeket az alábbi forrásokból színtetizáltam: Pribram: *Materialien zur. 28-31.*, Trapp-Fried: *Handbuch der Münzkunde*, 84-85., valamint *Deutsche Taler*: Hrsg. Deutsche Bundesbank. Frankfurt am Main, 1967. 26. A táblázatban félkövéren kiemelve az elsődlegesen meghatározott területi jellemzők (alapadatok) láthatók, a többi adatot ebből számítottam.

42 A finomsúly századgrammokban megadott értéke elvi számítás eredménye. A gyakorlatban a márkasúlyok és a verési körülmények pontatlansága miatt néhány századgramm eltérés az elvi súlytól természetes volt.

3. táblázat. A konvenció érmeegyezmény szerint vert pénzfajtiák (értékpénzek) bemutatása⁴³

Pénzfaj, érme elnevezés	Pénzláb (finom db)	Finomsúly (g)	Névérték számítási kr-ban	Névérték számítási forintban	Kölni finom márkányi érme forintban	Finomság	Finomság (%)	Pénzláb (nyers db)	Nyerssúly (g)
Dukát, osztrák (Au)	67 ^{67/71}	3,4421	250	4,17	283,0986	23 k 8 gr	986,1	67	3,4906
Dukát, körmöci (Au)	67 ^{23/39}	3,4601	252	4,2	283,8769	23 k 9 gr	989,6	66,886	3,4966
Tallér (Ag)	10	23,389	120	2	20	13 lat 6 gr	833,3	8,333	28,067
$\frac{1}{2}$ tallér (Gulden) = = Forint, számítási (Ag)	20	11,695	60	1	20	13 lat 6 gr	833,3	16,667	14,033
$\frac{1}{4}$ tallér (Ag)	40	5,847	30	0,50	20	13 lat 6 gr	833,3	33,333	7,017
Kopfstück (20 krajcár) (Ag)	60	3,898	20	0,3333	20	9 lat 6 gr	583,3	35	6,683
Máriás (Ag)	70 ^{10/17}	3,313	17	0,2833	20	8 lat 12 gr	541,7	38,235	6,117
10 krajcár (Ag)	120	1,949	10	0,1667	20	8 lat	500	60	3,898
Peták (Ag)	171 $\frac{3}{4}$	1,364	7	0,1167	20	6 lat 13 gr	420,1	72,024	3,247
Garas (Ag)	400	0,585	3	0,05	20	5 lat 9 gr	343,8	137,5	1,701

43 Az érmeegyezmény a kölni márkasúlyra alapozta a pénzlábat. Ennek metrikus súlyát 233,89 grammként vettük számításba. Valamennyi érme 1 forintnyi mennyiségűnek tiszta ezüsttartalma elvileg 11,6945 grammot nyomott, de természetesen az érmék kopása miatt ez a gyakorlatban kevesebb volt. Az ezüst kilogrammjának ára a pénzügyi rendelet alapján 85,51 forintra (85 fl 30 kr 1 dénár) adódott. 1754. január 1-től Ausztriában visszaálltak a bécsi márká alapú pénzverésre, ami az értékpénzek tekintetében elviekben nem jelentett változást, bár a 280,8 grammos bécsi márkasúly nehezebb volt 0,132 grammal, mint a Bécsben használatos 233,89 g-os kölni márká %-szóróse. Emiatt az egyes értékpénzek nyers- és finomsúlyát tekintve néhány század grammos eltérés elképzelhető. [Cr=grén.]

4. táblázat. A konvenciósi érmeegyezménybe nem tartozó ezüst váltópénzek a Habsburg Birodalomban, 1754–től⁴⁴

Pénzfaj	Pénzláb (finom db)	Finomsúly (g)	Névérték számítási kr-ban	Bécsi finom márkányi érme forintban	Finomság	Finomság (%)	Pénzláb (nyers db)	Nyerssúly (g)
Poltura	1200	0,234	1,5	30	3 lat 16 gr	243,1	291 ⅔	0,963
Krajcár⁴⁵	1800	0,156	1	30	3 lat 2 gr	194,4	350	0,802
Gröslí (Gröschl)	2400	0,117	¾	30	3 lat	187,5	450	0,624
2 pfennig	3600	0,078	½	30	2 lat 7 gr	149,3	537 ½	0,522
Magyar dénár	3600	0,078	¾	36	2 lat 7 gr	149,3	537 ½	0,522
Pfennig	8640	0,033	¼	36	1 lat 4 gr	76,4	660	0,425

44 A táblázat saját számításon alapul, felhasználva az *Österreichische Münzprägungen*, 255., Tassilo Eypeltauer: *Corpus Nummorum Regni Mariae Theresiae 1740–1780*. [Basel, 1973.] 17. és Rádóczy: *Mária Terézia*, 49. táblázatait. A táblázatban szereplő ezüstérméket a Habsburg Birodalomban a bécsi márkásúly alapján érték, amelynek metrikus súlyát 280,8 grammként vettük számításhoz. A garasnál kisebb értékű váltópénzeknek az ezüstműl való verését 1760-ig folytatták, majd 1760. szeptember 27-től (Magyarországon 1761. március 16-tól) elrendeltek ezeknek részöl való verését. Rádóczy: *Mária Terézia*, 50.

45 Az érmekrajcár 20%-kal kevesebbet ért, mint a névértéke: az 1 forintnyi 60 darab érme 9,36 gramm ezüstöt tartalmazott, ami 80%-a a forint konvenciósi pénzláb szerinti, 11,695 grammnyi finomsúlyának.

5. táblázat. A vert konvenció érmék névértéke és átszámítási táblázata a három fő számítási pénzrendszer szerint⁴⁶

Vert érme névértéke konvenció tállérban	Érme neve	1 finom kölni márkából vert db	Finomsága (%)	1 nyers kölni márkából vert db	Nyerssúly (g)	Vert konv. érme értéke konvenció számításában		Vert konv. érme értéke délnémet számításában		Vert konv. érme értéke északnémet számításában	
						konv. ft-ban	konv. kr-ban	délnémet ft-ban	délnémet kr-ban	északnémet tallérban	északnémet jó garasban
2		5	833,33	4 1/6	56,13	4	240	4,8	288	2 2/3	64
1	tallér	10	833,33	8 1/3	28,07	2	120	2,4	144	1 1/3	32
3/4		13 1/3	833,33	11 1/6	21,05	1,5	90	1,8	108	1	24
1/2	forint (Gulden)	20	833,33	16 2/3	14,03	1	60	1,2	72	2/3	16
1/4		40	833,33	33 1/3	7,02	0,5	30	0,6	36	1/3	8
1/6	Kopfstück	60	583,33	35	6,68	0,33	20	0,4	24	2/9	5,33
1/8		80				0,25	15	0,3	18	1/6	4
1/12	tízes	120				0,17	10	0,2	12	1/9	2,67
1/16		160				0,13	7,5	0,15	9	1/12	2
1/24		240				0,08	5	0,10	6	1/18	1,33
1/32	jó garas	320				0,06	3,75	0,075	4,5	1/24	1
1/40	garas	400				0,05	3	0,06	3,6	1/30	0,80

46 A táblázat Trappp-Fried: *Handbuch der Münzkunde*, 92. táblázata alapján készült azzal a korrekcióval, hogy a 20 krajcárosnál kisebb méretű érméknél nem volt egyértelmű a verési finomság, az egyes államoknak csak a finomsúlyt kellett betartaniuk.

„BIZONYOS ÉS ELTÁVOZHATATLAN SZÜKSÉGEINKTŐL
VISELTETVÉN”
17–19. századi zálogszerződések a Rádayak levelestárából¹

KOVÁCS KRISZTIÁN

.....
"URGED BY CERTAIN AND UNAVOIDABLE NECESSITIES"

Mortgage Contracts in the Archives of the Ráday Family
in the Seventeenth to Nineteenth Centuries

The paper is based on the analysis on the 418 mortgage contracts that have survived as part of the archives of the Ráday family. It seeks to answer questions such as in what periods were these contracts made, along what conditions, what motivated them, and how long were the periods they covered. It also explores the various types of contract, the respective proportions of these types in the mortgaging practice in general, and tries to determine the part that is represented in the material by contracts not concerning the Ráday family themselves and their kin. Based on the evidence gained from the mortgage contracts, the author finally formulates some general conclusions about the land-holding strategy of the Ráday family in the first half of the eighteenth century.

Keywords: mortgage contracts, mortgaging practice, Ráday family, 17–19th centuries
.....

A 18. század folyamán és a 19. század első felében viszonylag szűk mozgástere volt a földesúrnak, amennyiben pénzhez szeretett volna jutni. Sok esetben a birtokok/birtokrészek elzálogosítása, esetleg a kisebb királyi haszonvételek, olykor a majorsági földek, úrbéri szolgáltatások haszonbérbe adása jelenthette az egyetlen pénzszerzési lehetőséget. A birtokokat és a belőlük remélhető jövedelmet akár több évtizedre is lekötötték, a folyamatos, generációkon átívelő szerződések révén pedig ezek a javak akár a zálogbirtokos kezére is átkerülhettek.

Mindemellett jelen volt a „legalis interesre” (5-6%-os kamatra) felvett hitel magán-személyektől vagy alapítványoktól, melyek kamatait azután a földesurak sok évig fizették, mire a tőkeösszeget sikerült valahogyan összeszedni és törleszteni.

Kovács Krisztián, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára.

1 Jelen tanulmányom alapja a *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018.* kiadványban megjelent írásom. Kovács Krisztián: „Elmulthatatlan szükségünktől kényszerítettévén...” 17–19. századi Nógrád vármegyei zálog és haszonbér szerződések a Ráday levelestárából. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2017–2018. Hitel - Bank - Piac.* Szerk. Kövér György - Pogány Ágnes - Weisz Boglárka. Bp., 2018. 113–133.

Bonyolította a különféle kölcsönügyletek lehetőségét a tulajdonjog értelmezése, mivel mai értelemben vett magántulajdon az ingatlanokra nem, csak az ingóságokra vonatkozott. Ráadásul megkülönböztették a királyi adomány révén nyert birtokot, melyben a „pillanatnyi” birtokost csak haszonélvezeti jog illette meg, valamint az egyéb jogcímen (például vásárlás) szerzett jószágot.

Az ősiség szigorú korlátok közé szorította a nemesek földtulajdon feletti rendelkezését. Az örökös hátrahagyása nélkül elhunyt nemeseket megfosztotta a szabad birtokrendelkezéstől, kimondva azt, hogy a birtoknak minden ellentmondás nélkül a legközelebbi atyafiakra kell háramolnia.² A család fiági kihalása esetén a földtulajdon a főhűbérúrhoz, vagyis a koronára háramlott vissza, és azt aztán az uralkodó újból eladományozhatta.³ Korlátozta a földtulajdont a család, illetve a nemzetség is, amely a közös őstől származó ősi birtokot kollektívaként bírta, így amennyiben egy nemes zálogba akart bocsátani egy birtokot, a nemzetség tagjai (osztályos atyafiak) elsőbbséget élveztek. Amennyiben irányukban nem történt meg a felkínálás, akkor pert indíthattak a zálogszerződés megsemmisítésére. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ez a korlátozás csak a királyi adományként szerzett ősi birtokra vonatkozott, mely az egész családé/nemzetsége volt. A szerzett vagyonnal birtokosa szabadon rendelkezhetett, ugyanakkor a szerzett birtok a következő nemzedékben már ősvivé vált, ha az első szerző rendelkezése nélkül törvényes öröklés során szállt az utódokra.⁴

Ezek mellett a kor szokásjoga is elítélte a zálogos ügyleteket, ahogy Werbőczy *Hármas-könyvében* is olvasható: „... jóllehet az zálogos jószágokat bírnya is bűn és lélek ellen való dolog”.⁵ Werbőczy szerint a záloghitelező a zálogos jószág hasznát és gyümölcseit élvezi, mindemellett pedig visszaköveteli a tőkeösszeget is az ügylet lejártával. Emiatt csak úgy tartotta volna helyesnek, ha a tőkeösszegbe a jószág összes bevételeit betudná a hitelező, kivéve azokat a kiadásokat, amelyeket annak jó karban tartására kellett fordítania.⁶ Mindezek nagyban megnehezítették a nemesi jószággal való szabad rendelkezést.

Jelen tanulmányomban a Ráday család levéltárában található 418 zálogszerződést⁷ vizsgáltam, és több kérdésre is választ kerestem. Milyen zálogosítási típusok voltak és az egyes típusok milyen arányt képviseltek a zálogosítási gyakorlatban? Mely időszakokban, milyen feltételek mellett és milyen indokkal, mennyi időre kötötték meg a szerződéseket? Milyen arányban találhatóak nem a Ráday családra és rokonságára vonatkozó kontraktusok?

2 1351. évi dekrétum. Előbeszéd. 11. §. „... birtokaik a jog szerint és törvényesen, tisztán és egyszerűen, minden ellentmondás nélkül legközelebbi atyafiaikra, nemzetségeikre háramoljanak”. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000-1526*. Szerk. Bertényi Iván. Bp., 2000. (Osiris Tankönyvek) 305.; Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301-1526*. Bp., 1998. (Osiris Tankönyvek) 87–90.

3 Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Bp., 1998. 215–216.

4 Kállay István: A nemesi tulajdon kötöttségei. *Jogtudományi Közöny* 36 (1981) 704.

5 Tripartitum I. 80. A fordítást e kiadásból idéztem: Werbőczy István: *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae & Transylvaniae, ac partium eidem subjectaum, una cum Methodo Articulorum Diaetalium...* Bártfa, 1632.

6 Csizmadia-Kovács-Asztalos: *Magyar állam és jogtörténet*, 238.

7 A források egyenkénti felsorolása oldalakat töltene meg, emiatt e helyen csak a fondot és állagot jelzem, amelyben az összes szerződés megtalálható. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= DRERL) C/64-2b. Általános Gazdasági iratok. 11–60. d.

Végezetül a zálogszerződésekből kinyerhető adatokat felhasználva példaként megvizsgálom a Ráday család birtokstratégiáját a 18. század első felében Ráday I. Pál és neje, Kajali Klára idejében, amikor is a család birtokállománya elérte a csúcspontját. Arra a kérdésre is keresem a választ, hogy a család mennyire törekedett birtokaik koncentráálására a Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedekben.

A zálogszerződések típusai

A vizsgálat alá vont 418 zálogszerződés a Ráday család teljes birtokállományára vonatkozik. Ez az állomány legnagyobb kiterjedését a 18. század első felében – Ráday I. Pál (1677–1733) és Kajali Klára (1690–1741) idején – érte el. Ezt tükrözi a Kajali Klára halála után felvett 1742. évi osztálylevél, amikor is Ráday I. Gedeon (1713–1792), II. Pál (1720–1746), valamint Eszter (1716–1764) – gróf Teleki László neje – megosztottak egymás között a családi javakon. Az összesen 75 birtok/birtokrész nagyrészt Nógrád (27) és Pest-Pilis-Solt (25) vármegyékben helyezkedett el, ugyanakkor tíz birtoka volt a családnak Hontban, öt Hevesben, három Gömörben, kettő Zemplénben, valamint egy-egy Abaújban, Békésben és Szabolcsban, vagyis a családi birtokállomány elsősorban a Duna–Tisza közén, valamint a Felvidék középső-déli vidékein helyezkedett el. Az első vizsgált forrás 1609-ben keletkezett, míg az utolsó 1838-ban, vagyis a zálogszerződések időtartama 229 évet ölel föl.

Zálog alatt értendő az, hogy a zálogba vevő (hitelező) egy meghatározott összegért, meghatározott ideig vagy a felvett összeg teljes visszafizetéséig megszerzi a zálogba adó (elzálogosító) birtokának használatát, ezáltal használati birtokossá válik, ugyanakkor az ingatlanban tulajdont nem szerez. A kölcsönt terhelő kamatokra a hitelező a használati jog gyakorlásával tesz szert. Amint a zálogszerződés lejár, és az elzálogosító kifizeti a zálogösszeget, a hitelező köteles a zálogos birtokot eredeti tulajdonosának visszaszolgáltatni.⁸

A zálogszerződések több típusa határozható meg a fennmaradt források tükrében. „Első zálog”⁹ alatt értek minden olyan tranzakciót, amelyet vagy újonnan kötöttek, vagy pedig egy korábban már elzálogosított, majd az eredeti tulajdonos által visszaváltott birtok került ismét elzálogosításra. A vizsgált 418 szerződés 51%-át adta az ilyen fajta „első zálog”. Amennyiben évszázadokra lebontva tekintjük az adatokat, úgy a kontraktusok több mint fele (53%) a 17. század, 43%-a a 18. század, míg mindössze alig több mint 4%-a a 19. század folyamán kötött. Bár a 19. században mindössze négy évtized került vizsgálat alá, a reformkorra egyértelműen kijelenthető, hogy lecsökkent a zálogosítások száma.

A hitelező az általa zálogba vett birtokot alzálogba (*subimpignoratio*) bocsáthatta, azonban annál hosszabb időre nem adhatta, mint amennyire ő kapta zálogba, valamint nagyobb összeget sem kérhetett rá annál, mint amennyit ő fizetett. Az alzálogba adás ugyanakkor az eredeti tulajdonosnak sem okozhatott sérelmet.¹⁰ Ebbe az alkategóriába

8 Bodzási Balázs: Zálogjog a feudális magyar jogban. *Jog - Állam - Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat* 5 (2013) 1. sz. 145.

9 Saját elnevezés a zálogtípusok megkülönböztetése céljából.

10 Bodzási: Zálogjog, 152.

összesen 28 szerződés volt sorolható, melynek kétharmadát a 18. század folyamán kötötték, de az ilyen 17. századi szerződések 55%-a is az évszázad végén, 1691 és 1700 között keletkezett.

Sokkal gyakoribb altípusnak tekinthetőek az aukciós zálogok. Ilyenkor az eredeti tulajdonos zálogpótlékot/zálogtoldalékot (*auctio*), vagyis újabb összeget vett fel a már zálogban lévő jószágára. Az újonnan felvett pénz azután vagy az eredetileg meghatározott határidőben a „kapitális summával”, vagyis a tőkeösszeggel együtt kellett letennie az elzálogosítónak, vagy pedig további évekkkel toldották meg az eredeti zálogéveket. A folyamatos zálogtoldalékok felvétele miatt a zálogos jószág kiváltása nem egy esetben generációkon ívelhetett át, aminek következtében az aukciós kontraktust már nem az eredeti hitelező és elzálogosító kötötte meg, hanem azok gyermekei, esetleg unokái, valamint a kiváltás terhe is az utódokra hárult.¹¹ A vizsgált szerződések közel 40%-a sorolható ehhez az altípushoz. Az aukciók felvétele egyértelműen a 18. századra volt jellemző, annak is inkább az első felére (a 18. században megkötött aukciós szerződések 76%-a 1701 és 1750 közt kelt), ekkor hosszabbították meg a 17. század folyamán megkötött zálogokat. Az 1600-as években keletkezett aukciós szerződéseknek több mint fele már közvetlenül a 17. század végén, a török uralom alóli felszabadulás után, az 1691 és 1700 közti években kötötték.

Speciális altípusként jelennek meg a „cessió” zálogok. Ilyen esetben az elzálogosító olyan birtokrészek kiváltására adott engedélyt (*cessio*), amely a szerződéskötés pillanatában még másnál volt zálogban. Oka lehetett ennek például az, hogy a korábban pénzszűke miatt hirtelen idegenek számára elzálogosított javak atyafiak kezére kerülhessenek. Ilyen szerződés megkötése esetében a zálogidő letelte után az új hitelező jogosult lett a meghatározott jószágot kiváltani, és azt olyan jussal bírni, mint a korábbi zálogba vevő. A zálogidőt attól az időponttól kezdték el számítani, amelytől a birtok az új hitelező kezére ment át.

Akkor beszélhetünk cessió-s aukciós altípusról, ha a kiváltási engedély mellé az eredeti tulajdonos az új hitelezőtől még bizonyos nagyságú zálogtoldalékot is felvett, kötelezve magát arra, hogy azt a tőkepénzzel együtt a visszaváltás idején fogja visszafizetni.¹² A vizsgált közel 230 év 418 szerződése közül mindössze 11 (3%) volt sorolható a cessió és cessió-s aukciós szerződésekhez, melynek kétharmada a 18. században íródott.

11 Példaként hozható itt Balassa Gábor 1699. november 1-én kelt aukciós szerződése, amelyben az elei által néhai Ráday Andrásnak (†1655) elzálogosított Nógrád vármegyei Ludány és Halászi [Ludányhalászi] falukban lévő örökös portiójára 200 rajnai forint zálogtoldalékot vett fel. 1699. november 1. DRERL C/64-2b. 38. d. 1716-ban Ráday Pál és felesége, Kajali Klára olyan Pest és Solt vármegyékben lévő jószágokra fizetnek zálogtoldalékot id. Fáy István örököseinek, melyeket még id. Fáy István adott korábban Klára nagyapjának, Kajali Andrásnak. Uo. 42. d. Pécel. No. 35.

12 1766-ban a gömöri Almágy [Gemerský Jablonec, Szlovákia] és nógrádi Kishartyán kiváltására ad hatalmat Bay Ferenc és István gróf Teleki Lászlónak és Ráday Gedeonnak. 1766. július 24. DRERL C/64-2b. 11a. d. Almágy. No. 8. 1734-ben Darvas Sándor édesanyja, Palásthy Julianna utasítására Szilassy Ferencnek adott hatalmat azon fábiánfalusi [Losonc, Lučenec része, Szlovákia] portió kiváltására, amely Szabó Zsigmondnál volt zálogban, felvéve rá 16 német forint zálogtoldalékot, melyet a kiváltás idején fognak visszafizetni Szilassynak. 1734. július 31. Uo. 15. d. Fábiánfalva. No. 50.

Összegezve és évszázadokra lebontva az 1. és a 2. táblázat tartalmazza a vizsgált kontraktusok típusait.

1. táblázat. A vizsgált zálogszerződések típusai

„Első zálog”	Alzálog	Aukciós zálog	Cessiós zálog (ebből aukciós-cessiós)	Összesen
215	28	164	11 (7)	418
51 %	7%	39%	3%	100%

2. táblázat. Zálogtípusok évszázadonkénti megoszlása (százalék)¹³

Század	„Első zálog”	Alzálog	Aukciós zálog	Cessiós zálog	Összesen	Összeshez viszonyított aránya
17.	115 (75)	9 (6)	27 (17)	3 (2)	154	37
18.	93 (37)	18 (7)	134 (53)	7 (3)	252	60
19.	7 (59)	1 (8)	3 (25)	1 (8)	12	3
Összesen	215	28	164	11	418	

A szerződések részei

A zálogszerződések megszövegezése meghatározott formulát követett, azonos elemekkel, mely forma vázként szolgált az egyedi információkat is magukban hordozó egyezségek megírásához.

A zálogszerződések bevezető sorainak formulái utalnak arra, hogy az elzálogosító nem mint egyén, hanem mint atyafi közösség lép alkura az adott birtokra vonatkozóan: „magunkra vévén; terheket mindkét ágon lévő Maradékunknak és Successorinknak, kiket ez alább meg írt dolog most, avagy jövőendőben illetve, vagy illethene akármimódon...”¹⁴ Vagy máshol: „magamra válalván Isten kegyelmességéből eddig született [...], ’s ez után születendő mind két ágon lévő Gyermeikeimnek, Successorimnak, Legatariusimnak, Cessionariusimnak,¹⁵ Törvény szerént való Terheket...”¹⁶ Hasonlóképpen az elzálogosítóhoz, a hitelező sem csak a maga, hanem örökösei nevében is zálogba veszi az adott jószágot, amelyet a zálogszerződés elején szintén (bár nem minden esetben) rögzítettek, így példának okáért: „zálogh képen adtam eő k[e]g[ye]lme[k] és Maradékinak”, vagy a birtokot „addig bírhasa eő k[e]g[ye]lme, úgy maradéki is, míg vagy magam, vagy maradékim a fent írt zálogos Summát [...] le nem teszük”.¹⁷

13 A besorolás a szerződés megkötésének időpontja szerint történik.

14 1658. április 3. DRERL C/64-2b. 60. d. Varranó. No. 9.

15 Örökösnek, „hagyományosnak és engedményesnek”.

16 1738. április 12. DRERL C/64-2b. 58. d. Szentpéter. No. 7.

17 1715. augusztus 1. Uo. 11a. d. Apc; 1745. március 20. Uo. 60. d. Újhartyán. No. 13.

Számos szempontból (családtörténet, birtokstratégia tekintetében) értékes információkat őrizhetett meg a zálogszerződés indoka (3. táblázat). Az esetek harmadában semmilyen indok nem került feltüntetésre, közel negyedében pedig az indok „néminemű eltávozzhatatlan szükségem miatt”, „bizonyos elmúlhatatlan szükségemtől kényszerítettven”, gyakran „bizonyos és elkerülhetetlen szükségemtől viseltetvén” és ezek különféle variációi voltak, mely indokok a pontos szükséglet feltárására nem adnak lehetőséget. A maradék 182 (43%) szerződésből viszont jól feltérképezhetőek azok az okok, amelyek miatt a földesúr az elzálogosítás eszközához nyúlt.

A leggyakrabban – 86 esetben (21%) – más birtok kiváltása érdekében kerültek zálog alá az egyes jószágok; „kivált lakásomhoz közelebb lévő jószágnak gyarapítására”,¹⁸ vagy „magam alkalmatosságához való majorságomnak gyarapítására”.¹⁹ Több esetben a birtok távolsága miatt került zálogba, így 1642-ben „más közelebb lévő hasznosabb jószágunknak kezünkhöz való vételéért”,²⁰ vagy 1702-ben Ráday Gáspár és neje Csécse faluban lévő 4 házhelyét adta Dúl Mihálynak és nejének zálogba „gróf Forgách Simon uram ő Nagysága Gácsi jószágából akarván residentiamhoz közelebbit és alkalmatosabbat szerzenem” indokkal.²¹

Más birtok fenntartása mint indok 20 esetben (5%) tűnt föl, de a zálog oka lehetett adósság visszafizetése (4%),²² egy-egy rokon megsegítése, tehát atyafiság-szolgálat vagy kérés kapcsán való zálogolás (3%),²³ családi szükség (2%),²⁴ a birtok csekélyisége (1%),²⁵ vagy egy perhez szükséges pénz megszerzése (0,5%)²⁶ is.

18 1725. december 28. DRERL C/64-2b. 42. d. Pécel. No. 3.

19 1728. február. Uo. 12. d. Cebe. No. 18.

20 1642. március 5. Uo. 41. d. Ozdin és Kornalehota. No. 6.

21 1702. július 2. Uo. 13. d. Csécse. No. 1.

22 „... az mostani szűk és terméketlen idő miatt, magam mindennapi szükségemre, és némely adósságaimnak kifizetésére nézve, mely által szorongattatom...” 1719. március 30. DRERL C/64-2b. 39. d. Méra. Extractus Processus Neoquistici respectu Possessionis Méra Co[m]it[at]ui Hevesiensis ingremiatae mori et terminati Literarumque in eo Processu productum. 13–15.; „... bizonyos szükségemtől viseltetvén, nevezet szerint idvezült édes eleimről reám maradt adósságimnak kifizetésekre...” 1738. április 12. Uo. 12. d. Cered. No. 38.; „... eltávozzhatatlan szükségünktől viseltetvén, kiváltképpen bizonyos contrahált adósságok kifizetésére...” 1682. február 5. Uo. 39. d. Méra. Extractus Processus Neoquistici respectu Possessionis Méra Co[m]it[at]ui Hevesiensis ingremiatae mori et terminati Literarumque in eo Processu productum. 33–36. – és folytathatnánk még a sort.

23 „... megtekintvén sokszori requisitioját és instanciáját és atyafiságát...” 1662. október 19. DRERL C/64-2b. 14. d. Devecser. No. 5.; „... tekintvén requisitioját és azt is hogy az több részt bírja már Bay Praediumunknak az Atyafiaktúl...” 1707. február 20. Uo. 11b. d. Baj puszt. No. 24.

24 1702-ben Baratnaky Anna – Ebeczky Ádám házastársa – „Leányom ruházattyára nézve” vett fel 80 rajnai forint aukciós pénzt. 1702. október 12. DRERL C/64-2b. 40. d. Nagycsalomja. No. 68. 1696-ban báró gyarmati Balassa Ádám „alkalmas esztendőig való reméttelen rabságbul megszabadulván /: sok expensaimra nézve :/” vett fel kölcsönt Ráday Gáspártól és Darvas Ferenctől 300 magyar forintot. 1696. július 26. Uo. 38. d. Ludány. Palásthy Julianna, nagyréti Darvas Mihály özvegye 1730-ban „üdvözült édes Ur[am] utolsó tisztességes eltakaríttatására” vetette zálogba fábiánfalusi pusztabeli részét Repeczky Zsigmondnak. 1730. január 17. Uo. 15. d. Fábiánfalva. No. 16.

25 1835-ben Puky Simon cserelöbi 8 hold földjét adja zálogba gróf Ráday Gedeonnak (akinél az már hasznosbérben volt), mivel „... csekélyisége[!] ’s távoli lakásom miatt haszonnal mivelni nem tudnám...” Löb, 1835. június 10. DRERL C/64-2b. 32. d.

26 „... bizonyos szükségemtől, de kiváltképpen bizonyos pörnek végben való vételére vett fel annak előtte néhány ízben és most újonnan...” Locsod, 1719. április 7. DRERL C/64-2b. 32. d. „Sok és eltávozzhatatlan

3. táblázat. Zálogügyletek indokai

Indok	Összesen	Százalék
Nem jelölt	134	32,1
„Bizonyos szükségre”	102	24,4
Más jószág kiváltása/vásárlása	86	20,6
Más jószág fenntartása	20	4,8
Adósság fizetése	17	4,1
Atyafiság/szolgálat/kérés	12	2,9
Egyéb	12	2,9
Távolság	9	2,2
Családi szükségre	7	1,7
Hosszabbítás	7	1,7
Birtok csekélyisége	4	1,0
Pénzszűke	3	0,7
Személyes ügy	3	0,7
Per véghezvitele	2	0,5
Összesen	418	100,0

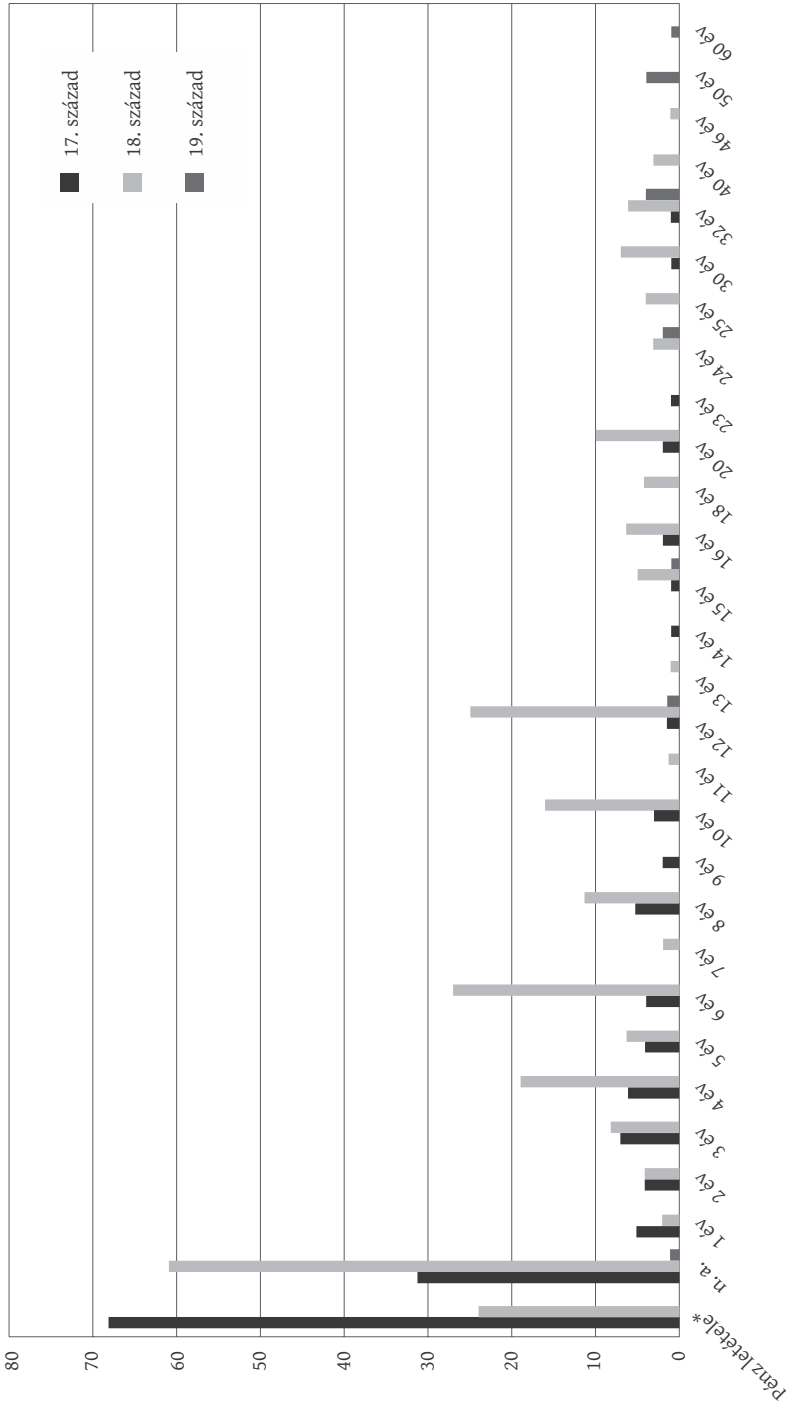
Az indok megjelölése, majd a zálogösszeg rögzítése után meghatározták a zálogidő mértékét. A zálog abban különbözött a tényleges birtokba adástól, hogy meghatározott időre szolt a hasznának átadása. Ez biztosítékot nyújtott a hitelező számára, mivel az elzálogosító köteles volt a zálogidő leteltét megvárni, és utána válthatta vissza birtokát. Ugyanakkor a kitűzött időpont mindig csak kezdő dátum volt, hiszen ha az évek elteltek, és az elzálogosító nem váltotta azonnal vissza jószágát, akkor azzal még nem szűnt meg a visszaváltás joga, amely ugyanúgy megillette a zálogba adó jogutódait is. Ősi birtokot 32 évnél hosszabb időre csak kivételes esetekben lehetett elzálogosítani, azonban e téren a zálogtoldalék kiskaput jelentett, hiszen a folyamatos aukciók felvétele következtében a zálogidő akár generációkon is átívelhetett.²⁷

A vizsgált 418 szerződés kapcsán megállapítható, hogy az esetek 22%-ban egyáltalán nem határoztak meg zálogidőt, újabb 22%-ban pedig a szerződésben kikötötték, hogy a hitelező vagy utódai mindaddig bírhatták a jószágot, míg a zálogösszeget teljes egészében vissza nem fizetik. A zálogidő meg nem határozása vagy lejártának a teljes kölcsönösszeg visszafizetéséhez kapcsolása többségében (54%) a 17. századra volt jellemző, aminek oka lehetett a háborús körülmények okozta bizonytalanság.

A pontosan meghatározott zálogidők esetében főként (az esetek 23%-ában) a rövid határidő (1-6 év) volt jellemző. A 18. században leggyakrabban négy, hat, nyolc, tíz és

szükségemért, kiváltképpen az Thuri és also Palassti jószágomnak és a többinek perrel való kikeresésére...”
1652. július 12. DRERL C/64-2b. 60. d. Túr. No. 7.

27 Bodzási: Zálogjog, 149.

1. diagram. A zálogszereződések évszázadonkénti megoszlása a zálogba adás ideje szerint

Pénz letétele*: olyan esetek, amikor nem határoztak meg pontos zálogidőt, hanem csak annyi kitévelt, hogy a zálog az összeg visszafizetéséig maradjon a hitelező kezében.

12 évet határoztak meg a felek. A felső határnak előírt 32 évet mindössze 11 esetben (3%) adtak meg, ugyanakkor a 18. században három esetben 40, egy esetben 46 éves, míg a 17. században négy esetben 50, egy esetben 60 éves zálogidőt is megállapítottak.²⁸ A 19. század első felében is elsősorban hosszú távú zálogszerződéseket kötöttek. Az ebből az időszakból származó 12 szerződésből hetet (58%) 32 évre kötötték, a maradéknál pedig 12 és 30 év között határozták meg a zálogidőt (1. diagram).

A zálogidő mellett meghatározták a szerződésekben azt is, hogy mely napon vagy napokon történhet meg a kiváltás (4. táblázat). Ez az időpont – egy-két esetet leszámítva – mindig egy jeles naphoz kapcsolódott: vagy azon a napon kellett letennie az elzálogosítónak az összeget, vagy egy-két hetes intervallumban ehhez a naphoz kapcsolódóan. Ez azt jelentette, hogy az elzálogosító csak ezeken a napokon tehetette le a zálogösszeget. Amennyiben ezt elmulasztotta, újabb egy évet kellett várnia, hogy a summát visszafizethesse. Ráadásul az elzálogosítónak visszaváltási szándékát legalább negyedévvel korábban jeleznie kellett a hitelezőnek.²⁹ Kikötötték azt is, hogy ha az összeg letételre kerül, akkor a hitelező azt köteles elfogadni, és a zálogos birtokot minden ellenkezés nélkül ki kell bocsátania. Nagyon ritkán megesett az is, hogy amennyiben a pénz letétele nem történt meg, a zálogszerződés megújult ugyanannyi időre, mint először. Ilyen eset a vizsgált forrásokban csak a 17. század második felében kötött szerződéseknel fordult elő.³⁰

A vizsgálat alá vont szerződéseknek alig több mint negyedében (116 szerződés; 27%) határozták meg a kiváltás napját, elsősorban az „első zálogoknál” (70%), negyedében az

28 Törvénytelen feltételnek tekintették, ha az ősi birtokot 32 évnél hosszabb időre zálogosították el, ugyanakkor ha mégis ennél hosszabb időre lett kötve, az önmagában nem tette semmissé a szerződést, érvénytelenítését perrel kellett kieszközölni. Zlinszky Imre: *A magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire*. Bp., 1888. 184. A Ráday Levéltárban lévő, 32 évnél hosszabb időre kötött zálogok esetében mindössze egy vonatkozik a Ráday családra. 1697-ben Ráday II. Gáspár, Darvas János, Mihály és Ferenc vasad-, csév-, löbpusztabeli részeit zálogosították el egy budai mézárósnak, teheték mindezt azért, mert nem ősi jószágokról volt szó. DRERL C/64-2b. 32. d. Löb. No. 10. A többi esetben a szerződés idegen családokra (Irsay, Palásthy) vonatkozik, fele volt első zálog, másik fele aukciós. Feltételezhetően ezeknél a zálogoknál sem ősi birtok került átadásra, azonban a zálogok további története nem ismert (valóban annyi ideig zálogban voltak-e a birtokok, esetleg perrel az atyafiak visszaszerezték).

29 Bodzási: Zálogjog, 149.

30 A vizsgált forrásokban mindössze négy esetben jött elő ilyen kitétel: 1663-ban Palásthy Mihály Gerhárt Pálnak és nejének zálogosította el kisdődemesi [Ipe]lské Úfany, Hont vármegye, Szlovákia) jószágát, kikötve, hogy „meg írt Eötven Esztendőnek előtte, ki ne válthassuk, eltelvén pedig Eötven Esztendő, mindenkör Eötven Esztendőben Sz[ent] Pál napja légyen az kiváltásnak napja, ha akkor le nem tesszük megínt Eötven Esztendeig légyen...” Födemes, 1663. május 22. DRERL C/64-2b. 15. d. 1667-ben Cseörgheő István adta zálogba Gerhárt Pálnak lukapalójait házhelyét 6 évre úgy, hogy ha „Ell telvén penigh az hat esztendeje, hogy ha akkor ki ne[m] váltáná[m], megínt hat esztendeigh bírassák eő k[e]g[ye]lme”. 1667. január 25. Uo. 39. d. Lukanénye. No. 1. 1684-ben ismét Palásthy István és Gerhárt Pál közötti tranzakcióra került sor, amikor is a kistúri pusztán lévő házhelyét zálogosította el Palásthy 60 évre, meghatározva, hogy „el telvén penigh a hatvan esztendő, ha ki válthattuk jóval jó, ha nem tehát megínten más hatvan esztendeig biria ő k[e]g[ye]lme...” 1684. október 27. Uo. 60. d. Túr. No. 1. 1696-ban, amikor gyarmati Balassa Ádám Ráday Gáspárnak és Darvas Ferencnek zálogosította el (újabbban, mivel Ráday és Darvas őseinél már régóta zálogban volt) 32 esztendőre ludányi és halászi birtokait, a szerződésben kikötvén: „eltelvén penig az harminz két Esztendő, új Esztendőnek első napja observáltassék a' kiváltásra, kit ha én, vagy Successorim akkor ki nem váltánának, újjobban observáltassék az harminz két esztendő, és pacifice bírassák ő K[e]g[ye]lme és Successori.” Ludány, 1696. július 26. Uo. 38. d.

aukciós és mindössze 3%-ban az alzálogoknál. A leggyakrabban meghatározott terminus Szent György napja (április 24.) volt, a tavasz kezdete és az állatok kihajtásának jeles napja.

4. táblázat. A kiváltás határnapja

Terminus	Gyakoriság	Százalék
Szent György (április 24.)	52	45
Szent Pál (január 25.)	17	14
Szent Mihály (szeptember 29.)	7	6
Újév (január 1.)	6	5
Szent Gergely pápa (szeptember 3.)	6	5
Szent Márton (november 11.)	6	5
Pünkösöd	4	3
Szent András (november 30.)	4	3
Szent Lukács (október 18.)	2	2
Vízkereszt (január 6.)	1	1
Gyertyaszentelő Boldogasszony (február 2.)	1	1
Február 8.	1	1
Szent Bálint mártír (február 14.)	1	1
Farsang utolsó napja	1	1
Szent Orbán (május 25.)	1	1
Szent Iván (június 24.)	1	1
Szent Jakab (július 25.)	1	1
Nagyboldogasszony (augusztus 15.)	1	1
Szent István király (augusztus 20.)	1	1
Simon és Júda apostolok (október 28.)	1	1
Szent Miklós (december 6.)	1	1
Összesen	116	100

A zálogszerződéseket különféle biztosítékokkal és garanciákkal látták el, amelyek mindkét fél érdekeit szem előtt tartották, előírva bizonyos feltételeket mind a kiváltás-visszaadás módjára, mind az esetleges vissza nem bocsátás esetére. A zálogszerződések állandó formulája volt, hogy a hitelező a zálogbirtokot a zálogidő leteltéig kiválthatatlanul bírhatja. Az elzálogosítók a „szokott legalis evictiot” (törvényes szavatolást) magukra és utódaikra felvállalták, tartoztak a maguk költségén és fáradságán a jószág szabad birtoklásában megoltalmazni a hitelezőt. Szintén vállalta a zálogba adó minden „legitimus impetitorok” (törvényes háborgatók) elleni megoltalmazását a zálogba vevőnek, ami adódhatott a nemzetséghez tartozó személyek követeléséből, akik mint „egy vérből való atyafiak” megtámadhatták a kontraktust. Amennyiben az elzálogosító nem oltalmazná

vagy nem oltalmazhatná meg a hitelezőt – áll általában a zálogszerződésekben –, akkor az azonos értékű jószágát foglalhatta el, és tarthatta birtokában mindaddig, amíg az adós a zálogösszeget vissza nem fizette. Itt is megjelenhetett az a kitétel, hogy ha a hitelező nem akarná felvenni a pénzt és visszabocsátani a zálogbirtokot, akkor az elzálogosító a vármegye alispánja előtt a „maga erejével” foglalhatta vissza birtokát vagy a hitelező más hasonló értékű jószágát.³¹

Az általános garanciák mellett – melyek többé-kevésbé minden szerződésben előfordultak – egyedi biztosítékok is megjelenhettek az egyezésben. Ilyen volt az elzálogosító engedélye épület építésére, melynek értékét vagy meghatározták, vagy nem, ugyanakkor annak becsértékét a zálogbirtok visszaadása után kellett az elzálogosítónak a kapitális összeggel együtt kifizetnie.³² Hasonlóképpen rendelkezhetek a vetésekről is. Ha zálogba adáskor vetése volt az elzálogosítónak, akkor a hitelezőnek ugyanolyan mennyiségű terményt kellett adnia kiváltáskor. Máskor meghatározták azt, hogy ha kiváltáskor vetése van a hitelezőnek, akkor azt saját embereivel betakaríthatja.³³

A 17. század végén, a török kiűzése utáni időszakban jelennek meg azok a szerződéspontok, amelyekben az elzálogosítók engedélyezik a hitelezőknek a zálogbirtokon pusztá házhelyek jobbággyokkal való „megszállítását”, valamint a kiváltás idején azok szabad elköltöztetését.³⁴

- 31 Ez a kitétel a vizsgált forrásokban csak a 17. században került be a szerződésekbe. Példaként hozhatók az alábbi szerződések: 1636. október 16. DRERL C/64-2b 41. d. Ozdin és Kornalehota. No. 4.; 1642. március 5. Uo. No. 6.; 1649. július 31. Uo. 13. d. [Rákos]Csaba. No. 11.; 1657. május 1. Uo. 57. d. Szinóbánya. No. 4.; 1675. június 25. Uo. 11b d. Baj pusztá. No. 12.
- 32 Forgách Simon 1692-ben Kajali Pálnak és nejeének 200 rajnai forintig adott engedélyt épület építésére. 1692. március 20. DRERL C/64-2b. 56. d. Somoskő. No. 16. 1698-ban id. Fáy István szintén Kajaliéknak ad engedélyt „maguk számára szükséges épületeket tételni, melyeket a megváltás idején megbecsülvén, a becs árát a Capitalis summával együtt” tartozik letenni. 1698. augusztus 21. Uo. 12. d. No. 7. 1722-ben Deli Sára ad hatalmat Okolicsányi Mátyásnak épület építésére. 1722. április 2. Uo. 59. d. Terbeléd. No. 6. etc.
- 33 1658-ban Homonnay György adta Putnoky Klárának a varranói [Vranov nad Topľou, Szlovákia] jószágához tartozó falubeli portióját, kikötve: „Az minemű és menyi számú Földekben találtatnak vetések most az felül meg írt Portiókbeli majorságinkban anyit tartozanak ó kigyelmek is Tempore Redemptionis hagyni [...] ha mi Restantiák ezen Portiókban tempore Redemptionis találtatnának, azokat ő kigyelmek ki szedetvén szabadosan el vitethessék.” 1658. február 23. DRERL C/64-2b. 60. d. Varranó. No. 9. 1696-ban Kajali András több Pest vármegyei birtokot vett zálogba Fáy Ferencről, meghatározva, hogy „Ha mi vetési lenének tempore redemptionis Kajaly András Úr[na]k, vagy p[rae]scriptussinak azon Jóságokban, azt azon Jóságbéli Jobbággyokkal meg arattatván, és bé takaritatván, ugyan azok által magok residentiájához el vitethessék.” 1696. november 5. Uo. 42. d. Pécel. No. 45. 1749-ben Ráday Gedeon és neje többek között olyan feltétellel veszik zálogba a péceli és Tűzberekpusztai részt Bárczay Zsuzsannától, hogy „Ha mi majorságbeli vetés találtatik pedig tempore redemptionis aztat eő k[e]l[y]lme minden dezma nélkül szabadossan el vihesse.” 1749. május 27. Uo. 43. d. Pécel. No. 214.
- 34 1699-ben Heves vármegyei birtokok elzálogosításakor a szerződésbe foglalják, hogy „meg irtt emptor Uraimék, és az eő Kegyelmekek maradéki maga saját Jobbággyit azon Portiókra szállítanak, tempore redemptionis, ha úgy fog tezenyi, szabad légyen eő Kegyelmeknek onnand el vinni.” 1699. február 8. DRERL C/64-2b. 39. d. Méra. Extractus Processus Neoaquistici respectu Possessionis Méra Co[m]i[t]a[tui] Hevesiensis ingremiatæ mori et terminati Literarumque in eo Processu productum. 24. o. 1701-ben id. Fáy István vett fel zálogtoldalékot Kajali Andrásról több Pest vármegyei jószágára, és „mivel hogy eő k[e]l[y]lme a fellyeb denotált Prædiumok közzöl némelyeket megh kezdett szállítani magha saját Jobbággyit is telepítvén, és helyhezettvén azokra, ha idő jártával én [Fáy István] vagy maradékim ki akarnánk azon Jóságghot eő k[e]l[y]lmetől vagy az eő k[e]l[y]lme successoritúl váltani, [...] azon oda szállított embereket eő

Érdekes megvizsgálni olyan szempontból is a zálogszerződéseket, hogy milyen kapcsolatban állt a hitelező és az elzálogosító, valamint milyen arányban találhatóak olyan kontraktusok a Ráday család levéltárában, melyekben sem a hitelező, sem az elzálogosító nem állt rokonságban a famíliával (5. táblázat).

A zálogszerződések negyedében a hitelező (94 esetben) vagy elzálogosító (11 esetben) Ráday vagy Ráday feleség volt, míg a másik fél rokonságban állt velük. A Rádayakkal kontraktusra lépők négyötöde a Fáy (45%), valamint a Darvas (37%) család tagjai közül került ki: mindkét família szoros rokonságban állt a Rádayakkal.³⁵ Az esetek közel ötödében az egyik fél Ráday vagy Ráday feleség, míg a másik, a zálogba vevő vagy elzálogosító nem állt rokonságban a Rádayakkal. Közel 30%-ban a Ráday család tagja egyáltalán nem is szerepelt a szerződésben, csak valamelyik rokona lépett alkura egy másik rokonnal, esetleg egy harmadik féllel. Ezeknek a forrásoknak a számát gyarapítja a 18. század elején kihalt Kajali család beolvadt archívuma is. Végül a zálogok több mint negyede tartozik azok közé, amelyekben sem a hitelező, sem az elzálogosító nem állt még rokonságban sem a Ráday családdal. Az ilyen szerződések nagyrészt amiatt maradhattak fenn a família archívumában, mert az adott községekben vagy ők, vagy rokonságuk bizonyos részeket bírtak. Osztályos vagy egyéb pereket rögzítő füzetek is őriztek meg olyan zálogszerződéseket, melyekben nem jelennek meg a család tagjai sem hitelezőként, sem elzálogosítóként.

5. táblázat. A hitelező és az elzálogosító közötti kapcsolat

Az elzálogosító vagy a hitelező Ráday/feleség, a másik fél a Rádayakkal rokon	A hitelező/elzálogosító Ráday/feleség, a másik fél nem rokon	A hitelező/elzálogosító Ráday rokon (Ráday családtag nem szerepel az egyezségben)	Sem a hitelező, sem az elzálogosító nem Ráday rokon	Összesen
105	80	124	109	418
25%	19%	30%	26%	100%

Ráday Pál és Kajali Klára birtokstratégiája a zálogszerződések tükrében

A család levéltárában fennmaradt zálogszerződések lehetőséget adnak a Rádayak birtokstratégiájának bemutatására. Mennyire törekedtek a családtagok a birtokállomány koncentrálására? Ráday I. Pál és Kajali Klára birtokpolitikájának aktivitását mutatja, hogy a vizsgált 418 zálogszerződés 17,5%-a esett az 1712 és 1741 közötti 29 évre. Az esetek kétharmadában voltak ők a hitelezők. A szerződések 45%-a tekinthető „első zálognak”, vagy-

K[e]g[ye]lme szabadon magha más Jóságában el vihesse, és transferálhassa.” 1701. március 14. DRERL C/64-2b. 42. d. Pécel. No. 13.

35 Ráday I. Pál feleségének Kajali Klárának édesanyja Fáy Borbála; Pál nagynénjének, Ráday Ilonának a férje Darvas János; Ráday II. Gedeon felesége Fáy Zsuzsanna.

is előzmény nélkülinek, vagy egy korábban már elzálogosított, de később az eredeti tulajdonos által visszaváltott jószágot bocsátottak ismétlen zálogba; 52%-a aukciós szerződés, és mindössze egy esetben adtak alzálogba, valamint kötöttek cessiós kontraktust.

Ráday Pál és Kajali Klára elsősorban Pest-Pilis-Solt vármegyei jószágok szerzésére törekedett, és szinte kizárólag rokon (nagy részét a Darvas, Fáy, Tussay) családoktól vettek zálogba birtokrészeket. Így a Darvasoktól Pest vármegyében harka-, farkasd-, tetepusztabeli, a solti részeken kishartai, dunavecsei, fejeéregyháza-, szentimre-, szülle-, ölle-, tetétlenpusztabeli részeket szereztek meg zálog címén bizonyos időintervallumokra,³⁶ melyekre időről időre vettek fel zálogtoldalékot, ezáltal meghosszabbítva a zálog idejét. Ráday Pál testvérének, Ilonának férjétől, Tussay Györgytől szintén dunavecsei, tetétleni, öllei, szüllei, szentimrei és fejeéregyházi, valamint cebei és tetei portiákat vett Kajali Klára zálogba 1739-ben.³⁷ Nógrád vármegyében a szintén rokon Fáy családtól szereztek zálog címén ceredi, óbásti és hidegkúti (1737–1738) részeket, valamint vették zálogba Lucinpuszta negyedrészt.³⁸

A 6. táblázaton is jól látható, hogy Ráday Pál és Kajali Klára záloggal történő birtokszerzése elsősorban a Pest-Pilis-Solt vármegyei jószágokra irányultak, a korábban felvett zálogokat zálogtoldalék lefizetésével hosszabbították meg. Nógrád vármegyében kisebb arányú zálogba vételek történtek. Ez jelezheti azt, hogy a családi központ szerepe a nógrádi Ludány felől a pesti Pécel irányába kezdett egyre inkább tolni a 18. század első felében.

6. táblázat. Zálogba vételek megyék szerinti megoszlása a 18. század első felében

Megye	Zálog	Aukciós zálog	Cessiós zálog	Összesen
Nógrád	5	7		12
Pest-Solt	10	25		35
Zemplén	1	–		1
Gömör	–	–	1	1
Összesen	16	32	1	49

Ezt a feltevést erősítheti a Rádayak által zálogba adott birtokok kimutatása is. Az indoklásban többször megjelenik a „közelebb való jószág szerzése”,³⁹ ami a zálogba vételek ismeretében elsősorban a Pest-Pilis-Solt vármegyei részeket jelenthette. Erre többször utalnak is a zálogszerződésekben: 1716-ban a hevesi Ecsédet „[a]z alsó Pest vármegyei jószágunk gyaporítására[!] és bizonyosabb birodalmára nézve”,⁴⁰ 1724-ben a honti Pritle-

36 Ide vonatkozó zálogszerződések lelőhelyei: DRERL C/64-2b. 15. d. Farkasd. No. 46., 52.; Uo. 15. d. Dunavecse. No. 12., 14.; 1726. december 28. Uo. 18. d. Harka. II.; Uo. 17. d. Harka. No. 17.

37 Uo. 15. d. Dunavecse. No. 18.; Uo. 12. d. No. 14.

38 Uo. 12. d. Cered. No. 35., 38.; Uo. 33. d. Lucin. No. 22.

39 Néhány példa: „Más hasznosabb jószágomnak megszerzésére nézve...” DRERL C/64-2b. 31. d. Ipolykeszi. No. 8. „Bizonyos szükségünkre, kivált más közelebb lévő józágnak vissza[?] szerzésére nézve...” Palást, 1715. szeptember 24. Uo. 41. d.

40 DRERL C/64-2b. 15. d. Ecséd. No. 9.

ket „bizonyos más Pest vármegyei jószágunknak el terjesztésére és abban való oeconomicánk elő mozdítására nézve”, 1730-ban a nógrádi Fábiánfalvát „szándékozván lakásomat megváltoztatnom, nevezet szerint Nógrád vármegyéből az alföldi Jóságomba Pécelre lakóul által mennem, és azon okbul, kivált a losonci házámhoz, annyi rétre, mint eddig bírtam szükségem nem lévén”⁴¹ indokkal adta zálogba Ráday Pál és Kajali Klára. Ugyanakkor példának okáért 1715-ben a Heves vármegyei Apcot „Ludányi⁴² házámhoz közel lévő pöstyéni⁴³ bizonyos jószágbeli portionak kezemhez való vételére nézve” zálogosította el Pál.⁴⁴ Szintén többször vettek fel zálogtoldalékot a Forgáchoktól még Kajali Pál által zálogba vett, majd Kajali Klára hozományaként a Ráday családnak került somoskői uradalom (Somoskő, Somosújfalu, Cered, Hidegkút, Baraton, Óbást)⁴⁵ falvaira.⁴⁶

Zálogba elsősorban a birtokállomány északnyugati határsávjában található honti részeket adtak; ezenkívül Klára a Kajaliak névadó birtokát, a Pozsony vármegyei Kajalt is, távolléte miatt, közelebbi jószág szerzése érdekében adta zálogba (7. táblázat).⁴⁷

7. táblázat. A zálogosítások megyék szerinti megoszlása a 18. század első felében

Megye	Zálog	Aukcós zálog	Alzálog	Összesen
Nógrád	2	–	–	2
Pest-Solt	3	5	–	8
Gömör	1	–	–	1
Hont	8	1	1	10
Heves	2	–	–	2
Pozsony	1	–	–	1
Összesen	17	6	1	24

A fentiekből kirajzolódik egy határozott birtokpolitika az 1710-es évek közepétől a Pest vármegyei jószágok szerzésével, és a kevésbé preferált, a birtokállomány határain elhelyezkedő jószágok zálogba adásával.

A Ráday család levéltárában található zálogszerződések tehát egyértelműen tükrözik a családnak a felemelkedése idején követett birtokstratégiáját. A zálogok mellett ugyanakkor a haszonbérszerződések, a kamatra felvett kölcsönök, valamint a birtokcserék vizsgálata tovább pontosíthatja akár a Ráday, akár más nemesi család lehetőségeit a birtok- és pénzügypolitika terén. Bár a 17–18. század folyamán és a 19. század első felében behatá-

41 DRERL C/64-2b. Fábiánfalva. No. 45.

42 Ma Ludányhalászi.

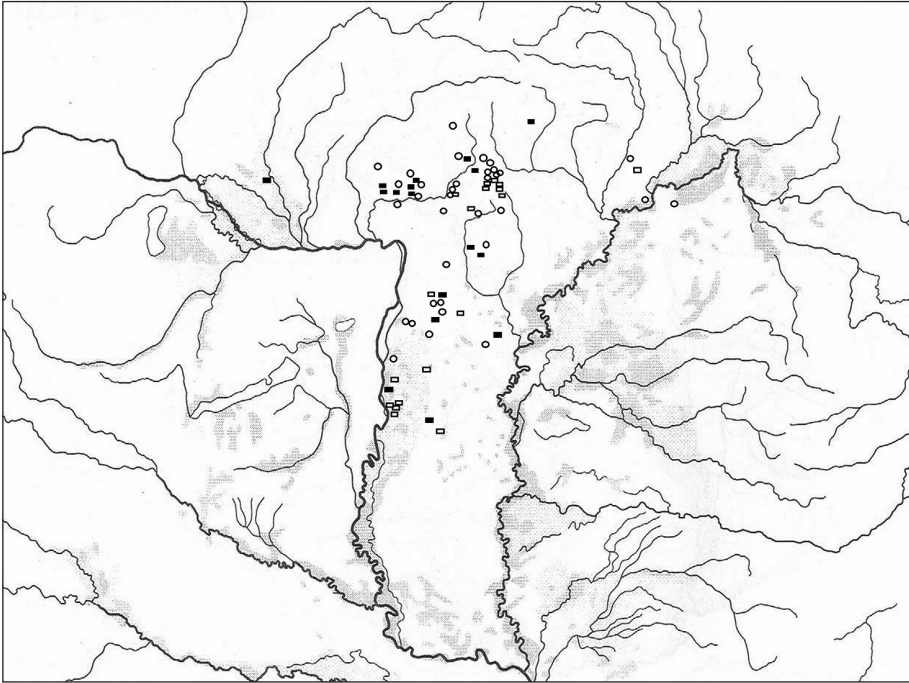
43 Ma Pösténypuszta, Szécsényhez tartozik.

44 1715. augusztus 1. DRERL C/64-2b. 11a. d. Apc.

45 Somoskő ma Salgótarján része. Somosújfalu ma Somoskőújfalu. Hidegkút ma Studená [Szlovákia]. Baraton Ceredhez tartozó puszta. Óbást ma Stará Bašta [Szlovákia].

46 DRERL C/64-2b. 56. d. Somoskő. No. 10., 22–23.

47 A pontos indok: „Eddig az távol való létem miatt nem nagy hasznát érezvén, és azért is inkább közelebb való szükségemben s alkalmatosságimban akarván magamot segítenem”. DRERL C/64-2b. 31. d. Kajal. No. 25.

1. térkép. Ráday Pál és Kajali Klára zálogba adott (telt négyzet) és zálogba vett (üres négyzet) birtokai, valamint az ügyletekkel nem érintett birtokok (kör), 1741. évi állapot szerint

roltak voltak a pénzszerzési lehetőségek, a földbirtokosok – többek között – a birtokok zálogosításával módot találtak arra, hogy „bizonyos és eltávozhatatlan szükségüket” hosszabb-rövidebb időre enyhítsék.

FŐNEMESI HITELFORGALOM ÉS BETÁBLÁZÁSI TŐKEÉRTÉKEK TOLNA, BARANYA, ZALA ÉS VAS VÁRMEGYÉBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

KURUCZ GYÖRGY

ARISTOCRATIC CREDIT TRANSACTIONS AND THE MORTGAGE RECORDS
OF TOLNA, BARANYA, ZALA AND VAS COUNTIES
AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

The paper aims to reconstruct the process of the growing level of indebtedness among certain Hungarian aristocratic families at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. The case studies of three outstanding families possessing hundreds of thousands of acres of land in the western region of the country are based on research carried out into various financial documents such as ledgers, bills of exchange, but also the mortgage records of four Transdanubian counties.

Keywords: aristocracy, credit transactions, mortgage records, Tolna, Baranya, Zala and Vas counties, 18–19th centuries

A magyarországi nagybirtokok irányítása, különösen a dunántúli főrangú családok birtokai esetében a 18. század második felétől egyre inkább racionális ügymenet és adminisztrációs gyakorlat szerint működtek.¹ A uradalmi pénztárak tevékenysége ekkor már nem korlátozódott csupán az egyes ágazatokból származó bevételek, illetve az eszközállomány-nyal kapcsolatos beruházások készpénzben történő regisztrációjára, vagy éppen az egyéb működési költségek, például a készpénzben számított kisebb alkalmazotti vagy tisztii fizetések, valamint az ezzel együtt készpénzösszegre is konvertált természetbeni juttatások nyilvántartására.² Az eredetileg a termeléssel, értékesítéssel kapcsolatos pénzügyi admi-

Kurucz György, intézet- és tanszékvezető, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Koraiújkorai Történelmi, Gazdasági- és Művelődéstörténelmi Tanszék.

- 1 Átfogó szakirodalmi értékeléssel a korabeli birtokigazgatási gyakorlat szakszerűsödési folyamatához lásd Vári András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32 (1990) 1–28. A problematika társadalomtörténelmi vetületének vizsgálatához lásd Kaposi Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században*. Bp.–Pécs, 2002.
- 2 A korabeli európai adminisztrációs gyakorlat különböző aspektusaihoz lásd Peter Becker – William Clark: Introduction. In: *Little Tools of Knowledge. Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices*. Ed. Peter Becker – William Clark. Ann Arbor – London, 2001. 1–34.; Philipp von Hilgers – Sandrina Khaleel: Formation in Zeilen und Spalten. Die Tabelle. In: *Grenzfälle. Transformationen von Bild, Schrift und Zahl*. Szerk. Pablo Schneider – Moritz Wedell. Weimar, 2004. 167–189.; *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Hrsg. Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich. Berlin, 2008.; Peter Becker: Formulare

nisztráció – jellemző módon pontosan a 18. század második felétől – újabb feladatkörrel bővült, közelebbről a hitelforgalommal kapcsolatos nyilvántartások vezetésével. Az egymás mellé rendelt bevételi (*perceptio*) és kiadási (*erogatio*) rovatokból álló kimutatások, összesítések mellett ugyanis megjelentek a követeléseket (*status activus*) és kötelezettségeket (*status passivus*) feltüntető számadáskönyvek.³ E forráscsoport különleges értékét az adja, hogy bár az 1723. évi 107. törvénycikk nyomán a vármegyei in- és extabulációs jegyzékek szintén fontos adalékokkal szolgálnak a hitelforgalomban szereplő összegek és személyek tekintetében, azonban nem minden hitelező tábláztatta be az általa folyósított összeget.⁴ A vármegyei adminisztráció hitelforgalmat rögzítő tevékenysége azonban pontosan a század végétől fogva különleges jelentőségűvé válik, mivel feltűnő módon megnő a társadalom vagyonos és nem vagyonos rétegei által kezdeményezett vármegyei betáblázások száma, jóllehet a követelések igen gyakran csak néhány száz forintra terjedtek. A hitelforgalommal kapcsolatos folyamatok és jelenségek rekonstrukciója tehát alapvetően e két forráscsoport átfogó vizsgálata alapján válik lehetővé, különösen a főnemesi családok eladósodásának folyamatát és mértékét illetően.⁵

A hitelfelvetelek, adósságok vármegyei adminisztráció révén történő nyilvánossá tételének hátterében az állt, hogy az 1791-től meginduló francia háborúknak az agrártermékek forgalmazására nézve kedvező periódusát komoly visszaesési időszak követte, s a hitelek és tartozások jogszerű vármegyei rögzítése a felmondott tőkék vagy akár a kamatok fizetésére képtelen hitelfelvevők elleni későbbi eljárások, peres igények jogtechnikai biztosításához szolgáltatott alapot.⁶ A követelések és az elmaradó törlesztések gyarapodása azonban a Habsburg Birodalom részeként Magyarországot is sújtó pénzügyi válságra is visszavezethető. A francia háborúk miatti kedvező értékesítési lehetőségek az államadósság növekedése miatt egyre erősödő inflációval is társultak, ami azt jelentette, hogy 1804 és 1808 között az elvben névértékének megfelelően ezüstre váltható papírpénz

als 'Fließband' der Verwaltung? Zur Rationalisierung und Standardisierung von Kommunikationsbeziehungen. In: *Eine intelligente Maschine? Handlungsorientierungen moderner Verwaltung (19./20. Jh.)*. Hrsg. Peter Collin – Klaus-Gert Lutterbeck. Baden-Baden, 2009. 281–298. A korabeli magyarországi kormányzati adminisztratív gyakorlatban alkalmazott táblázatos adatrögzítés példájához lásd Krász Lilla: Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyijelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon. *Századvég* 70 (2013) 4. sz. 166–171.

- 3 Példaként hozhatjuk fel a nyugat-magyarországi nagybirtokos, gróf Festetics György (1755–1819) pénzügyi adminisztrációs rendelkezéseit az egyes uradalmi pénztárak, illetve a keszthelyi központi hitelpénztár, a „crediti cassa” regisztrációs gyakorlatának vonatkozásában. Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. *Századok* 140 (2006) 542–545.
- 4 Az ország központi vármegyéje hitelyilvántartásainak kritikájához lásd Somorjai Szabolcs: Pest-Pilis-Solt vármegye adóssái és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 5–18.
- 5 Lásd a Tolna és Zala vármegyei betáblázások adatait: Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Tolna Megyei Levéltára (= TML) Protocollum intabulationis obligatorialium. IV. 1. O. 1.; MNL Zala Megyei Levéltára (= ZML) Elenchus In- et Extabulationum. 1804–1827. No. 2. A nemesség eladósodásának folyamatát három dunántúli vármegye betáblázási adatai alapján vizsgáló tanulmány, mely fogalmi és forráskezelési következtetései és bizonytalanságai miatt ma már csak korlátozott mértékben használható: Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. *Századok* 69 (1935) 39–60.
- 6 A követelések érvényesítésére vonatkozó korabeli peres eljárási gyakorlat tekintetében lásd a következő munka vonatkozó részeit: Grünwald Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei a rendi Magyarországon 1790–1848*. Pécs, 1927.

mennyisége megduplázódott. S bár a hatvan krajcáros váltópénzzel számolt ezüstforint (*Conventionsmünze*) és a helyette döntően használatban lévő bankjegyek, azaz a *Bancozettel* névértéke azonos volt, a tényleges átváltási árfolyam 1811-re, vagyis az osztrák államcsőd időszakára már 500%-os értékvesztést jelentett. Nem véletlen, hogy a korabeli főnemesi pénzügyi adminisztrációban ekkor már különválnak a papírpénzben, azaz „bankó czédulában” és ezüstben, vagyis „pengőben” regisztrált készpénz- és hitelforgalom, s az értékvesztést, illetve a reálértéket a hírlapokban rendszeresen közzétett árfolyam szerint „bécsi scalara reducálva” tüntették fel.⁷

Ugyanilyen fontos elem, hogy az 1811. évi osztrák államcsődöt követően kiadott pénzügyi pátens kimondta, hogy az 1799. év januárját követően keletkezett adósságok esetében az úgynevezett bécsi skálát kell alkalmazni, vagyis a papírpénznek az ezüsthöz mért havi árfolyamához kellett viszonyítani a hitelforgalomban szereplő összegeket, s az addig forgalomban lévő bankjegyek helyett bevezetett váltójegyek, az *Einlösungsscheine* névértékének megfelelően kellett, illetve lehetett törleszteni.⁸ Ez a rendelkezés a hitelezők – különösen a „kisbefektetők” – számára egyértelmű hátrányt, míg a hitelfelvevők számára előnyt jelentett, hiszen a rendelkezés szerint ez alól csak az képezett kivételt, ha az eredeti hitelszerződésben eleve kikötötték, hogy milyen pénzben történik a törlesztés, akár aranyban, akár ezüstben, vagy éppen „bankó czédulában”. Minthogy a korábbi hitelszerződések megkötésekor a hitelezők, ritka kivételtől eltekintve csupán az adott tőkeösszeg, a kamatszint és a felmondás szempontjaira voltak tekintettel, utóbb az eredeti tőkeösszeggel kapcsolatos törlesztési kötelezettségek is az új kurzusnak megfelelően alakultak.⁹ Az 1816. június 1-én kelt újabb pátens, mely alapvetően a napóleoni háborúk utáni belső pénzforgalmi konszolidációt volt hivatott elősegíteni, illetve az osztrák központi bank létrehozásához szükséges alapot megteremteni, a ténylegesen forgalomban lévő papírpénz fel-, illetve beváltását úgy oldotta meg, hogy a bankjegy névértékének

7 Heinz Handler: Two Centuries of Currency Policy in Austria. *Oesterreichische Nationalbank Monetary Policy and the Economy* 3 (2016) 64. (<https://ssrn.com/abstract=2849381>. Legutóbbi megtekintés: 2022. december 7.); Kurucz: Adósság, hitel, törlesztés, 543–544.

8 Vargha Gyula: *Magyarország pénzügyi története. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyi intézetek négy évtized alatti működésére*. Bp., 1885. 10. Egy korabeli röpirat a korszak emelkedő árai ellenére a váltócédula bevezetését üdvözlö: „A Cursus a pengő pénznek betse bankóban, vagy a bankónak azon értéke, a melyre azt a kül-föld betsülli [...] De magában is, a mi az adó-fizető népet illeti, annak ugyan terhesebb az idén a sorsa, mint tavaly volt, de ezen adó még akkor volt a népre vetve, midőn még jó pénz forgott; ha tehát azon adót most is jó pénzüll fizeti meg, nem terhesebb az ő sorsa, mint a pengő pénz idejében volt. Sőt könnyebb; mert akkor 3, s 4 forinton adta búzájának köblét, holott most azért 6 f.tot kap pengőben.” *Farkasfalvi Ferencz Prókátor, Azon Pátens felől, melly Bétsbenn költ 20-ik Februáriusban, s az egész Országálsban 15-ik Martziusban lett közönségessé*. [H. n.] 1811. 27., 33. A hírlapok hetente közölték az aktuális kurzusokat. A *Magyar Kurír* 1813. július 6-i száma szerint „100 Forint Conventió pénz 155 és ½ Váltó Czédulában”. Az 1813. augusztus 7-i szám szerint már 174 és ¾-od volt az átváltási arány. Az Osztrák Császárság, s ennek megfelelően a Magyar Királyság pénz- és hitelügyeit meghatározó központi politika kiemelkedő alakja, gróf Johann Philip Stadion (1763–1824) pénzügyminiszter és kancellár tevékenységének átfogó elemzéséhez lásd Helmut Rössler: *Graf Johann Philip Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler*. I–II. Wien–München, 1966.

9 Az országgyűlés feloszlata után, 1812. szeptember 1-én léptették életbe a császári rendeletet. Az államcsőd részleteihez, a vonatkozó pátensek szövegeivel és kurzustáblázatokkal lásd Paul Stiassny: *Der Österreichische Staatsbankrott von 1811*. Wien–Leipzig, 1912.

$\frac{2}{3}$ részéért pengő pénzre szóló (tehát elvben ezüstre beváltható) új bankjegyet (*Wiener Währung*), a fennmaradó $\frac{1}{3}$ részért 1%-os kamatozású államkötvényt adott.¹⁰

Jelen írásunkban Bakács Istvánnak a magyar főnemesség 18. századi hitelügyleteit feldolgozó korszakos jelentőségű munkájához kapcsolódva a Nyugat-Dunántúl három legjelentősebb földbirtokos családjának, az Esterházy család hercegi ágához, a Batthyány, valamint a Festetics család keszthelyi ágához kapcsolódó hitelügyletek sajátosságairól kívánunk áttekintést adni. Bakács hivatkozott művében a 18. század hetvenes éveinek közepéig terjeszti ki elemzéseinek időhatárát, viszont az itt következő vizsgálódásunkat a 18–19. század fordulójának időszakáig kívánjuk folytatni.¹¹ Elemzésünk során az említett családok hitelügyleteinek áttekintésére, illetve a pénzügyi adminisztráció különböző irattípusaiban szereplő összegek összehasonlítására, az alapvető trendek meghatározására törekszünk. A főnemesei hitelforgalom volumenének érzékeltetése érdekében a korszak regionális hitelforgalmára nézve is adatokkal kívánunk szolgálni, mégpedig egyes dunántúli vármegyék ki- és betáblázási nyilvántartásaiban szereplő követelések, tőkeösszegek és törlesztések feltüntetésével.

A fenti problematika elemzéséhez, a folyamatok rekonstruálásához alapvető forrásként a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, az említett családok egykori levéltári állagiban fellelhető, a pénzügyi és uradalmi adminisztráció által létrehozott iratok szolgáltak, vagyis alapvetően kötelezvények, nyugták, adósságjegyzékek, számviteli összesítések, kiegészítve a különböző hitelügyleteket regisztráló vármegyei in- és extabulációs jegyzékek számszerű adataival.

10 Günther Probszt: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918*. I–II. Wien–Köln–München, 1973. I. 527.; Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története*. Bp., 1944. 8.

11 Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században*. Bp., 1965. A magyarországi nemesi hitelforgalomhoz további adalékokkal szolgáló elemzések: Szabad György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Bp., 1957. 62–117.; Varga János: *A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Történelmi Szemle* 1 (1958) 21–55. A dunántúli régió gazdálkodási és hitelviszonyaihoz lásd Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812*. Bp., 1979.; Glósz József: *Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében*. Szekszárd, 1991.; Tilcsik György: *Egy parciális obligáció tanulságai. Batthyány Gusztáv gróf kölcsönügylete 1842-ben*. In: *Előadások Vas megye történetéről*. III. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 2000. (Vas Megyei Levéltári Füzetek 9) 79–92.; Josef Pratl: *Die Entwicklung der Finanzen des Esterházyischen Majorats von 1721 bis 1833*. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolph Kropf. Eisenstadt, 2009. 149–160.; Kövér György: *Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyei a 19. század közepén*. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 45–75.; Kurucz György: *Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés. Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830)*. *Századok* 150 (2016) 534–584.

Adminisztráció és nyilvántartási gyakorlat

Az Esterházy család hercegi ágának egymillió holdra tehető hitbizományi birtokállománya 31 uradalmi, vagyis lokális igazgatási egységre tagolódott.¹² A birtokállomány átfogó működéséért teljhatalmú igazgató, az úgynevezett régens felelt, miközben teljes elszámolási kötelezettséggel tartozott a főpénztár neki alárendelt vezetője (*Hauptexactor*). A szintén neki alárendelt építési, valamint az egyes uradalmi pénztárak (*Rent-Ämter*) vezetői havi, illetve éves jelentési kötelezettségüknek egyaránt eleget kellett tenniük a Kismartonban működő központi vagy főpénztár (*General Cassa*) felé, mely a különböző egységekhez, így az uradalmakhoz köthető pénzmozgásokról s természetesen az adósságokról és a tartozásokról is pontos nyilvántartást, rendszeres összegzéseket készített.¹³ Fontos megemlítenünk ugyanakkor, hogy revíziós cézzal, de nem kizárólag egy-egy hercegi család fő elhalálozásakor, például tízéves periódusra bontva, a főpénztár kiadványt készített az egyes uradalmak által adminisztrált összegekről is.¹⁴

A főpénztár adminisztratív gyakorlatának példájaként tanulságosnak tűnik egy 1798-ban kelt kimutatás, mely az adott év meghatározott hónapjától a naptári év végéig havi bontásban tartalmazza a visszafizetett tőkéket, az aktuálisan kifizetett kamatokat vagy éppen külön fejezetben a központi, kismartoni hercegi udvar kiadásait (1. ábra).

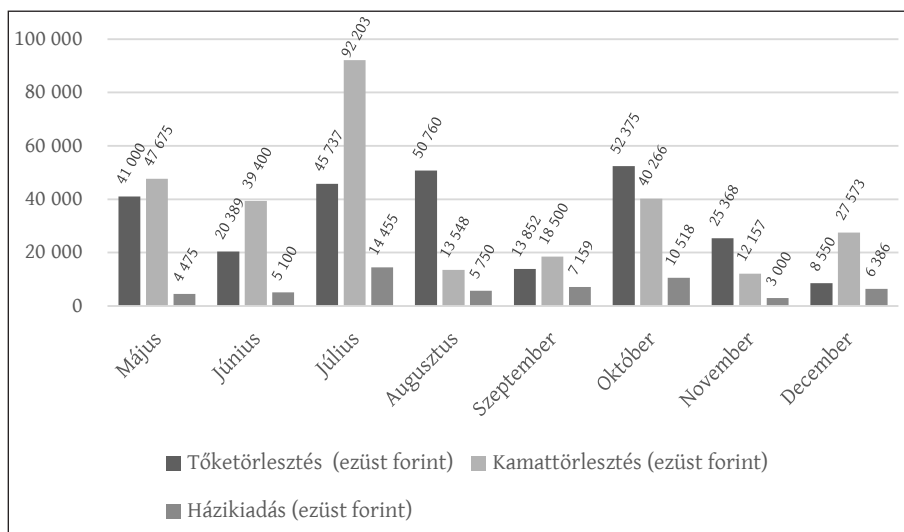
Az Esterházy hercegi pénzügyi adminisztráció által készpénzben folyósított, illetve a fentiekben rögzített összegek hitelforgalmi sajátosságaival, a törlesztések arányainak összevetésével az alábbiakban majd részletesebben foglalkozunk. A grafikon azonban egyfelől mindenképpen jelzi az adott időszak központi adminisztrációjának rendszeres nyilvántartási gyakorlatát, másfelől egyértelműen megállapítható, hogy az összesen 258 031 forint értékben történt tőketörlesztésekhez képest a kamattörlesztések 11,4%-kal magasabb összeget, vagyis 291 322 forintos értéket mutatnak. E két összeg mellett jelentősen elmarad a kismartoni hercegi háztartással kapcsolatos 56 843 forintnyi kiadás.

Az ügyiratok között a hitelszerződések, kötelezvények, nyugták kivételével – melyek egyaránt lehettek német, latin vagy magyar nyelvűek – az Esterházy család hercegi ágának központi pénzügyi adminisztrációja nyelvíleg egységes, vagyis német nyelvű volt. Az ügyiratok nyelvhasználata mindamellett azért figyelemre méltó, mert bár a bécsi udvarhoz kötődő magyar főnemesség levelezése, társasági érintkezése alapvetően nem magyar nyelvű volt, viszont az ország nem hivatalos nyelvének megfelelő alkalmazása egyáltalán nem okozott gondot a család tagjai számára. Ennek írásos igazolásaként említhetjük Esterházy II. Pál Antal (1711–1762) herceg magyar nyelvű és autográf aláírásával ellátott carta biancáját, vagyis kötelezvényét, miszerint 10 000 forintot 1741. július

12 Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata, 1711–1848*. Bp., 1980. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 5) 18. A hitbizomány létesítésének részleteiről, vagyis a főnemesség önkényes vagyoneledgenítésének megakadályozásáról az 1687. évi 9. törvénycikk rendelkezett. A megnevezett uradalmak 1762 és 1777 közötti készpénzforgalmát illetően lásd MNL Országos Levéltára (= OL) Esterházy család hercegi ága levéltára (= EL) Esterházy Miklós herceg. P 132 2. doboz (= d.) c. tétel. No. 8. [Nincs folió.]

13 MNL OL EL Számadások. P 182 III. 1. tétel. No. 56. [Nincs folió.]

14 Uo. No. 42. [Nincs folió.]

1. ábra. Tőke- és kamattörlesztések, valamint a kismartoni hercegi udvar kiadásai, 1798 május–december (Forrás: „Auszug der monatlichen Ausweisen der General Cassa pro 1798”. MNL OL EL Számadások. P 182 64. d. No. 183. fol. 4. 7–8.)

időről időre előbukkannak magyar nyelvű instrukciók, ügyiratok. A nyelvhasználat esetében példaként hozhatjuk fel gróf Batthyány Lajos (1696–1765) nádor egyik, 1744. október 8-án Bécsben kelt rendelkezését: „mostani Körmendi Kultsárunkat, Hofman Mátyást magunk költsigin fölneveltük s tanittatuk, és már Körmendi várunknal hat esztendőttől fogva kulcsárkodott, míg maga jó viselése után máshova fogjuk applicálni, Rendeltük Rationariánkban Exactorunk mellé író deáknak.” A gróf természetesen elvárta, hogy „megirt Hofman Mátyás mind nekünk Tellyes Contentumot tegyen, s mind pedig fönt irt Principalissának engedelmes legyen”.¹⁷

A földesuraknak járó paraszti szolgáltatások központi szabályozását célzó úrbéri rendelet előkészületei során a Festetics család keszthelyi ágának a birtokairól is készültek felmérések, s ennek alapján mintegy 111 000 holdnyi úrbéres területtel rendelkezett a család a 18. század közepén.¹⁸ Az egyes uradalmak havi és év végi elszámolásaiban az Esterházy és a Batthyány adminisztrációhoz hasonló rendszert alkalmaztak az 1780-as évektől, amikor apja 1782-ben bekövetkezett halála után gróf Festetics György (1755–1819) átvette örökségét, illetve egykori kamarai hivatalnokként át is szervezte pénzügyi adminisztrációját. Az alsóbb szintű uradalmi pénztárak diárium jellegű nyilvántartást vezettek a terményforgalomról, bérletekről, természetben történő kifizetésekről stb., viszont

15 MNL OL EL Obligaciones (H-L 1674–1804). P 110 1. d. Fasc. B. No. 28. [Nincs folió.]

16 MNL OL Batthány Levéltár (= BL) Pénzügyi Iratok. P 1313 II. 7. No. 695/3. [Nincs folió.]

17 Uo. Rationaria. P 1322 No. 5 fol. 11.

18 Kállay: *A magyarországi nagybirtok*, 18. Kállay forrása: Felhő Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. [I.] Dunántúl. Bp., 1970.

a Keszthelyen található *Crediti Cassa*, vagyis a központi „hitelpénztár” csakis a készpénz-, illetve hitelforgalommal kapcsolatos ki- és befizetéseket regisztrálta.

A Batthyány és az Esterházy pénzügyi adminisztráció gyakorlatához képest Festetics eltérő nyilvántartási rendszert alkalmazott a hitelforgalom esetében, vagyis a számtartók (*excatorok*) a kamat- és tőketörlesztések összegét és terminusát, csakúgy mint a hitelekből származó tőkehozadékot külön vezetett táblázatos *Status Passivus* és *Status Activus* jegyzékek alapján végezték. A passzívákat pénztárak szerint csoportosítva regisztrálták, először feltüntetve a hitelező nevét, azután a hitelfelvétel dátumát és a kamatszintet. Az 1811. évi devalvációt követően a valorizált tőkeösszeget tüntették fel, a törlesztési határidőket, végül a kifizetett kamat- és tőkeösszegeket. Az adott év összesítésében a különböző pénztárak szerint is megadták a főösszegeket. A *Status Activus* pénztárak szerinti bontásában az első rovat az adós nevét tüntette fel, a hitelfelvevő lakhelyét, ezután a hitelfelvétel dátuma következett, majd pedig az adósság összege, valamint a szerződés szerinti kamatszint (4–6%). Ezután következett a *cursus* vagy „bécsi skála” rovata, majd pedig a kamatfizetések határideje. Az említett gyakorlat érzékeltetésére példának vehetjük Liebbald Gyula (1780–1846) morvaországi származású állatorvos hitelügyletét, aki 1806. december 8-án 100 forintot hitelezett Festeticsnek 5%-os kamattal. A papírpénz és az ezüst aktuális 184-es kurzusa szerint, vagyis a „bécsi skála” alapján az eredeti tőkeösszeg igen komoly értékvesztést tükröz, vagyis mindössze 54 forint 20 krajcáros követeléseként regisztrálták.¹⁹ A „rossz adósságokat”, esetleg a behajthatatlan követeléseket külön is megjelölték az adott rovatban, amint arra találhatunk példát az 1814–1815. évi nyilvántartásban, miszerint egy 1768. szeptember 14-én folyósított hitel kamatait a hitelfelvevő évtizedek óta nem fizette, ráadásul a követelés tőkeösszege megegyezett az eredetileg folyósított összeggel.²⁰

A bevezetésben említett törvényi rendelkezés, mely a vármegyei adminisztráció révén a korszak hitelügyleteinek nyilvánossá tételét, illetve a kölcsönök későbbi peres eljárás során történő visszaszerzését is szolgálta, a tényleges regisztráció módját nem szabályozta. Magától értetődően azonban a vármegyék az egyes hitelszerződéseket, a kötelezvényeket, netán a teljes tőkeösszeg visszafizetését megfelelő *protocollumok*ban, illetve másolati könyvekben rögzítették.²¹ A 18. század végétől, a 19. század elejétől azonban már a hitelforgalomban érintett felek adatainak könnyebb megtalálása érdekében különböző részletességű mutatókat (*elenchus*) is készítettek. Alapvetően alfabetikus rendszert alkalmaztak, sőt volt példa arra, hogy latin nyelvű táblázatos rendszerben tüntették fel nemcsak a hitelforgalomban érintett felek neveit (*cognomen debitoris et creditoris*), hanem a tőkeösszeget, kamatszintet s természetesen az adott ügyirat számát, illetve külön rovat állt rendelkezésre az *extabulatio*, vagyis a teljes tőkeösszeg visszafizetése idejének rögzítésére. A megnövekedő ügyiratmennyiséggel magyarázhatjuk, hogy a 19. század

19 MNL OL Festetics Levéltár (= FL) Központi Birtokigazgatás és Birtokgazdálkodás. Számadások. P 236 24. d. fol. 57^r.

20 Uo. fol. 57^v–58.

21 A dél-dunántúli Baranya vármegye vagy az északkelet-magyarországi Borsod vármegye adminisztratív gyakorlatát lásd MNL Baranya Megyei Levéltára (= BML) *Protocollum Intabulationis*. IV. 1. O. 1.; MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (= BAZML) *Series in- et extabulationis*. IV. A-501 1. kötet.

elejétől a mutatók egyszerűsödtek, s immáron alfanumerikus rendszerű mutatókat is készítettek, vagyis egy-egy éven belül adták meg az érintett felek nevét alfabetikus rendben, természetesen feltüntetve az adott tőkeösszeget, viszont a kamatszintet már nem jelölték. Az esetleges tőketörlesztés dátumát és nagyságát utólagos széljegyzetben, sőt az adott sorban szereplő adatok egyszerű áthúzásával jelölték.

Főnemesi hitelforgalom, adósság, likviditás

Esterházy I. Miklós (1714–1790) herceg bátyja, Pál Antal herceg, vagyis a családfő elhunyt alkalmából 1762. március 18-án körlevélben utasította birtokainak valamennyi római katolikus plébániáját, hogy mondjanak misét az elhunyt lelki üdvéért. Szinte ezzel egy időben, vagyis a hatalmas örökség fiágon való uralkodói megerősítése érdekében Mária Terézia királynőhöz (1740–1780) is levelet intézett Bécsből ugyanezen év március 25-én.²² A kismartoni *General Cassa* tizenégy évvel később kelt átfogó kimutatása szerint Esterházy Pál Antal halálakor egészen pontosan 2 258 374 forint passzívra terhelte az örököst, aki 1776-ra már 3 617 974 forintra növelte az adósságot. A gyarapodás igen jelentős, 1 359 600 forint, de az arányok érzékeltetése szempontjából érdemes megjegyezni, hogy 542 640 forintot fordított a családfő további birtokvásárlásokra. Továbbá a kortársak által is fényűzőnek tartott herceg, az Eszterházán „kis Versalia” néven ismertté vált, s az uralkodócsalád által is gyakran felkeresett kastély építtetője ezen időszak alatt 313 462 forintot fordított új építkezésekre.²³

Amennyiben az Esterházy hercegi levéltárnak a családtagok hitelfelvételeit (*Obligations*) tartalmazó különböző fondjaiba betekintünk, akkor azt látjuk, hogy a 18. század utolsó harmadáig a legjelentősebb összeget a Batthyány család hitelezte számukra. A kismartoni pénzügyi adminisztráció 1772. szeptember 18-án kelt adósságkimutatása szerint a dunántúli főnemesi család felé összesen 474 000 forintnyi passzívra terhelte az Esterházy hercegi pénztárat.²⁴ Ebből egyedül gróf Batthyány Lajos nádor özvegye, Kinsky Terézia (?–1775) bárónő 210 000 forinttal részesedett. Tegyük hozzá azonban, hogy fiuk, gróf Batthyány József (1727–1799), a későbbi primás érsek, ekkor még kalocsai érsek az 1773. február 28-án és március 31-én 80 000 forintról, illetve 130 000 forintról adott nyugtájával (*quietantia*) igazolta az adott tőkeösszeg törlesztését az Esterházy hercegi család részéről.²⁵ Ez a hitelügylet egyébként azért is figyelmet érdemel, mivel az eredeti kötelezvények elkallódtak Kismartonban, ezért Esterházy Miklós herceg nevében adminisztrációja a sajtó nyilvánossága, vagyis a *Pressburger Zeitung* 1773. március 20-i számában közzétett nyilat-

22 MNL OL EL Esterházy Miklós herceg. P 132 2. d. f. No. 5. 9.

23 Uo. No. 1.

24 „Extract aller bey dem Hochfürstlichen Majorat anliegenden Battyánischen Capitalien, was bey jeder vermög obligation vor ein Aufkündigung Termin vorgesehen...” Uo. Obligations. P 110 1. d. Fasc. B. No. 19.

25 Uo. No. 24.

kozattal érvénytelenítette a meghatározott összegekkel és időpontokban felvett kölcsönökről szóló carta biancákat.²⁶

Az előbbieken láthattuk, hogy az örökség átvételét követően tizenöt év alatt 37,5%-kal gyarapodott a hercegi pénztárt terhelő passzívák állománya. A II. József uralkodásának (1780–1790) végétől, vagyis az 1788-ban II. Katalin cárnővel (1762–1796) szövetségben megindított törökellenes háborútól kezdve, majd a francia forradalom kitörését követő évtizedek alatt azonban még inkább felgyorsult az Esterházy hercegek eladósodásának folyamata, jóllehet ez a korabeli „kisbefektetők” hitelezési szándékával is összefügg. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a korban nem lévén takarékpénztári hálózat, a nélkülözhető összegeket a hitelezők a birtokok és jövedelmek alapján a visszafizetésre garanciát jelentő főnemesi pénztárakban helyezték el. Feltűnő módon a kismartoni pénzügyi adminisztráció az 1790 után felvett hiteleket „új kötelezettség”-ként (*Neue Obligationen*) kezelte.²⁷ Természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy itt valóban újabb hitelfelvételről van-e szó, hiszen gyakran előfordult, hogy egy adásvétel során nem került sor tényleges készpénz átadására, hanem a vevő hitelbe vásárolt. Példaként említhetjük a gazdag dunántúli köznemesi családból származó, Inkey Károly (?–1809) Somogy vármegyei alispánnal kötött adásvételi szerződést. Esterházy II. Miklós (1765–1833) herceg Sopron vármegyei területeket vásárolt tőle, s mivel Esterházy korábban már 15 000 forinttal tartozott Inkeynek, a 71 000 forintos vételárat a passzívák közt regisztrálták Kismartonban, s így már 86 000 forintos tőketartozás után fizettek 6%-os kamatot.²⁸

A 18–19. század fordulójának időszakában a korábbi évtizedekhez képest egyértelműen megnövekedett az újabb hitelfelvelelek száma, s ez tőkeértékben is határozott gyarapodást mutat, jóllehet a főnemesi, sőt az uralkodóházhoz tartozó hitelezők azok, akik jelentősebb összegeket helyeztek el az Esterházy-pénztárakban. Példaként említhetjük, hogy 1801-ben Albert (1738–1822) szász-tescheni herceg, Mária Terézia veje, 100 000 forint kölcsönt folyósított Esterházy Miklós herceg számára.²⁹ Míg 1801-ben összesen 659 224 forintnyi hitelfelvételt regisztrált az Esterházy-adminisztráció, egy évvel később már 944 921 forint hitelfelvételre került sor. Ez utóbbiak közt említhetjük Batthyány Antónia grófnő (?–?) hitelnújtását, aki 43 500 forintot helyezett el 6%-os kamatra.³⁰ A jelentősebb összegek hitelezői közt említhetjük még Festetics Krisztinát (1780–1835), gróf Anton Franz Wratislaw von Mitrowicz und Schönfeld (1777–?) feleségét a maga 40 000 forintos kölcsö-

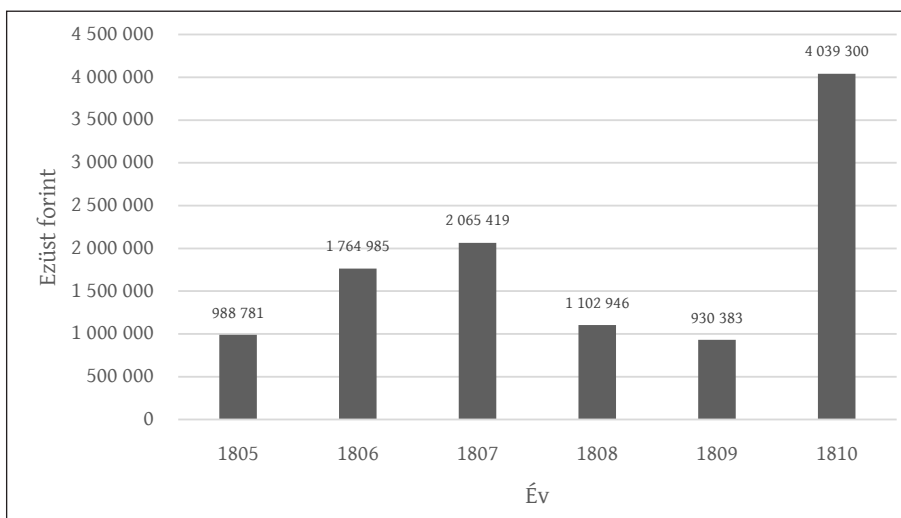
26 „... verlohren gegangen, dieselbe aber bereits von Sr. Fürstlichen Gnaden dergestalten ausgeglichen worden. daß alle diese vorrbemelte Schuldbriefe jez, und auf alle Künftige Zeiten Cassirt, mortificiert, und annullirt sind, also daß auch zu keiner Zeit, von wem es immer seye ein gültiger Gebrauch derenselben gemacht werden könne.” MNL OL EL Obligationes. P 110 1. d. Fasc. B. No. 26.

27 Uo. Listae novarum obligationum. 1793–1822. P 110 4. d.

28 „... daß ich nicht allein die ersten Fünfzehn Tausend Gulden von oberührten 6ten Juny [J[ahres]. J[ahres]. an, die Ein und Siebzig Tausend Gulden hingegen von sammt ungesetzten dato an als dem Tag der Übernahme des erkauften Guts mit jährlichen Sechs pctigen von halb zu halb Jahr anführenden Intee verziehen, sondern auch das gesamte Capital deren Sechs und Achtzig Tausend Gulden ... von titulirten Herrn Creditor, oder dieses Schuldbriefes getreuen Inhabern in guten gangbaren Münz ohne allen Abgang zurückzahlen werde...” Uo. 1801. P 110 4. d. No. 47.

29 MNL BML Protocollum Intabulationis. IV. 1. O. 1.

30 MNL OL EL Listae novarum obligationum. 1802. P 110 4. d. No. 84.

2. ábra. Az Esterházy hercegi pénztárban regisztrált újabb hitelfelvetelek, 1805–1810

(Forrás: MNL OL EL Listae novarum obligationum. 1805–1810. P 110 4. d.)

nével. Mindamellet kiugróan magas összeget találunk Johann Baptist Barkenstein (?–?) nagykereskedő neve mellett, aki 1803. november 1-én és 15-én kétszer 50 000 forintnyi, 6%-os kamatozású hitelt nyújtott Esterházy Miklós herceg számára negyed- és féléves felmondási határidővel.³¹ A hitelfelvetelek tőkeösszegei azután további emelkedést mutatnak az 1805 és 1810 közötti években, melyek mértékét a 2. ábra megfelelően szemlélteti.

Az eddig közölt adatok azt mutatják, hogy az adott időszakban folyamatos volt a hitelezés, ami a francia háborúk egyértelmű pozitív gazdasági hatásaként értékelhető. Az „új kötelezettségek” főösszegei egyre növekedtek, s egy évtized alatt, vagyis az 1800. évben jegyzett 224 845 forintnyi „új hitelfelvételhez” képest, a tizedik évben felvett újabb hitelek tőkeértéke már majdnem hússzoros növekedést mutatott. Ugyanilyen lényeges szempont, hogy az 1776. évi, vagyis a huszonnegy évvel korábbi, kerekített értékben számított 3,6 millió forintos tartozáshoz képest – ez alatt a tízéves időtartam alatt, 1790 és 1800 között – már összesen 14,5 millió forintos újabb hitelfelvételt könyvelt el a kismartoni hercegi adminisztráció.

Az Esterházy család hercegi ágával a 18. század folyamán igen jelentős hitelügyletet bonyolító Batthyány család adósságállományának alakulását a család kiemelkedő tagja, gróf Batthyány Ádám (1662–1703) országbíró és dunántúli főkapitány özvegye, Strattman Eleonóra (1677–1741) grófnő tevékenységének vizsgálatával kell kezdenünk. Az özvegy grófnő férje halálát követően 223 153 forint adósságteher kezelésének kötelezettségével szembesült.³² Konszolidációs tevékenysége folytán fiai, gróf Batthyány Lajos

31 MNL OL EL Listae novarum obligationum. 1802. P 110 4. d. No. 130/149.

32 Bakács: *A magyar nagybirtokos családok*, 84. Az osztályra az 1693. április 24-én kelt királyi leirat nyomán került sor. MNL OL BL Divisionalia. P 1313 65. d. Lad. 31. 1–2–31/3 No. 15. f. 3. Az apáról öröklött adósság megosztását lásd uo.

és gróf Batthyány Károly (1698–1772) nemcsak jövedelmezően működő uradalmak sorát örökölték, hanem magánosokkal szemben 728 000 forint, illetve az adott időszakban a Habsburg Birodalom központi bankjaként működő Wiener Stadt Bancóval szemben pedig 298 700 forint követelést is.³³ Az örökség átvételét követő időszakban egyébként a gróf Batthyány Lajos kezén lévő uradalmak tiszta jövedelme, vagyis a működési költségek levonását követően a körmendi központi pénztárba befizetett összeg 1745-ben 43 298 forintot tett ki.³⁴ Ha a gróf Batthyány Lajos halála után öröklődő birtokok adatait vizsgáljuk,³⁵ immáron unokája, a hercegi rangot öröklő Batthyány II. Lajos (1753–1806), mintegy fél évszázaddal későbbi, vagyis az 1794/95-ös pénzügyi év időszakából származó összeget, úgy azt látjuk, hogy a tiszta jövedelmek számottevően gyarapodtak, vagyis egészen pontosan 192 668 forintot tettek ki, s ez a hatékonyabb gazdálkodás mellett a háborús konjunktúrával is magyarázható.³⁶

Megállapíthatjuk, hogy a család státuszának megfelelő életmód birtokgazdálkodásból származó anyagi fedezete rendelkezésre állt, sőt mint korábban láthattuk, a Batthyány család igen komoly összegeket hitelezett az Esterházy család hercegi ága részére. Mi több, az elhelyezett tőkék után fizetett kamatok is figyelemre méltó bevételeket jelentettek. Az 1778 és 1787 közötti időszakból származó összegzés szerint 67 010 forintnyi kamatbevétel regisztráltak a Batthyány hercegi pénztárban, s a kiadási oldalon mindössze 16 784 forintot fordítottak adósságszolgálatra. Fontos megemlítenünk, hogy ugyanezen irat az összesített tőkeösszegekhez kapcsolódó kamatszintekről is pontos tájékoztatást nyújt. Az aktívákon belül ekkor 125 550 forintnyi tőkeösszeg után 4%-os kamattal, 100 440 forint után 5%-os kamattal, 83 700 forint után 6%-os kamattal, 71 743 forint után pedig a korban kiugrónak számító 7%-os kamatbevétellel számoltak.³⁷

Amennyiben a fentebb említett igen komoly aktív állományt vonjuk közelebről vizsgálat alá, úgy azt látjuk, hogy nemcsak özvegy Batthyány Ádám grófné, hanem másodszülött fia, az először hercegi rangra emelt Batthyány Károly is jelentős hitelforgalmat bonyolított. Egy 1770-ból származó aktívajegyzék főösszege 621 968 forintra rúgott, s ebből Batthyány a Magyar Királyságban 462 300 forint, Sziléziában 100 000 forint, a Stadt Bancónál 30 000 forint, a Királyi Kamaránál 6 000 forint, egyéb magánosoknál pedig 23 100 forint követeléssel rendelkezett.³⁸ A legjelentősebb hitelfelvevők közt említhetjük Esterházy Miklós herceget, akinek 1740-ben, 1746-ban, végül 1764-ben folyósított összesen 75 000 forintot, valamint

33 Bakács: *A magyar nagybirtokos családok*, 84. Özvegy Batthyányné Strattmann Eleonóra grófnő Lajos fiához intézett testamentuma 1738. május 29-én, a másodszülött Károly fiához intézett pedig 1738. július 18-án kelt. MNL OL BL Testamentaria. P 1313 I-2-Lad. 31/1 No. 17. fol. 168–173^v. 174–178. A megosztást, a „Theilungspunkten”-t lásd uo. Divisionalia. P 1313 65. d. Ladula. 31. I-2-31/3 No. 15 fol. 16–17^v.

34 Lásd az „Anno 1745 Ad Cassam universalem Excell[entissi]mi, ac Ill[ustrissi]mi D[o]m[in]i Comitiss Ludovici de Batthyán sunt administrati” című iratot. Uo. Rationaria. P 1322 No. 5. fol. 12.

35 Gróf Batthyány Lajos örökösének osztálya 1779. január 27-én kelt Németújváron. Uo. Majoratus. P 1313 I-2-Lad. 33/2 No. 8.

36 Uo. Vegyes Számadások. P 1334 Fasc. 2 1. d. fol. 55–57^v.

37 Uo. Pénzügyi Iratok. P 1313 II. 7. No. 695/3.

38 Uo. Lt P 1313 258. d. [Nincs numerus vagy folió.]

1. táblázat. Herceg Batthyány Fülöp uradalmainak bevételei forintban, 1809–1811³⁹

Uradalom	1809	1810	1811
Enying	159 403	210 620	471 048
Inta	17 600	25 100	31 260
Kanizsa	79 450	112 900	117 000
Körmend	16 300	19 300	40 000
Ludbreg	21 012	36 200	32 460
Németújvár	88 000	100 000	82 174
Összesen	381 765	504 120	773 968

gróf Althan Mihály Jánost (1710–1778), aki több részletben vett fel tőle összesen 126 000 forintot.⁴⁰

Ami a jegyzett adósságok számszerű összegét illeti, úgy azt látjuk, hogy az 1755 és 1770 közötti időszak végén szinte jelképes hitelfelvételek alapján a passzívák mindössze 124 159 forintot tettek ki. Tekintettel a pár ezer forintos tételekre, mindez gyakorlatilag a hitelező számára előnyös, „takarékpénztári” hitelezésként értékelhető, ami különösen jól látszik, ha a hercegi komornyik, Paul François (?–?) 1000 forintját tekintjük.⁴¹ Ugyanakkor érdemes megemlítenünk azt is, hogy a hitelfolyósítások tekintetében külön rovatokat képeztek Batthyány Károly harmadik felesége, született Batthyány Antónia grófnő (1720–1797) hitelezései, aki például 1752 és 1764 közt 67 500 forintot folyósított gróf Zichy István (1715–1769) országbíró számára.⁴²

Korábban már utaltunk a század végén bekövetkezett francia háborúknak az agrártermékek értékesítése szempontjából kedvező időszakára, illetve arra, hogy a 18. század közepének adataival összevetve az uradalmakból származó bevételek ekkor jóval magasabbak voltak. Az 1794/95. évi összegekhez képest mintegy másfél évtizeddel később a herceg Batthyány-Strattmann Fülöp (1781–1870) kezén lévő jószágok bevételeit illetően még további gyarapodás figyelhető meg, melyet az 1. táblázat adatai megfelelő módon szemléltetnek.

A táblázat adatsorai kapcsán ismét hangsúlyoznunk kell, hogy az uradalmak részéről regisztrált tiszta jövedelmek összege tartalmazta az egyes uradalmi pénztárakban elhelyezett tőkéket is, hiszen ez a gyakorlat a háborús időszak konjunkturális hatása nyomán keletkező megtakarítások, a korabeli „kisbefektetők” pénzének biztos kamatozását is jelentette.⁴³ A passzívák állománya tehát annak ellenére növekedett, hogy a Batthyány család tagjai ekkor még ténylegesen nem szorultak hitelfelvételre, de figyelemre méltó az a kimutatás is, mely a passzívák megosztásáról készült néhány évvel Fülöp herceg örökségének átvétele előtt. A hivatkozott irat szerint Batthyány II. Lajos herceg 5%-os

39 MNL OL BL Vegyes Számadások. P 1334 Fasc. 2 1. d. fol. 178.

40 Uo. P 1313 II. 7. No. 615.

41 Uo. P 1313 II. 7. No. 616.

42 Uo. Pénzügyi Iratok. P 1313 II. 7. No. 491.

43 Példaként említhetjük egy bizonyos Josef Lindl (?–?) esetét, aki az 1809. március 6-án kelt hitelszerződés értelmében 10 000 forintot helyezett el Batthyány Fülöp hercegnél 6%-os kamatra. MNL OL BL Pénzügyi Iratok. P 1313 II. 7. No. 856.

kamattal terhelve 87 951 forintot, illetve 49 250 forint után 6%-os kamatfizetéssel járó állományt vállalt magára. Batthyány Lajos nádor fia, gróf Batthyány Tivadar (1729–1812) ugyanezen alkalommal 89 200 forint után, illetve 48 055 forintos tőkeösszegre kötelezte el magát, előbbire 5%-os, utóbbira 6%-os kamatfizetés mellett.⁴⁴ Összességében tehát mindenképpen megállapíthatjuk, hogy Batthyány-Strattmann Fülöp herceg egyáltalán nem örökölt kezelhetetlen adósságállományt.

A Dunántúl, illetve a nyugat-magyarországi régió harmadik legjelentősebb nagybirtokos családjának pénzügyi helyzetét vizsgálva azt látjuk, hogy gróf Festetics Pál (1722–1782) kamarai alelnök halálakor elsőszülött fia, gróf Festetics György, az egyenes ági örökösödésre tekintettel magára vállalta a család addigi 595 100 forintot kitevő adósságait, illetve fiú- és lánytestvérei számára 504 440 forint fizetésére kötelezte magát, vagyis összesen 1 099 540 forintot tettek ki a passzívái. Fontos leszögeznünk tehát, hogy az eladósodás folyamata Festetics György esetében a testvéreivel tett osztályra vezethető vissza, vagyis a majorátus egyben tartásával a családot terhelő valamennyi adósságot magára vállalta. Az 1783 és 1787 közötti időszakban bevételei 90 000 és 123 000 forint között mozogtak. Egészében véve kiadásainak 66%-át tették ki a törlesztések, vagyis összesen 345 426 forintnyi tőketörlesztést könnyelhetett el, s ehhez mindössze 153 188 forint újabb hitelfelvétel társult.⁴⁵ 1790 után bővült a főnemesi hitelezők köre, ami azt jelentette, hogy a 2,2 millió forintra emelkedő passzívállományból 510 000 forinttal részesedtek az újabb főnemesi hitelezők, ami Festetics adósságainak 23%-át tette ki. A legjelentősebb összeget a Batthyány család különböző tagjai folyósították, összesen 210 000 forint értékben.⁴⁶

Az 1790-es években gróf Festetics György tiszta bevételei 50 000 és 76 000 forint között mozogtak, azonban adósságai jelentősen növekedtek, jöllehet ez semmiképpen sem költekező életmódjának vagy luxusépítkezéseknek tulajdonítható. 1799-re ugyan már pontosan 2,6 millió forint jegyzett adósság terhelte, de ennek jelentős hányada nem tényleges, készpénzben történő hitelfelvelek nyomán keletkezett, hanem a családtagok felé fennálló kötelezettségek mellett a befektetési célzattal történő birtokvásárlások miatt növekedett meg. Az évtized elején vásárolta meg ugyanis a Horvátország és Magyarország délnyugati határánál, a Mura folyó mentén elterülő csáktornyai uradalmat, egészen pontosan 1 609 671 forintért. Fontos megemlítenünk, hogy az adásvétel során Festetics nem kizárólag készpénzzel fizetett, hanem vevőként a korábbi tulajdonost, az Althan grófi családot terhelő adósságokat is átvállalta.⁴⁷

Ha az 1799-es évben jegyzett 2,6 millió forintos adósság szintet összevetjük az apai örökség átvételének időszakában fennálló passzívakkal, akkor azt látjuk, hogy gróf Festetics György adósságai több mint a duplájára emelkedtek, vagyis egészen pontosan 126%-kal megnövekedtek. Feltűnő módon azonban ezt követően nem emelkedett tovább az adósság szint, sőt a 2. táblázat adatai szerint Festetics egyértelműen a passzívák csökkentésére törekedett.

44 A megosztásra 1801-ben került sor. MNL OL BL Pénzügyi Iratok. P 1313 II. 7. No. 791.

45 Kurucz: Adósság, hitel, törlesztés, 549–551.

46 MNL OL FL Központi Birtokigazgatás és Birtokgazdálkodás. Status Passivus. P 276 778. d. fol. 447^v–448.

47 Uo. Crediti Cassa. P 235 141. d. fol. 443.

2. táblázat. Gróf Festetics György tőke- és kamattörlesztései, 1799–1804⁴⁸

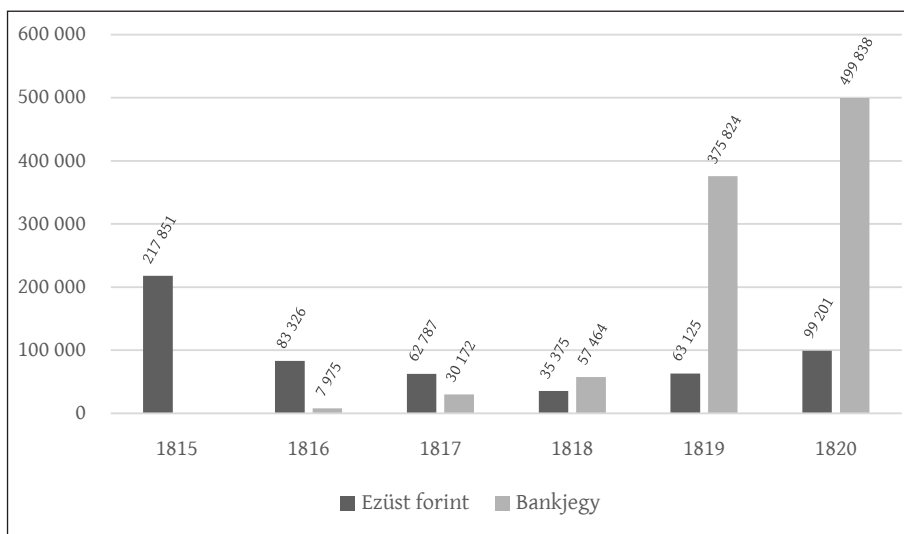
Évek	1799	1800	1801	1802	1803	1804
Jegyzett adósságok (forint)	2 600 040	2 488 923	2 444 562	2 362 270	2 240 880	1 970 747
Kamatfizetés (forint)	142 311	137 511	130 858	125 961	119 695	105 850
Tőketörlesztés (forint)	–	111 117	44 361	82 292	121 390	270 133

A táblázat adatai szerint gróf Festetics György 1804-re 629 293 forinttal csökkentette a jegyzett adósságok tőkét, ráadásul ez a szám még kiegészítésre szorulna, mivel az 1799-es évről nem rendelkezünk adatokkal. Alapvetően azonban igen jelentősnek tekinthető ez az összeg, mivel a kamatfizetések mértéke sem volt éppen csekély, éveken át felülmúlta a tőketörlesztéseket. Hat év alatt Festetics összesen 762 186 forintnyi kamatot fizetett, vagyis éves átlagban kerekítve 127 000 forintot. A kamatfizetések és tőketörlesztések együttesen hat év alatt legalább 1 391 479 forinttal terhelték meg kiadásait, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a hiányzó egy év adatai alapján ez az összeg valójában mindenképpen magasabb lehetett.

Amint arra korábban már utaltunk, az osztrák államcsőd következtében foganatosított központi pénzügyi politika nyomán igen erőteljes pénzromlás jellemezte az 1810-es éveket. Az újabb hitelfelvételek a fenti magyar főnemesi családok uradalmi pénztárai, illetve a központi pénzügyi adminisztráció könyvei alapján jelentősen visszaestek. A „kisbefektetők” részéről a leértékeléseknek, illetve az 1815 után fokozatosan visszaeső felvásárlási áraknak tulajdoníthatóan már közel sem olyan nagyságú összegeket helyeztek el a főnemesi pénztárakban, mint az 1800-as évek elején, s ezek természetesen az értékesítés vonatkozásában infrastrukturális szempontból is előnyben lévő nagybirtokos főnemesi családok kölcsöneihez képest is alacsonyabbak voltak. A jelenséget igen szemléletesen érzékeltetik az Esterházy hercegi pénztár újabb hitelfelvételekről számot adó ügyiratai (*Listae novarum obligationum*) a 19. század második évtizedére vonatkozó összegek és arányok tekintetében (3. ábra).

A hitelezések tőkeértékére nézve drasztikus visszaesés történt, hiszen miközben az 1800-as évek elején évi átlagban közel 2 millió forintot helyeztek el az Esterházy-pénztárakban, addig az 1810-es évek második felében a 100 000 ezüstforintot sem érte el az éves átlag. Hasonló trendet mutatnak egyébként gróf Festetics György keszthelyi központi pénztárának adatsorai, mivel 1813 és 1818 között, vagyis a családfő halála előtti pénzügyi évvel bezárólag éves átlagban 38 605 váltóforintnyi, valamint átlagosan további 811 ezüstforint újabb hitelfelvételt könyveltek el. Itt azonban számításba vehetjük még Festetics határozott törekvését a tőketörlesztések növelése, illetve a passzívák csökkentése érdekében, hiszen az adott periódusban, vagyis hat év alatt éves átlagban 207 532 váltóforinttal csökkentette passzíváit. Tegyük hozzá azt is, hogy Festetics számára a tőkék vissza-

48 MNL OL FL Központi Birtokigazgatás és Birtokgazdálkodás. Adósságok. P 246 4. d. No. 5–6 fol. 221–301., 305–348., 448–494., 504–599.

3. ábra. Az Esterházy hercegi pénztárban regisztrált újabb hitelfelvételek, 1815–1820
(Forrás: MNL OL EL Listae novarum obligationum. 1815–1820. P 110 4. d. [Nincs folió.]

fizetése aligha jelentett gondot, hiszen a Batthyány és Esterházy hercegi uradalmak agrártermékek értékesítéséből származó növekvő bevételeihez hasonlóan a keszthelyi pénztár szintén látványos összegeket regisztrált, vagyis éves átlagban 1 167 000 váltóforint, illetve 46 000 ezüstitnyitnyi bevételt.⁴⁹

A vármegyei be- és kitáblázások tanulságai

Végezetül a bevezetésben foglaltaknak megfelelően ki kell térnünk a vármegyei be- és kitáblázások arányaira, a jegyzett követelések nagyságára, illetve ezen belül a főnemesi hitelforgalom részesedésére. Ugyanígy lényeges lehet annak vizsgálata, hogy a háborús évek és a devalváció milyen hatást gyakorolhattak a regisztrált hitelügyletek számára, vagyis lehet-e ebben a vonatkozásban összefüggésre következtetni az esetleges adósságszolgálati kötelezettségek elmaradását tekintve. Ez utóbbi kérdés azért is fontos, mert úgy tűnik, hogy a francia háborúk előtti időszakban jóval kevesebb hitelfelvételt, illetve kötelezettséget regisztrált a vármegyei adminisztráció.

A dél-dunántúli Baranya vármegyében, ahol egyébként jelentős Batthyány- és Esterházy-birtokok terültek el, az 1732 és 1787 közötti időszakban összesen 329 tételt (hitelügyletet, adósságot, áruhitelt, ingatlanvásárlás fejében fennálló követelés összegét) regisztráltak.⁵⁰ Az elkövetkező időszakban egyértelmű növekedés figyelhető meg, ugyan-

49 MNL OL FL Központi Birtokigazgatás és Birtokgazdálkodás. Számadások. P 276 778. d. fol. 56–70., 121–134., 299–313^v., 318–324^v., 326–334^v., 447–465.

50 MNL BML Elenchus Chronologicus In- et Extabulationum. 1732–1787. IV. 1. q.

is 1788 és 1800 között, vagyis mindössze tizenkét évre számítva 262 tételt jegyeztek be.⁵¹ Tegyük hozzá azonban azt is, hogy II. József igazgatási reformja nyomán az országot tíz kerületre osztották 1785-ben, s ekkor Pécs, vagyis Baranya vármegye legnagyobb városa nemcsak kerületi központtá vált, hanem a szomszédos Tolna vármegye adminisztrációját is itt végezték a rendelet visszavonásáig.⁵² Ettől függetlenül az arányok mindenképpen árukladó, ráadásul 1801 és 1810 között már 316, 1811 és 1820 között pedig 743 tételt regisztráltak. Ez utóbbi pedig azért is figyelemre méltó, mivel az említett 1811. évi devalvációt követően a korábbi tízéves periódust immáron jóval több mint kétszeresen meghaladó követelést jegyeztek be a megyében.⁵³ A szomszédos Tolna vármegye hitelforgalommal kapcsolatos adminisztrációja még inkább mutatja a változó arányokat, mivel 1800 és 1810 között 982 ügyletet tábláztak be, 1811 és 1820 között pedig már 1619-et. Zala vármegyében a betáblázások száma 1790 és 1800 között 488 tételt tett ki, majd a következő évtizedben csekély növekedést mutatva 601 tételre emelkedett. A megélnkülő tőke mozgást az 1811 és 1820 közötti adatok érzékeltetik, s itt természetesen regisztrált tőkeértékekről beszélünk, ami növekvő számú kereskedői áruhitel, tranzakció is magában foglalhatott, hiszen a be- és kitáblázások száma ezen időszakban 1293 tételre emelkedett.⁵⁴

Amennyiben a vármegyei betáblázások alapján rekonstruálható követelések tőkeösszegét vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy Baranya vármegyében 1732 és 1787 között, vagyis mintegy ötvenéves periódusra számolva kerekítve összesen 1 434 000 forint értékű követelést regisztráltak, amiből majdnem 50%-ot, egészen pontosan 706 000 forintot tett ki a főnemesi hitelfelvétel, illetve kötelezettségvállalás. Igen tanulságos a közel ötvenéves periódusra számított összevetés Baranya és Vas vármegye esetében, mivel Vas vármegyében, ahol a Batthyány-birtokok zöme is található volt, 6 640 000 forintot tábláztak be 1729 és 1784 között. Ez utóbbi tőkeösszegeből 4 033 000 forint főnemesi hitelfelvetőt terhel, s ebből 2 746 000 forintot a Batthyány család valamelyik tagjának a nevében regisztráltak. A baranyai betáblázott tőkeértékből 173 500 forinttal részesedett a hercegi címet öröklő gróf Batthyány Ádám (1722–1787). Jegyezzük meg, hogy ez az összeg leginkább családon belüli hitelforgalomként értékelhető, hiszen közel 80 000 forintot nagybátyja, Batthyány Károly herceg altábornagy folyósított számára. Ádám testvére, a korábban említett gróf Batthyány Tivadar nevére még nagyobb összeget, 331 500 forint követelést tábláztak be, s számára a legjelentősebb összeget, egészen pontosan 86 000 forintot római katolikus egyházi hitelező, a pécsi káptalan folyósította.⁵⁵

Az 1790-es években azután jóval kisebb összeget, vagyis mindössze 11 000 forint hitelfelvetelt regisztráltak Tivadar nevében, viszont fia, gróf Batthyány Antal József (1762–1828)

51 MNL BML Protocollum Intabulationis. IV. 1. O. 1.

52 Lásd a vármegyei jegyzőkönyv vonatkozó rovatát: „Protocollum In- et Extabulationum [Incliti]. Subalterni Iudicii Tolnensis cum Baranyiensis Uniti a 1a 7br 1787 usque 24o Febr 1790”. Uo.

53 Uo.; Uo. Elenchus Intabulationis. 1790–1823. IV. 1. O. 9.

54 MNL TML Elenchus In- et extabulationis. IV. A. 1. f.; MNL ZML Elenchus In- et extabulationum. 1790–1803. No. 1.; MNL BML Elenchus In- et extabulationum. 1804–1827. No. 2.

55 MNL BML Elenchus Chronologicus In- et Extabulationum. 1732–1787. IV. 1. q.; MNL Vas Megyei Levéltár (= VAML) Protocollum intabulationis. 1729–1784. IV. 1. mm. [Nincs tételszám.]

nevére az évtized folyamán már igen jelentős hitelfelvételt, vagyis kerekítve 342 000 forintot tábláztak be.⁵⁶ Ugyanezen időszak alatt a Baranya vármegyei adminisztráció 628 500 forintnyi hitelfelvételt regisztrált az Esterházy család hercegi ágának tagjai részéről, s a legjelentősebb összegeket több részletben, összesen 500 000 forintot Albert szász-tescheni herceg hitelezte számukra.⁵⁷

A következő két évtized, vagyis a francia háborúk nyomán eleinte tapasztalható erősödő tőkekihelyezési szándéokra vonatkozó, illetve a devalvációk nyomán gyarapodó adósságok és hitelügyletek vármegyei regisztrációja arról tanúskodik, hogy Baranya vármegyében a 19. század első évtizedében kerekítve 902 000 forintot tábláztak be, melyből 374 000 forintnyi összeg fűződött a főnemesi hitelfelvevők nevéhez. Ebből 46,5% a Batthyány család különböző tagjait terhelte.⁵⁸ A szomszédos Tolna vármegyében viszont 1800 és 1810 között ennél jóval nagyobb követelést regisztrált a vármegyei adminisztráció, kerekítésével 1 914 000 forintot, melyből 725 000 forintot tett ki a főnemesi családok hitelfelvétele vagy egyéb tartozása. Ez utóbbi értéket tekintve a legnagyobb hitelfelvétel gróf Esterházy Károly (1756–1828) nevéhez fűződik, akinek a nevére 350 000 forintot tábláztak be 1807-ben és 1809-ben, s akinek Albert szász-tescheni herceg igen nagy összeget, 300 000 forintot hitelezett. A másik kiemelkedő hitelfelvétel gróf Festetics János (1763–1844), vagyis gróf Festetics György legfiatalabb öccse nevéhez fűződött, méghozzá 152 900 forinttal.⁵⁹

Az 1810-es években, vagyis a devalvációs pátensek kibocsátásának évtizedében Baranya vármegyében már 1 913 000 ezüstforintot tábláztak be, s ebből az összegből 510 000 forint valamely főnemesi hitelfelvevőt terhelte. Tolna vármegyében 2 249 000 ezüstforintnyi követelést regisztráltak, s itt jelentősebb összeggel képviseltette magát gróf Festetics György nővére, Széchényi Ferenc grófné (1753–1824), aki a veszprémi káptalantól vett fel 73 500 ezüstforintot 1805-ben, s amely tranzakciót az 1811. évi devalvációs pátens után, 1813-ban táblázták be.⁶⁰ Ugyanezen vármegyében Esterházy II. Miklós herceg nevére az adott időszakban 100 500 váltóforintot tábláztak be, míg gróf Esterházy Károly nevére 12 000 ezüst-, valamint 80 000 váltóforintot. Összességében azonban feltűnő a főnemesi hitelfelvételek csökkenő értéke és aránya, hiszen Tolna megyében mindösszesen 180 000 ezüst-, valamint 180 500 váltóforintot tábláztak be valamely főnemesi család tagja nevére (3. táblázat).⁶¹

56 MNL BML Protocollum Intabulationis. IV. 1. O. 1.

57 A jegyzőkönyv adatai szerint Albert 1791. február 14-én 100 000 forintot, 1792. április 26-án 200 000 forintot, 1796. március 7-én kétszer 100 000 forintot hitelezett. Az összegeket 1799. szeptember 16-án táblázták be, míg az utolsó 100 000 forintos tételek közül az egyiket 1801. január 17-én. Uo.

58 MNL BML Elenchus Intabulationis. 1790–1823. IV. 1. O. 9.

59 MNL TML Elenchus In- et extabulationis. IV. A. 1. f.

60 MNL BML Elenchus Intabulationis. 1790–1823. IV. 1. O. 9.; MNL TML Elenchus In- et extabulationis. IV. A. 1. f.

61 MNL TML Elenchus In- et extabulationis. IV. A. 1. f.

3. táblázat. Betáblázási tőkeösszegek Baranya, Tolna és Zala vármegyében (ezüst forintban),
1801–1820

Vármegye	1801–1810	1811–1820
Baranya	902 000	1 913 000
Ebből főnemesi	374 000	510 000
Tolna	1 914 000	2 249 000
Ebből főnemesi	725 000	180 000
Zala megye	5 427 000	6 877 000
Ebből főnemesi	4 598 000	4 730 000

A tőketörlesztések, vagyis a kitáblázások vármegyei regisztrációjának vizsgálata azt mutatja, hogy az 1790 és az első devalvációs pátens, vagyis az 1811 közötti években leginkább főnemesi hitelfeltevők törlesztették adósságaikat, méghozzá sokszor igen jelentős mértékben, ami egyértelműen jelzi a likviditásukat. Korábban láthattuk, hogy gróf Festetics Györgyöt milyen tömegű passzívák terhelték, s ugyanakkor milyen komoly összegekkel, évente akár több százezer forinttal is csökkentette a vele szemben fennálló követeléseket. E folyamat leképződése, ha nem is teljes egészében, de nyomon követhető a vármegyei adminisztrációban is. A Baranyával szomszédos Zala vármegye be- és kitáblázási jegyzőkönyve szerint 1796. június 6-án 169 346 forintot töröltek tartozásaiból. Ő évvel később, 1801. december 10-én összesen 25 hitelezője felé még ennél is jelentősebb összeggel, 253 050 forinttal csökkentette a birtokai terhére korábban felvett hitelek és tartozások tőkeösszegét.⁶² Zala vármegyében egyébként az 1801 és 1810 közötti időszakban kerekítve 1 710 000 ezüstforintnyi összeget tábláztak ki, s ebből 1 437 000 forint tartozást főnemesi hitelfeltevő nevére töröltek. Ezen utóbbi összeghez képest gróf Festetics György igen jelentős tartozást, egészen pontosan 522 700 forintot törlesztett.⁶³ Sajnálatos módon az adott időszakra nézve a baranyai jegyzőkönyvek adatai alapján nem tudunk megfelelő összesítéssel szolgálni. Az azonban megállapítható, hogy az 1800-as évek elején Baranya vármegyében elsősorban Esterházy II. Miklós herceg hitelfelvételei nyomán fennálló követelések közül töröltek jelentősebb összegeket, így például egy 1799. június 22-én felvett 64 000 forintos hitelét, melyet ugyanezen év szeptember 16-án tábláztak be, és igen hamar, 1800. április 23-án töröltek. De ugyanígy említhetjük 1801-ben történt – korábban hivatkozott – jelentősebb hitelfelvételét Albert szász-tescheni hercegtől, melyet azután néhány éven belül szintén visszafizetett (4. táblázat).⁶⁴

Egyértelműen megállapítható, hogy a kitáblázott tőkeösszegek tekintetében Zala vármegye jelentősen felülmúlja a Tolna és Baranya vármegye adminisztrációja által regisztrált törlesztéseket. A 19. század második évtizedében Zala vármegye mintegy

62 MNL ZML Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek. Elenchus. No. 1. fol. 9^v–10^v, 25^v–26^v. Vö. Kurucz: Adósság, hitel, törlesztés, 552–553.

63 MNL ZML Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek. Elenchus. No. 1.; Uo. Series In- et Extabulationum. No. 2.

64 MNL BML Elenchus Intabulationis. 1790–1823. IV. 1. O. 9.

4. táblázat. Kitáblázott tőkeösszegek Baranya, Tolna és Zala vármegyében (ezüst forint),
1801–1820

Vármegye	1801–1810	1811–1820
Baranya	-	741 000
Ebből főnemesi	-	582 000
Tolna	459 000	909 000
Ebből főnemesi	251 000	680 000
Zala megye	1 710 000	1 530 000
Ebből főnemesi	1 437 000	1 281 000

70%-kal múlja felül a baranyai főnemesi kitáblázások értékét, míg ez az arány közel 50%-kal magasabb értéket mutat Tolnához viszonyítva. Tolna és Zala esetében az 1811. évi devalvációt követően került sor nagyobb számban és a tőkeértéket tekintve jelentősebb mértékű kitáblázásokra. Miközben a Baranyával szomszédos Tolna vármegyében a 19. század első évtizedében 459 000 forintot tábláztak ki, addig 1811 és 1820 között már szinte a dupláját, vagyis kerekítve 909 000 ezüstforintot.⁶⁵ A Baranya vármegyei adatok némileg kisebb összeget mutatnak ugyanezen periódusra nézve, az 1810-es években kerekítve 741 000 ezüstforintot, melyből 582 000 forintnyi követelés törlése fűződik főnemesi hitelfelvevő nevéhez. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy ebben az időszakban egyedül a Batthyány család tagjai igen jelentős összegekkel, egészen pontosan 525 000 ezüstforinttal csökkentették a velük szemben fennálló követelések tőkeösszegét. A legjelentősebb összegű kitáblázás egyébként gróf Batthyány János (1747–1831) nevéhez fűződik, aki 301 000 ezüstforintnyi kötelezettséget tábláztatott ki a nevéről, míg gróf Batthyány Antal József 170 000 ezüstforintot.⁶⁶

Amennyiben a nyugat-dunántúli Vas vármegye adminisztrációja által regisztrált kitáblázási tőkeértékeket vizsgáljuk, minthogy a Batthyány és Esterházy család ebben a vármegyében is komoly birtokokkal rendelkezett, úgy azt látjuk, hogy a Tolnához és Baranyához viszonyított, s a korábban jelzett igen magas betáblázási értékekhez hasonló mértékben alakultak a főnemesi családokhoz köthető kitáblázási összegek. Az 1785 és 1806 közötti periódusból rendelkezésre álló források alapján, vagyis a háborús időszakra számítható húsz év alatt 1 538 200 forintnyi követelést töröltek a vármegyei jegyzőkönyvekben. Aligha meglepő módon a Batthyány család különböző tagjaihoz köthetők a legjelentősebb tételek, melyek együttesen 652 760 forintra rúgtak. Ebből gróf Batthyány Miksa (1739–1805) 272 000 forinttal, gróf Batthyány József (1777–1812) 250 760 forinttal, gróf Batthyány Tivadar pedig 130 000 forinttal részesedett. Esterházy II. Miklós herceg szintén komoly összeget, egészen pontosan 205 000 forint követelést töröltetett.⁶⁷

65 Esterházy II. Miklós Tolna vármegye jegyzőkönyvei szerint 1819-ben összesen 400 000 ezüstforintot törlesztett Albert szász-tescheni herceg felé. MNL TML Elenchus In- et extabulationis. IV. A. 1. f.

66 MNL BML Elenchus Intabulationis. 1790–1823. IV. 1. O. 9.

67 MNL VAML Index protocolli intabulationum. 1785–1806. IV. 1. mm. No. 16.

Összegzés

Vizsgálatunk során a három legjelentősebb vagyonnal rendelkező nyugat-magyarországi főnemesi család pénzügyi adminisztrációja, továbbá egyes dunántúli vármegyék jegyzőkönyvei alapján igyekeztünk rekonstruálni, illetve konkrét adatokkal illusztrálni az említett családok hitelforgalmát jellemző folyamatokat a 18. század második felére, illetve a 18–19. század fordulójának időszakára nézve. Alapvetően megállapíthatjuk, hogy a Batthyány család tagjai a 18. század folyamán semmiképpen sem adósdottak el olyan mértékben és ütemben, mint a legvagyonosabb főnemesi család, az Esterházyak hercegi ága. Bakács István hivatkozott művében Batthyány Ádám herceg jegyzett adósságait az 1770-es évek közepén nem egészen félmillió, egészen pontosan 494 390 forintban határozta meg, de ez jelentősen kisebb, mint Esterházy Miklós herceg 1776-ban jegyzett 3,6 milliós adóssága vagy a gróf Festetics Györgyöt apja halála után terhelő 1,1 millió forintos adósságtömeg.

Láthattuk, hogy a francia háborúk időszakában milyen élénk hitelforgalomról tanúskodnak az említett családok pénzügyi adminisztrációjának különböző iratai, a vizsgált vármegyék vonatkozó *protocollumai*, *elenchusai*. Megállapíthatjuk, hogy az 1820-as évekig a családokat terhelő passzívák állománya – jöllehet az 1811. évi pátensnek köszönhetően komoly tőkeösszegeket törlesztettek – erőteljesen növekedett, de ez egyáltalán nem a likviditási gondjaik miatt következett be, vagyis esetleges kiadásait nem újabb hitelfelvételekből fedezték. Ennek igazolásaként különböző periódusok növekvő bevételeiről szintén számszerű adatokkal szolgáltunk, s azt is láthattuk, hogy a Batthyány vagy Festetics család tagjai milyen komoly összegeket fordítottak tőketörlesztésekre. Egyértelműnek tűnik ugyanakkor, hogy a főnemesi családok eladósodásának folyamata Magyarországon elválaszthatatlan a háborús időszakot kezdetben jellemző gazdasági fellendüléstől, hiszen a korabeli „kisbefektetők” érthető módon a birtok- és jövedelemállomány alapján garanciát jelentő nagybirtokosok uradalmi pénztáraiban helyezték el kisebb-nagyobb megtakarításait.

Ezen folyamat egyértelmű példáját láthattuk az Esterházy család hercegi ágának pénzügyi adminisztrációja által nyilvántartott „újabb kötelezettségek” változásaiban. A 19. század első évtizedében éves átlagban már 1,45 millió forintot is meghaladták az újabb hitelfelvételek, ezzel szemben jelentős visszaesés volt tapasztalható az 1811. évi pénzügyi pátens követően. Kitértünk a megfelelő kötelezvényekkel igazolható hitelügyletek vármegyei betáblázására, mely adott esetben a fellendülésre, illetve a gazdasági és pénzügyi, hitelforgalmi visszaesésre enged következtetni. Megállapítottuk, hogy az előbb említett folyamatokat tükrözik a vármegyei betáblázások tételszámai, továbbá a be- és kitáblázott követelések tőkeösszegének alakulása is. További lényeges megállapítás, hogy a hitelezők bizalmát tükröző módon az 1800-as évekig jóval kevesebb kötelezettséget tábláztak be a vármegyékben, mint az 1811-et követő időszakban. Ugyanígy fontos megemlítenünk, hogy miközben a betáblázott főnemesi hitelfelvételek tőkeértéke az 1810-es évek előtt arányát tekintve az 50%-ot is meghaladhatta egyes megyékben, a devalvációkat követően viszont már mindössze 20–30%-ra tehető ez az arány.

A HITEL FIKCIÓS PÉLDÁZATAI

Két elbeszélés az 1830-as évekből

HITES SÁNDOR

FICTIONAL PARABLES OF ISTVÁN SZÉCHENYI'S *HITEL*
Two Stories from the 1830s

The paper looks at two Hungarian short stories, one by Pál Csató and one by Mihály Táncsics, from the 1830s. In each, the plot centers on credit relations and both stories feature a Jewish creditor. Alongside their evidently didactic intentions, they are also interconnected by a set of social and economic issues that they both tackle, such as the mutuality between financial rationality, efficient economic management and moral renewal, the reform of economic infrastructure and education, the opposition of landed wealth and capital, of past and present, the relationship between identity and property, and the prospects for social justice and national integration in a market society. The paper argues that literary texts of this kind (didactic economic fictions) may be fruitfully discussed within the history of political economy as a discourse as far as they contributed to the social formation of economic knowledge. It is in this sense that these novellas may be approached as literary commentaries on István Széchenyi's economic and political reform program: while mediating it in a popular narrative form, they also problematized its viability.

Keywords: credit, Széchenyi's *Hitel*, didactic literature, economics, social production of knowledge, Jewish emancipation

Egy sajátos 19. századi műfaji hibrid, a didaktikus gazdaságtani széppróza – elsősorban angolszász – művelői a gazdasági tudás és az irodalmi elbeszélés ötvözésére törekedtek, s kitalált történetek révén mutattak be gazdasági törvényszerűségeket, kívánatos vagy helytelenítendő gazdasági magatartásokat. A 19. századi magyar prózatörténetet is lehetséges volna aszerint tagolni, hogy egyes vonulatai miként reflektáltak az egykorú gazdasági diskurzusokra, s ezeket szélesebb olvasóközönség felé közvetítve miként formálhatták a társadalom gazdasági önértelmezését.¹

Hites Sándor, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK ITI, 19. századi osztály, Helikon. A tanulmány A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana „Lendület”-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

- 1 Hites Sándor: Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról. In: *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Szerk. Varga Bálint – Lajtai Mátyás. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 1) 147–158.

Jelen tanulmányban a gazdasági példázat irodalmának az 1830-as évekre, vagyis a *Hitel* megjelenése utáni évtizedre jellemző változatát vizsgálom meg közelebbről. Két szöveget elemzek, Csató Pál és Táncsics Mihály egy-egy elbeszélését. A cselekmény mindkettőben hitelügyletek körül bonyolódik, s a szereplők jellemzése elsősorban azon alapul, hogy miként viselkednek adósként vagy hitelezőként. Amennyiben a gazdasági viszonyok rajzában a hitelt teszik központi elemmé, e szövegek tekinthetők Széchenyi reformprogramjának irodalmi kommentárjaiként is. S ahogy nála, a gazdaság itt sem pusztán szak tudás tárgyaként kerül szóba (bár a „kalkuláció” képessége fontos motívum mindkét elbeszélésben), hanem erkölcsi, politikai, jogi, történeti és művelődési kérdések összefüggésében. Ilyen, a hitel kérdését keretező témák: a pénzügyi észszerűség, a hatékony gazdálkodás és a morális megújulás kapcsolata, a gazdasági intézményrendszer és az oktatás reformja, a birtok és a pénztőke (illetve a presztízs és a jólét) ellentéte múlt és jelen szembenállásában, az identitás viszonya a tulajdonhoz és a piachoz, társadalmi igazságosság és nemzeti integráció.

Gazdálkodói és szerelmi fantáziák

Csató Pál A phantasta című elbeszélése 1835-ben jelent meg a *Jelenkor* melléklapjában, a *Társalkodóban*, melynek Csató korábban segédszerkesztője is volt.² A történet röviden így foglalható össze: Fegyveresy alispán súlyosan eladósodik egyik bérlőjénél, Herznél. A tisztartó fia, Kálmán, reménytelenül szerelmes az alispán leányába, Ninába, s elhagyja a birtokot, hogy Bécsben gazdasági tanulmányokat folytasson. Az alispán ezután tönkremegy, s évekkel később a visszatérő Kálmán már jómódú kérőként elnyeri a lány kezét.

A cím Kálmán megítélésére utal, két vonatkozásban is. Egyrészt Nina kisasszony fejezi ki így értetlenségét, amikor a fiatalember verset ír hozzá: „örült ez az ember, vagy phantasta?”³ A másik vetület a gazdasági álmodozásé. Kálmán ugyanis „minden szegénysége mellett is nagyra látott s egész uradalmak, sőt leendhető saját birtokának így meg amúgy elrendeléséről álmodozott.”⁴ Szerelmi fantáziáit írással (versei kéziratával Nina kérője, az ezredes pipára gyűjt), gazdasági álmait pedig olvasással (vagyis a szükséges szakképzettség megszerzésével) igyekszik valóra váltani: „szüntelen egy reáliskoláról, egy Georgiconról s egy polytechnicumról álmodozott, hogy vajha ő az elsőben a számolást, a másodikban a gazdaságot, harmadikban a kereskedési ösmereteket szerezhette volna meg.”⁵ Ez a terve az így megszerezhető tudás feleslegessége miatt minősül bolondságnak. Apja intései a széchenyies gazdasági modernizáció szinte minden területét érintik:

2 Csató pályájáról lásd [Beöthy Zsolt:] Csató élete. In: *Csató Pál szépirodalmi munkái*. Bp., 1883. III–LXX.; Schmidt Edith Erzsébet: *Csató Pál (1804–1841)*. Szeged, 1941.; *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. Pándi Pál. Bp., 1965. 511–512. A szóban forgó novelláról lásd még Németh G. Béla: Egy kítűnő elbeszélés a kora reformkorból (Csató Pál: A fantasztika). *Irodalomtörténet* [32/]82 (2001) 127–130.

3 *Csató Pál szépirodalmi munkái*, 39.

4 Uo. 33.

5 Uo. 33–34.

„... fiam ne légy bolond; a fegyveresi paraszt soha sem fog más ekén szántani, mint milyenen nagyapja szántott, minek neked az arithmetica? Azt a kis számvetést, mire az uraságnál szükséged van, tőlem is megtanulhatod. Minek neked a kereskedési sistema? Azt gondolod-e, hogy kedvéért majd jobb országútnak csinálnak, vizeket reguláznak, vámot alászállítanak? Vagy az jár fejedben, hogy te majd lóherét termesztesz, hogy a falu lovai leegyék, letapossák? marhát hízlalsz és fajokat tenyésztesz, mintha volna kosokat, vagy göbolyt miből vened? vagy talán több gabonát termesztesz? mintha bizony a nagyváradi piacon nem volna úgy is elég. Jó fiú! majd biz az uraság neked granariumot építtet! a gyapjút előre el nem adja! a pénzt a cassából ki nem szedi? Hagyj föl, kérlek, az ily dőreségekkel, ily ideák nem a mai korhoz, nem a mi századunkhoz valók, maradj a régínél, ne légy okosabb apádnál, mert bizony megütöd a fejed...”⁶

A történet kezdetén tehát a gazdasági fejlődésről szőtt álmok éppúgy dőreségnek hatnak, mint a vagyon- és rangkülönbségről tudomást nem vevő szerelmi ábrándozás. A történet végén viszont majd e kettő együtt győzedelmeskedik.

Az események színhelye egy túlköltekező vidéki nemesi birtok. Fegyveresy alispán „oly pompával és fényvel” viszi háztartását, amilyent e hivataltól „házánk tonusa méltán megkíván”. Ennek következtében „a deficit elkerülhetetlen”, s azt, mint megtudjuk, „eddig is a közel nyolczvan ezer pengőre menő adósság fődöze”.⁷ Amikor Nina kisasszony esküvőjére készülődnek, az a nem várt helyzet áll elő, hogy „Herz, a gazdag zsidó, ki eddig mindig nyitva tartá erszényét, s ama sommának is nagyobb részét adá, teljességgel nem akart kölcsönözni”,⁸ sőt, tartozásait pontosan részletezve arra szólítja föl az alispánt, hogy fizesse meg az elmaradt kamatokat. Fegyveresy előbb „pesti capitalistáktól” próbál újabb hitelhez jutni, hiába, majd Kálmán közvetítésével győzködi Herzet további kölcsönért. Herz előbb a magyar birtokos észszerűtlen gazdálkodását ostorozó szónoklattal válaszol:

„... gondolja meg, édes Kálmán úrfi [...] miért adok, miért teszek én mindent? azért, hogy künn heverő drága sok pénzemnek soha semmi hasznát se vegyem, hogy nyomorult hat perczentemet se lássam bejönni rendesen? [...] Ha az alispán nem ura a pénznek, melyet kölcsön vesz, ha nincs reménysége azt visszafizethetni, minek vesz pénzt föl? Minek a nagy pompa, a sok cseléd, a roppant konyha, a restauráció? [...] gazdaság, industria-e ez itt kin? [...] ennek a jószágnak három, sőt hat annyit kellene behozni...”⁹

6 Csató Pál szépirodalmi munkái, 33–34.

7 Uo. 36.

8 Uo. 43.

9 Uo. 48–49.

Majd feltárja saját motivációit:

„Miért adtam én az alispánnak pénzt ez előtt hat esztendővel, mikor még fizetett, és fizethetett? mert hasznom volt benne. S miért adtam én az alispánnak pénzt ez előtt két-három esztendővel, mikor már nem fizethetett s nem fizetett? azért, mert láttam, hogy veszni indult; mert ha én nem adtam volna, adott volna más; mert a jószágot kezemre akartam keríteni. Most már eleget fizettem, betelt az idő, most már törni vagy szakadni kell a dolognak, s nekem a pör költségéről s hosszú idejéről kell gondolkodnom...”¹⁰

Tulajdonképpen tehát sem az adóst, sem a kölcsönadót nem a gazdasági észszerűség vezeti. Gazdaságtalan gazdálkodását hitelekből fenntartva, az alispán az észszerűség egy másik, a „prekapitalista” vagy „arisztokratikus” társadalmakra jellemző fajtáját követi, amennyiben életvitelét nem erőforrásaihoz, hanem politikai pozíciójához szabja.¹¹ De Herz sem a hitelnyújtás elemi logikájának megfelelően cselekszik: akkor is hitelez, amikor már nem számíthat hitelei visszafizetésére, sőt, mint megtudjuk, a kamatokhoz sem jut hozzá. Nem azért nyújt kölcsönt, hogy visszafizessék, hanem hogy ne fizethessék vissza – azért tartja fenn Fegyveresy fenntarthatatlan háztartását, hogy adósa teljesen tönkremenjen, s így megszerezhesse birtokait. Herz tehát, bár nem uzsorás (kölcsöneit a törvényes „hat percentre” nyújtja), de nem is hitelező, hanem inkább nagy kockázatot vállaló spekulatív befektető. Amikor az alispán azzal könyörög újabb kölcsönért, hogy „nem elég hypotheka neked a jószág [...]? Lehet-e itt legkisebb fölakadása vagy aggodalma egy okos spekulansnak?”,¹² helytállóan írja le Herz pozícióját.¹³

Ebben a helyzetben áll elő Kálmán azzal a mentőötlettel, hogy húszezer forintért „Herz úr megveszi a fegyveresi erdőt 30 esztendőre”. Büszkén eseteli az alispánnak, hogy erre „szép szó, s egy kis calculus által [...] én számolni tanultam”,¹⁴ sikerült rávennie. A bérleti szerződés aláírása után a boldog Fegyveresy megígéri, hogy hálából fizeti Kálmán tanulmányait, aki ezután el is indul Bécsbe.

Az üzletkötést azonban nem a várva várt esküvő, hanem a teljes összeomlás követi:

„... úgy látszott Kálmánnal eltávozott a Fegyveresy ház minden szerencséje. Azon hitelezők, kik magukat a kis jószágra már előbb intabuláltaták, meghallván, hogy az alispán annak egy részét perennalis fassio útján hírok s tudtok nélkül eladta: föl-

10 Csató Pál szépirodalmi munkái, 49.

11 E társadalmak nem racionális észszerűségéről lásd Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* [Ford. Berkovits Balázs.] Bp., 2002. 128., 138–140.

12 Csató Pál szépirodalmi munkái, 44.

13 Azzal pedig, hogy a birtokra mint „hypotheká”-ra utal, a novella felidézi a *Hitel* egyik központi problémáját, vagyis a kölcsönfedezet realitásának, illetve azon keresztül magának a vagyon valóságosságának vagy képzeletbeliségének a kérdését. Vö. Hites Sándor: *Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában.* In: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről.* Szerk. Hites Sándor. Bp., 2014. 95–131.

14 Csató Pál szépirodalmi munkái, 50.

mondták tőkepenzeiket s pörre készültek ellene. Herz ezt meghallván, szintén intabuláltatá roppant kölcsöneit, fölmondá azokat, s a concursualis pör az alispán ellen ajtó előtt álla...”¹⁵

Itt egyrészt az a szembetűnő, hogy a gazdasági jog szaknyelve mennyire magától értetődően szövi át a novellát. A szakkifejezések elbeszélői magyarázatok nélkül állnak, vagyis Csató olyan olvasókra számít, akik értelmezni tudják őket.¹⁶ A cselekmény szempontjából viszont az a fontos, hogy kitűnik, Kálmán ötlete mégsem volt annyira nagyszerű. Az általa nyélbe ütött üzlet a korábbi hitelek láncreakció-szerű felmondásához vezet, hiszen a már számos kölcsönhöz fedezetül szolgáló erdő eladása jogszerűtlen, megkárosítja az alispán egyéb hitelezőit. Vagyis nem a „szerencse” „távozott el” a birtokról Kálmánnal, hanem éppen az ő szerencsétlen ötletének a következménye, hogy az addig kölcsönről kölcsönre fenntartott háztartás teljesen ellehetetlenül. Gazdálkodói ambíciói ellenére tehát Kálmán tulajdonképpen nem látja át a gazdasági-jogi helyzetet. Erre utalhat az is, hogy gazdaságtani olvasottságáról e ponton annyit tudunk meg, hogy forgatta „*Pethe Gazdasági mathesisé*”-t, ám a könyvnek csak a „felére jut[ott]”.¹⁷ Lehetséges, hogy érzelmei befolyásolták: a pénz önfeláldozásból, a szeretett, de őt megalázó nő boldogsága érdekében szerezte meg az alispánnak, hogy kiházasíthassa Nina kisasszonyt. Talán az is felvethető, hogy Herz viszont nagyon is tudta, hogy az erdő eladása mihez fog vezetni, vagyis az orránál fogva vezette Kálmánt.

A birtok viszont mégsem lesz Herzé. Az alispán apósa ugyanis megvásárolja az egészet, s egyúttal kifizeti veje adósságait is – vagyis Herz befektetése, bár anyagi kár nem éri, de sikertelen spekuláció marad. Az alispán és családja ezután Pestre költözik, ahol két év alatt az egész vételárát felélik. Majd visszaköltözik az immár az após tulajdonában lévő fegyveresi pusztára, s az általa nyújtott szerény apanázból éldegélnék. Míg nem újabb négy év után megjelenik Kálmán, aki, elvégezve a gazdasági iskolát, immár egy bécsi „igen gazdag banquier” titkára. Az ő képviselőként jön vissza Magyarországra, hogy birtokot vásároljon, ahol ő lesz az „általános számvevő”. Megkéri Nina kezét, aki hozzámegy.

A történet végén tehát Kálmán szerelmi és gazdasági vágyai egyaránt megvalósulnak, libidinalitás és anyagi gyarapodás harmonikusan összekapcsolódik, sőt, e kettő egymás lehetőségéi feltételének mutatkozik.¹⁸ Más tekintetben viszont a novella ellentmondásos képet mutat. Ránézésre kölcsönös szolgálatok cseréje zajlik: Kálmán hitelt szerez a földesúrnak, aki cserébe gazdasági képzéshez segíti. Valójában viszont Kálmán, mint láttuk, nem menti az alispánt, hanem – bár egy eleve megoldhatatlan helyzetben – a bukását segíti elő. S az elbeszélés zárlatában azt is megtudjuk, hogy az alispán végül mégsem

15 Csató Pál szépirodalmi munkái, 52.

16 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – amint arra Szijártó István figyelmeztetett – Csató következtetetlenül használ egyes szakkifejezéseket; hol a birtok eladására, hol pedig bérbe vagy zálogba adására utal.

17 Csató Pál szépirodalmi munkái, 42.

18 A szexualitás és szerzésvágy összefüggésére, vagyis a „pénzbeli haszon” és a „menyecske [...] utáni vágy” közösségéről a „haszonkeresés” igyekezetében, már Széchenyi is rámutatott. Gróf Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 147–148. A kettő összefonódásáról átfogóan lásd Jean-François Lyotard: *Libidinal Economy*. [Transl. Iain Hamilton Grant.] London, 2004.

fizette utána a bécsi tandíjat. A történet tehát inkább megghiúsuló spekulációk, önmaguk ellentétére forduló kalkulációk és be nem váltott ígéretetek láncolata.

Az „okos gazda” diskurzusától a morálökonómiáig

Táncsics Mihály kisregénye, a *Pazardi* (1836) tekinthető Csató novellájának párdarabjaként.¹⁹ Hőse azonban nem egy tékozló, luxusköltéseinek élő nemes, hiszen Pazardi Tóbiás, a „gazdag földbirtokos” ugyanúgy folyton a hazai gazdaság felvirágoztatásán járta az eszét, mint Kálmán, s ő is lelkesen tanulmányozza az elérhető szakirodalmat, „a »Honi vezért«, »Hazai vándort«, »Házi barátot«, »Levelezőt«, mint legszükségesebb kézikönyveket”, sőt, ezek alapján gazdasági felvilágosítást is tart jobbágyainak.²⁰ Éppen a szak tudásán alapuló önképe – „én régi gazda vagyok, én a gazdaságnak titkait tudom”²¹ – lesz a szatíra forrása. Azt, hogy Tóbiás valójában mennyire „előrelátó s okos oeconomus”,²² az elbeszélő ironikus kommentárokkal érzékelteti: „Minthogy a kiadás sokkal többre ment mint a jövedelem, okos gazda létére mindent jól meggondolva, nem remélte, hogy ennek jó vége legyen”.²³ Ezek a kommentárok ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy az „okos calculus” nevében olyan döntéseket hoz, amelyek észszerűnek és észszerűtlennek egyaránt tekinthetők (például Tóbiás azért nem csapoltatja le a mocsarait, mert az sok pénzbe kerülne, így viszont pénzért kell szénát vennie).²⁴ A szövegben emellett nemcsak az „okos gazda” képzelet lesz ironikussá, hanem maga az észszerű gazdálkodás diskurzusát forgalmazó felvilágosító irodalom is (a kalendáriumoktól a magyar nyelvű tudományosság korabeli csúcsgazdaságáig, a *Tudományos Gyűjteményig*) gúnyos megvilágításba kerül. A *Pazardi* így voltaképp a gazdasági ismeretek népszerű közvetítésének azt a céltételezését ássa alá, amelyhez műfaja révén maga is csatlakozik.

Az eseményeknek itt is kulcsszereplője a zsidó hitelező. Perger Izsák kereskedői szemlélete – költségek és bevételek egyensúlyban tartása, illetve piaci árszabás a „méltányos ár” képzetével szemben – általában gyanút és ellenérzést szül. Amikor kocsmát bérel a birtokon, nem hiszik el, hogy képes csalás nélkül is nyereségesen működtetni; amikor szatócbsoltot nyit, s a tisztartó feleségének megtetszik egy selyemkendő, de sokallja az

19 Táncsics más írásai, mint a *Gézi és Mezősi mint erényhősök* (1835–1836) vagy a *Bordács Elek, a gyalog-árendás* (1858) is a gazdasági irodalom körébe sorolhatók; ezekről és Táncsics irodalmi működéséről általában lásd Szörényi László: Táncsics szépirodalmi művei és önéletrajza. In: *Táncsics Mihály*. Szerk. Simonné Tigelmann Ilona. Tata, 1985. 68–82. Itt tárgyalt művéről lásd még Voigt Vilmos: Izsák, a rokonszenves zsidó Táncsics Mihály *Pazardi* című regényében. *Múlt és Jövő* (2005) 4. sz. 93–102.

20 *Táncsics Mihály művei*. I–XII. Pest, 1873. [2–3. kiad.] II. 3., 6–7.

21 Uo. II. 30.

22 Uo. II. 8.

23 Uo. II. 25.

24 „... tegyük fel, hogy ő kész lett volna a tavakat kiszárítani, igen de mennyi költségbe került volna az? pedig okos gazda-e az, ki magának oly költségeket okoz, melyek nélkül ellehet? láthatja tehát a részre nem hajló olvasó, hogy neki méltó oka van a tavak ki nem szárítására. Innét ismét világosan az következik, hogy ő okos calculus után nem teheté máskint, csak amint cselekedett, azaz esztendőnkint harmincz ezer forint ára szénát venni...” *Táncsics Mihály művei*, II. 22.

árát, Izsák hiába erősítgeti, hogy „ő senkit sem kényszerít arra, hogy vegye meg”.²⁵ Tóbiás ugyanúgy Izsák kölcsöneinek a hálójában gazdálkodik, mint Fegyveresy, s a konfliktus forrása itt is ugyanaz, mint Csátónál: a sok hitel után még több kellene (ott a lány kiházásához, itt a fiú külföldi útjához), de a zsidó már nem ad.

Fontos különbség viszont, hogy Tóbiás és Izsák között érdemi dialógus bontakozik ki a helyes gazdálkodásról, vitájukat a szöveg nagy terjedelemben ismerteti. Eszmecseréjükben a józan ész kerül szembe a könyvtudással:

„Honnét tudja Izsák gazda ezt oly bizonyosan állítani, közbe szól Tóbiás, olvas-e könyveket, hogy így okoskodik? Megvan-e a tudományos gyűjtemény, olvassa-e a hazai vándort, honi vezért, házi barátot, fillértárt, hazai tudósításokat, és más ily foglalatú, s alapos tudománnyal teljes folyóiratokat?

Megvallom, felel Izsák, hogy én e munkákat nem is ismerem. De megvallom azt is, hogy nem könyvekből, hanem tapasztalásból, és a józanész sugallása után beszélek...”²⁶

Vitájukban a végső ütközőpont a nemesi birtok eladhatóságának, piaci forgalmazásának a kérdése. Izsák felvetése szerint, ha valaki nem képes fenntarthatóan gazdálkodni, adja el a földjét olyanak, aki igen, és éljen tőkés kamataiból. Ezzel áll szemben az ősiség tulajdonfelfogása, ami Tóbiás identitásának záloga („törvénykönyvünkben az áll, hogy oly jószágokat, melyek szülőinkről szálltak ránk örökségül, nem szabad eladni”), Izsák szemében viszont abszurditás: „... tulajdon földjét nem szabad eladni?! [...] Bizonyosan tréfál velem nagyságod...”²⁷ Szembetűnő, hogy dialógusuk itt a Széchenyi–Dessewffy-vita egyes elemeit játssza újra, mégpedig úgy, hogy a birtokos Dessewffy: „Igy tartathatnak csak fel a nemzetségek, a családok; ha ezen szabadságunk nem volna, úgy már sok híres nemzetség régen elenyészett volna”,²⁸ a zsidó pedig Széchenyi szerepét alakítja:

„... dicsőség-e az, midőn egy familiának százazreket behozó jószágait sequestrumba vetik, s a familiának élelmére esztendőnkint bizonyos summát adnak. Ez azt teszi, hogy a familia oly élehetetlen, oly ügyefogyott, hogy tulajdon vagyonát sem lehet rábizni [...] Az ilyen dicsőséget senkinek sem irigylem, mert azt jelenti, hogy maguknak elegendő eszköz nincs tulajdon vagyonukat okosan használni...”²⁹

Figyelemre méltó, hogy a történeti dicsőség és az oktalan gazdálkodás viszonyát Táncsics a tulajdonnév jelentésének az összefüggéseiben bontakoztatja tovább, vagyis szemantikai kérdéssé teszi. Arra, hogy a Pazardi beszélő név, Izsák is rámutat: „Ha nagyságodnak mocsarai és tavai mind pénzt teremnének, és kútjaiban aranyak forrnának fel, azokat is kimerte és elapasztotta volna már, oly igen ért a pazarláshoz, nem csoda tehát,

25 Táncsics Mihály művei, II. 28.

26 Uo. II. 32.

27 Uo. II. 35.

28 Uo. II. 36.

29 Uo.

hogy így nevezik.”³⁰ Saját nevének jelentése Tóbiást is foglalkoztatja. Fia nyugat-európai utazása előtt az nyugtalanítja, hogy

„A külföldiek, az igaz, nem tudják a magyar nyelvet, s nem is sejtetik az átkozott pazardi s pazarló közti rokonságot, de hátha szótárakból valamiképen megtudják? Ej ha megtudják is, így kiált fel Pazardi elhatározottan, azt fogják mondani: ez legalább becsületes ember ennyiben, mert már nevében tudtára adja mindenkinek, hogy ő kicsoda, s tudja az ember mihez tartani magát...”³¹

Másrészt az is zavarja, hogy családneve nem ipszilonra végződik. Megbíz egy „a nyelvfilológiájában járatos”, „hires tudóst”, aki hamisít is egy középkori oklevelet, ami bizonyítja, hogy a „Pazardi” család eredetileg az „Árpády” nevet viselte.³² Így Tóbiás mindkét gondja megoldódik, s fia már „Árpády George” néven indul útnak.

A nyugat-európai körutat Tóbiás szintén észszerű befektetésként tervezi meg: az út 70 ezer forintos költsége majd azzal térül meg, hogy az így szerzett presztízs révén fia évi 80 ezer forint jövedelmű feleséget szerezhet magának. A tékozlásra hajlamos fiún viszont Párizsban erőt vesz a „játéki szenvedelem” és minden pénzét elszórja. Hiába ír atyjának további támogatásért – „ha nem kapnál máskint, vess zálogba vagy két falut, hiszen szép reményem valósulván majd könnyen kiváltom azokat”³³ –, végül kénytelen hazamene-külni párizsi hitelezői elől.

Csató novellájában Kálmán új emberként tér haza külföldről, a Pazardi fiú esetében pedig maga a hazatérés hoz újjászületést. Ez a folyamat különböző politiko-ökonomiai minták közti váltásokban követhető. Párizsból még a *fertilitas Hungariae* toposzának kifordításával követel újabb „költséget”: az otthon a „Kanaan földe” a külföldhöz képest, ám éppen mivel „[n]em terem itt minden oly bőséggel, mint a mi boldog hazánkban”, ezért drágább is az élet.³⁴ Hazatérésekor a republikánus patriotizmus jegyében, vagyis a haza felé fennálló adósságának a felismerésével, világosodik meg: „Midőn a haza kéklő hegyeit meglátá, könyek csordultak szemeiből, eszében jutván, mily sokat adott az neki ingyen, s ő viszont semmit annak”.³⁵ Mikor megtudja, hogy atyja időközben teljesen elszegényedett, ez a nemesi patrióta-mentalitás fordul át az okosan vezetett családi háztartás polgári változatába: feleségül veszi egykori szobalányukat, Emmát, és saját erejéből igyekszik fenntartani magukat.

Fontos körülmény, hogy a Pazardi fiú új életét nem csupán a morális eltökéltség, hanem egy újabb hitel teszi lehetővé:

30 *Táncsics Mihály művei*, II. 59.

31 Uo. II. 13.

32 Uo. II. 14–17.

33 Uo. II. 56.

34 Uo. II. 55.

35 Uo. II. 65.

„... egészen megváltozott, újjá született. [...] fölkeresé Izsák gazdát, kért tőle kölcsön kétszáz forintot, ezzel [...] egy kis darab kertet bérlett ki. Izsák minden nyugtatvány nélkül örömmel adott neki kétszáz forintot, többet is igérvén, ha szüksége volna rá, de az urfi ennyivel megelégedett. [...] ígérte egyszersmind, hogy a kétszáz forintot esztendő mulva, ha lehetséges lesz, lefizeti...”³⁶

Az ifjú Pazardi újjászületése tulajdonképpen megismétli hitelezője, Izsák történetét, hiszen az ő jellemzésének kulcsvonása, hogy egész élete hitelfolyamatok láncolata:

„Atyja egy váltóforintot adott neki kölcsön nyolcz éves korában oly föltétel alatt, hogy attól neki minden héten két garast adjon, míg rajta magának egy forintot nyere, akkor pedig a forintot apjának visszaadja. [...] Kölcsön kapott kis tőkéjén Izsák pipákat, taplót, kovát s több ilyenféle apróságot vásárolt, s négy hét mulva az adóságot apjának lefizette. Így folytatá ő kis kereskedését napról napra néhány garast nyerve, s mind inkább nagyobbakra terjeszkedve, míg végre tizenyolcz éves ifju korában Pazardinak egyik jószágán bőrkötet vásárolván mint hatszáz forintos capitallista, annak egy kis korcsmáját azon haszonbérbe vevé...”³⁷

Izsák minden későbbi üzleti tevékenysége tehát egyetlen családi indítóhittel megsokszorozása.³⁸ Sorsa ebben a tekintetben a nemesi leszármazás fordítottja, hiszen az utóbbi a megőrzés kötelezettsége ellenére lesz a vagyon szétmorzsolódásának a történetévé.

Az ifjú Pazardi újjászületésének ugyanakkor szintén van onomasztikai vetülete. Személyisége megváltozását a név változása jelzi, vagy teszi lehetővé: „Ő nem vala többé Pazardi hanem Munkási, így nevezé az időtől fogva magát.”³⁹ Ahogy a Pazardi név mintegy kódolta viselőjének a pénzhez való viszonyát, az új névre azért van szükség, hogy szentesítse az annak megfelelő gazdasági és erkölcsi magatartást. Név és identitás kapcsolata tehát nem esetleges, hanem szükségszerű, de úgy, hogy mindkettő megváltoztatható, sőt, az egyik megváltoztatását szükségszerűen a másik megváltoztatása követi. Az ifjú Pazardi korábbi névváltoztatása is erre szolgált: az „Árpád George” az őstörténeti-genealógiai fikció és a külföldieskedés groteszk viszonyát tükrözte.

A nevek lecserélése a jelek kereskedelmi cseréjének is része lesz, hiszen, mint kiderül, a nevek használatának is megvan a maga piaca. A történet fordulópontján Izsák azért nem nyújt újabb kölcsönt Tóbiásnak, mert tőkéi éppen máshol vannak lekötve:

36 *Táncsics Mihály művei*, II. 72–73.

37 Uo. II. 26.

38 Érdemes észrevenni, hogy – amint Szijártó István volt szíves kiszámolni – az idézett számok alapján Izsák apja irreális, évi több mint 1400 százalékos profit kitermelését várta volna el gyermekétől.

39 *Táncsics Mihály művei*, II. 72–73.

„... most nem segíthetek, mond Izsák, mert Pesten kéz alatt házat vettem, persze másnak neve alatt, mert nekem nem szabad, míg meg nem keresztelkedem, és oda adtam minden kész pénzemet, tudniillik kétszáz ezer forintot, mert egyszerre ki akartam fizetni, és annak is adtam néhány ezeret, ki nevét kölcsönözte...”⁴⁰

Név és identitás viszonyának itt a tulajdonjogi vetülete kerül elő. Izsák lényének alapvonása, hogy ő kölcsönöz másoknak, ezúttal viszont, mivel izraelitaként nem lehet ingatlana, az üzlethez kénytelen valaki más nevét kölcsönözni. A név és az azzal járó jogállás maga is áru, eseti tranzakciókhoz megvásárolható, árfolyama van.

És van ökonómiája a névnek Tóbiás genealógiai szenvedélye esetében is. Az „Árpády” név és az azzal jelzett képzeletbeli eredet az ő számára olyan fikció, melynek nagyon magas a szimbolikus értéke. Ezért költi rá anyagi erőforrásainak maradékát, s vagyona utolsó morzsáiból veszi meg a hamisított oklevelet, „melyben régi nemzetsége Árpáddal rokonságban lenni világlék ki”.⁴¹ Tóbiás ezzel anyagi és szimbolikus tőkék, vagyon és dicsőség elsőbbségét illetően is állást foglal, s pénz híján az új (vagyis fiktíven régi) nevét őrzi mint kincset: „a diplomát aranyos rámába téteté, s a falra felakasztotta. Ha valamely szomorúság szállta meg a lelkét, ha eltűnt gazdagsága jutott eszébe, csak e drága képre tekintett, s azonnal fölvidult, hogy [...] ha szegény is, mégis csak régi.”⁴²

Izsák és Tóbiás esete egymás inverzei, de egyaránt az identitás piacosodását jelzik. Mindketten pénzért vesznek olyan nevet, mely nem az övék, hogy mások lehessenek, mint akik valójában. Pazardi egy szélhámos történész filológiai szolgáltatásai révén vásárolja be magát egy fiktív genealógiába annak árán is, hogy minden egyéb tulajdonát elveszíti – Izsák pedig azért vásárol keresztény nevet magának, hogy azon keresztül juthasson tulajdonhoz.

A történetben tehát mindenki mássá lesz, mássá akar lenni vagy kénytelen mássá lenni, s ezeket a név- és identitásváltásokat pénzügyi tranzakciók vagy hitelügyletek közvetítik. Bizonyos értelemben ennek a példája az is, hogy a fiatal Pazardi Munkásivá változása párhuzamosan zajlik Izsák gazdasági mentalitásának megváltozásával, illetve magának a hitel képzetének az átalakulásával. Amikor Munkásinak és Emmának gyermeke születik, Izsák már másik emberként látogatja meg otthonukban őket:

„A kölcsön adott pénzt Munkásitól nem csak vissza nem vette Munkásinak minden kérésére is, sőt esedezett azon, hogy fogadjon el tőle Munkási még többet, s az által segítse őt is még boldogabbá lehetni. Mert ugymond Perger, ha Munkási részesül bő vagyoniában, ő sokkal boldogabb leend. Perger kénytelen vala a kölcsön adott pénzt visszavenni, mert Munkási teljességgel el nem fogadá, azt állitva, hogy az ő gazdagsága határtalan...”⁴³

40 *Táncsics Mihály művei*, II. 58.

41 Uo. II. 61.

42 Uo. II. 62.

43 Uo. II. 77.

Ez az epizód a történet addigi értékvilágának az átfogó megváltozását jelzi, hiszen itt a „vagyon” és a „gazdagság” fogalmai más jelentésben állnak, mint eddig. A gazdasági észszerűség diskurzusa morálökonomiába fordul.⁴⁴ Ami együtt jár az anyagi gyarapodás addig magától értetődő fontosságának a visszavonásával is. Immár senkinek sem kell a pénz, sem a hitelezőnek, sem az adósnak. Izsák most már adni akar, hogy „még boldogabbá” lehessen, s Munkási hasonló értelemben állítja, hogy vagyona „határtalan”, vagyis olyan, amilyen anyagi értelemben soha senkié nem lehet. Míg a gazdasági észszerűség világát mindig a szűkösség határozza meg, ezért mindig van ok további felhalmozásra, ezt a vagyont – a szeretet Szent Ágoston-i felfogására emlékeztetően – csak növeli, ha más is „részesül” belőle.

Mint láttuk, Csató novellája végén Kálmán gazdasági racionalitása révén elnyert anyagi fölénye miatt juthat hozzá a szerelemhez (ahogy korábban ez éppen nincstelensége miatt volt lehetetlen). Táncsicsnál a „szeretet” ökonomiájának forrása viszont kifejezetten nem racionális és nem is anyagi. S ebben végső soron hasonlít az öreg Pazardi genealogikus fantáziáinak szimbolikus gazdaságához – ezért is lehet az egyiket lecserélni a másikkal. Amikor a történet végén elégetik a hamisított oklevelet, Izsák és Munkási „egymást átölelve kiálták: »Oh hatalmas isten, így emész meg minden diplomát, melyben embertársom joga korlátoztatik [...] de gyujts a helyett szívökben szeretetet«”.⁴⁵

Tudástermelés és irodalmi példázatosság

Az utóbbi évtizedekben a gazdaság és az irodalom viszonyának számos vetülete kapott figyelmet. Az itt tárgyalt művek vagy általában a didaktikus gazdaságtani fikciók azokban a megközelítésekben lehetnek igazán érdekesek, amelyek a politikai gazdaságtan mint diskurzus történetét a tudástermelés terepeként tekintik. Vagyis azt vizsgálják, hogy mikor milyen műfajok, narratívák vagy médiumok modellezik és veszik használatba a gazdaságról való tudást, s egyes írásmódok és reprezentációs formák miként hozzák létre a gazdaság mint olyan képzetét.⁴⁶

Ebben a nézetben kevésbé lehet revelatív az a valaha nagy figyelmet kapott nézet, mely szerint „a közgazdaságtan matematikai elméletei metaforikusak és irodalmiak”,⁴⁷ mivel itt nem a tudományos elméletek megalapozhatóságát kell kérdőre vonni, vagyis nem az az érdekes, hogy a közgazdaságtanban hol húzható meg a határ a bizonyítás és a meggyőzés között.⁴⁸ Másfelől viszont az az arisztotelészi gyökerű irodalomszemlélet is

44 Erről Széchenyi kapcsán lásd Halmos Károly: *A Hitel ökonomiájának morálja és a társadalomtörténet morál-ökonomiája*. In: *Jólét és erény*, 133–146.

45 *Táncsics Mihály művei*, II. 82.

46 Richard Adelman – Catherine Packham: Introduction. The Formation of Political Economy as a Knowledge Practice. In: *Political Economy, Literature & the Formation of Knowledge, 1720–1850*. Ed. Richard Adelman – Catherine Packham. New York – London, 2018. 2–4.

47 Deirdre N. McCloskey: *The Rhetoric of Economics*. Madison, 1998. [2th Ed.] 44.

48 McCloskey kapcsán arról, hogy a közgazdaságtan, ha nyelvjáték is, de nem irodalmi, hanem tudományos nyelvjáték lásd Thomas A. Boylan – Paschal F. O’Gorman: *Beyond Rhetoric and Realism in Economics. Towards a Reformulation of Methodology*. London – New York, 1995. 36–60.

csak korlátozottan alkalmazható, mely szerint „a költészet nem kíván bizonyítani semmit”, mert „a célja mimetikus”, az „emberi tettek elemi reprezentációjára” vonatkozik.⁴⁹ Az efféle írások ugyanis kétségtelenül bizonyítani kívánnak valamit fiktív mese (vagy – Ricoeur szóhasználatával – a *mütosz*) révén, keresztezve a poiézisz–mimézisz–katarzisz és a retorika–bizonyítás–meggyőzés Ricoeur által élesen elválasztott triádjait, a maguk példázatoságával meggyőzni, sőt instruálni igyekeznek.

A kérdés tehát nem az, hogy a gazdaságtan fikció-e, illetve hogy a gazdaságtani fikció vajon egyáltalán irodalom-e (különösen: jó irodalom-e), hanem hogy a tudástermelés tudományos, irodalmi vagy zsurnalisztikai regisztereiben miként követhető a modern irodalom gyakorlatának, a modern hitelgazdaság valóságának és a modern gazdaságtan diszciplinájának a létrejötté, s ezeket miként határozza meg tudás és képzelet, bizonyítás és példázat, argumentáció és ábrázolás, retorika és poétika összjátéka.

Az oktatás, a népnevelés, a társadalmi felvilágosítás, illetve ezek módszertana és lehetséges fórumai mind Csató, mind Táncsics pályáján központi kérdésnek számítottak.⁵⁰ Mindkét elbeszélés témává is teszi az oktatás hazai intézményrendszerének fogyatékoságait. Csató novellája a szakképzés fontosságát sugallja, de azt is jelzi, hogy a félig olvasott szakkönyvek alapján kivitelezett cselekvésnek szándékolatlan hatása lehet. Táncsics esetében, mint láttuk, a satíra része a korban magyarul elérhető populáris gazdaságtani ismeretek bírálata. Ebben a tekintetben fontos adalék, hogy Csató belegondolt a gazdasági tudás episztemikus helyzetébe is. A *Tudománytár* 1835-ös évfolyamában közzétett Egy pillanat a' közzgazdaság tudományára című (franciából fordított) írásában – amellet, hogy Sismondira hivatkozva hangsúlyozza: „az erkölcsi gazdaságnak az anyagi gazdasággal szép egyezése 's harmoniája teszi a' közzgazdaság' igaz tudományát” – a gazdasági ismeretek diszciplináris formájának a problémáját veti föl:

„Ismereteink' igen nagy száma csak akkor kap tudományformát, midőn már bizonyos bővebb mértékben fejlettek ki 's elménk azokat valamely rendszerbe szoríthatja. De valljon e' miatt még mondhatni-e, hogy ezen ismeretek a' tudományforma előtt nem léteztek [...]? Nem gondolnám. A tudományforma előmozdítja és tökélyesbíti ismereteinket, de azoknak nem lényegi bélyegök.”⁵¹

A tudományformától független ismeretek tételezéséből az következik, hogy azok különböző elbeszélő formákban is kifejezhetők és közvetíthetők. Csató novellájának első megjelenési helye, a *Társalkodó*, maga is a gazdaságról való beszéd különböző műfajainak biztosított fórumot: Széchenyi ugyanitt jelentette meg a dunai hajózás külkereskedelmi jelentőségéről szóló cikksorozatát. A *Társalkodó* anyalapja, a *Jelenkor* első, 1832. január 4-i számában Csató írta a vezércikket, melyben széchenyies retorikával szögezte le, hogy

49 Paul Ricoeur: *The Rule of Metaphor*. [Transl. Robert Czerny et al.] London, 1986. 13.

50 Csató pedagógusi működéséről és pedagógiai munkáiról lásd Schmidt: Csató, 10–14. Táncsics esetében ugyanerről lásd Unger Máttyás: A tankönyvíró Táncsics. In: *Táncsics Mihály*, 40–48.

51 Csató Pál: Egy pillanat a' közzgazdaság tudományára. [Részletek.] In: *Magyar közzgazdasági gondolkodás (a közzgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp., 2002. 166–167., 169.

„Én azon könnyű véru embereknek vagyok egyike, kik inkább szeretik munkásan és haladva elélni a jelent, mint veszteg magasztalni egyedül a régít, vagy valamely lehető jobb után ábrándozólag, a meglevő jót veszélyeztetve nyugtalanzkodni”.⁵² Szembetűnő, hogy az alkotmányos haladásnak ehhez az újságírói programnyilatkozatához képest Csató novellistiként éppen az „ábrándozás” vonatkozásában mond majd mást, hiszen a fantazmák produktivitását mutatja be.

Általánosságban mind *A phantasta*, mind a *Pazardi* felfogható Széchenyi azon állításának a kifejtéseként, miszerint „nem ér annyit nemesi virtualitás, mint kereskedő készpénze”.⁵³ (Vagy még általánosabban annak példázataként, hogy amikor a „pénzforgalom általánossá válásával” a „haszon mérlegelése” kerül előtérbe, miként jutnak válságba az olyan „arisztokratikus vagy prekapitalista” társadalmak, amelyekben a „tisztelőre méltó viselkedés” normáit a szimbolikus javak gazdasága határozza meg.⁵⁴) Ennek jegyében számolhatja ki Herz „hidegen a papiroson” Fegyveresy adósságait: „intabulálva van a jószágra (itt az alispán elsápadt) nyolcvan ezer forint, az ő, tudniillik Herz követelése, száz ezer forint, ezeknek esztendei kamatja tizenkét ezer forint, függő adósságok ötezer forint.”⁵⁵ S ennek jegyében válaszolhatja Tóbiás fenyegetőzésére Izsák azt, hogy engem „védenek erszényeim”, s „nagyságod corpus jurisával és nyolcszáz esztendőös constitutiójával együtt pénzes zsebemben van, hol nem igen mozoghat.”⁵⁶

Csató novellájában ugyanakkor azzal, hogy apósa kivásárolja Fegyveresyt az adósságaiból, a föld az *establishment* kezén marad (vagyis a birtok nem lesz Herzé). Kálmán emelkedése is ennek a kereteiben megy végbe, hiszen tulajdonképpen ő is a nemesi identitást képviseli: azért akarhatja párbajra kihívni a Ninának udvarló bárót, mert „ő is magyar nemes”.⁵⁷ Nem mellékes azonban, hogy Kálmán azért térhet haza, mert munkáltatója, a bécsi bankár „igen terjedelmes kamarai jószágot vett Magyarországbán.”⁵⁸ Ezzel Kálmán hazai gazdasági karrierjének kezdete valami fenyegetőnek is a jele, mégpedig a külföldi pénztőke birtokvásárlásának, melyben a kiképzett magyar gazdász legfeljebb kiszolgáló személyzetként jut szerephez.

A fiatal *Pazardi*/*Munkási* átváltozástörténete ennél radikálisabb példázat. Aligha arról van szó, hogy Táncsics osztotta volna Széchenyinek azt a „tévhitét”, hogy „a feudalizmus végét” a „nemesi birtok kölcsönképességének fokozása hozhatja el”.⁵⁹ A *Pazardi* éppen azt sugallja, hogy a nemesi birtokrendszer menthetetlen, a birtokos nemesség világa sem gazdaságilag, sem mentalitásban nem tartható fenn. A kiút az, ha képviselői kilépnek abból, amit képviselnek: a fiatal *Pazardi* az örökölt magatartásminták mellett

52 Schmidt: Csató, 15.

53 Széchenyi: *Hitel*, 105.

54 Bourdieu: *A gyakorlati észjárás*, 140.

55 Csató Pál szépirodalmi munkái, 44.

56 Táncsics Mihály művei, II. 60.

57 Csató Pál szépirodalmi munkái, 41. Ezért vitatható, hogy a novella „a nép tehetséges fiainak kiművelését” példázná, amint megszerzik „a pénzzel okosan bánni tudó polgári vonást”. Vö. Németh: Egy kitűnő elbeszélés, 129–130. Csató maga is „törzsökös birtokú székely nemzetség” leszármazottja volt. [Beöthy]: Csató Pál, V.

58 Csató Pál szépirodalmi munkái, 60.

59 Voigt: Izsák, 100.

a neve lecserélésével leszármazását is maga mögött hagyja. Pontosabban nemcsak saját társadalmi világából lép ki (elvesz egy szobalányt), hanem magából a társadalmi valóságból is átlép a Rousseau-i kert családi háztartásának utópiájába. Míg Csató novellájában Kálmán szerelmének révbe érése igazolja az anyagi gyarapodás célszerűségét, Táncsics írása végül érvényteleníti ezt, s olyan mentalitást mutat fel kívánatosként, amelynek elemeit korábban bírálta. Előzőleg ugyanis arról értesülünk, hogy Pazardi birtokán a jobbágyok nem érdekeltek a többlettermelésben: „sohasem természetek többet, csak annyit, mennyivel hihetőleg beérem”.⁶⁰ Ez nem áll messze attól a felfogástól, amelyet a történet végén a kunyhójában családjával és Izsákkal üldögélő Munkási vall.

Mint láttuk, mindkét elbeszélésben központi szerepet játszik egy-egy zsidó hitelező.⁶¹ Mindketten társadalmi értelemben kívülállóként lehetnek az intuitív belátás gazdasági hatékonyságának példái. Ez azt sugallja, hogy az értelmes gazdasági hozzáállás lehetőségét társadalmilag kódolt mentalitásformák nyomják el. A józan gazdasági ész tehát egyik szövegben sem etnikai tulajdonság, hanem olyasvalami, ami a két birtokosnak tanult meggyőződéseik, azok ettől eltérő észszerűsége és erkölcstana miatt nem lehet a sajátja: Pazardinál ez elsősorban a nemesség történeti tudata, Fegyveresy esetében pedig az elvárt fényűzés.⁶² Szembetűnő különbség viszont, hogy míg Csátónál társadalmi értelemben nincs átjárás a két világ között (bár a gazdasági észszerűség mások számára is elérhető), Táncsicsnál az embertársi szeretet morálökonómiájában nem csupán zsidó és nem zsidó, de szegény és gazdag különbsége is eltűnik.⁶³

Összefoglalásul: e két szépprózai szöveg annyiban tekinthető Széchenyi programjának a példázataiként, amennyiben annak argumentációját más narratív formában közvetítik, vagy a fikció példázatteremtő erejével támasztják alá. (Az igazán széchenyies talán mindkettőben az, hogy a gazdasági tanítás valami nem gazdaságinak, nevezetesen a *Hitel* egyik központi fogalmának, a „boldogság”-nak a függvénye.) A korszak meghatározó politikai és gazdasági diskurzusait illusztrálva, egyúttal problematizálják is azok üzenetét. Táncsics esetében nem csupán valamely maradi világ, hanem maguknak a gazdasági reformeszméknek a szatírjáról is szó van, illetve a példázat túl is fut azon a politikai felfogáson, amelynek kommentálására vállalkozik. A *Pazardi* egy ponton a társadalomnak mint érdekközösségnek kifejezetten széchenyies felfogását adja: a fiatal Pazardit Lipcsében

60 *Táncsics Mihály művei*, II. 33. Ezt a mentalitást Sombart az „igények kielégítésének alapelveként” (*Bedarfsdeckungsprinzip*) írta le, élesen megkülönböztetve a kapitalista „vállalkozói szellemtől”. Werner Sombart: *Der Bourgeois. Zur Geschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. [1913.] Hamburg, 1988. 20.

61 Ezért közölte újra mindkettőt a zsidóság korabeli irodalmi reprezentációiból válogató szöveggyűjtemény: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóbrázolás a reformkori prózában*. Szerk. Szalai Anna. Bp., 2002.

62 Emiatt ütökzik *A phantastában* a hitel két jelentése: a Fegyveresy család a csőd után sem változtat életmódján, hogy megmutassák, az egész ügy „még csak jó kedvét sem zavarja meg a háznak, s annak tekintetét hitelét a nagy világ előtt legkevésbé sem csonkította...” Csató *Pál szépirodalmi munkái*, 53. Itt a novella sejtetően szándékoltan ugatja ki a „hitel” többértelműségét.

63 Ezért vitatható az a megállapítás, mely szerint a zsidóságnak szóló ajánlás ellenére a *Pazardi* „nem is filozofia könyv, még csak nem is az emancipációról, hanem a vidéki magyar nemesi életvitel és értékvilág összeomlásáról szól”. Voigt: Izsák, 101. Táncsics művének végkövetkeztetése távolról ugyan, de összeköthető azzal, amit Marx írt a zsidóság társadalmi emancipációjáról, nevezetesen hogy ehhez a társadalmat is emancipálni kell attól, amit a zsidóság képvisel, vagyis a pénzgazdaság viszonyaitól. Karl Marx: *A zsidókérdéshez*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I–XLVIII. Bp., 1957–1988. I. (1839–1844.) 376–377.

könyvkiadók arról oktatják, hogy e soknyelvű országban a nyelvi elmagyarosítás mellett a tulajdonhoz jutás lehet a nemzeti integráció eszköze.⁶⁴ A befejezésben viszont, egy általános emberi szeretetközösség nevében érvelve, Táncsics szövege túllépni látszik a társadalmi együttélés gazdasági feltételein és végső soron nemzeti jellegén is.

64 „... a tulajdon érdeköknél fogva a hazához, földhöz, a fejedelemhez, a tulajdon vagyonhoz lesznek csatolva, holott most semmi nem érdekli őket...” *Táncsics Mihály művei*, II. 48.

ADÓSOK ÉS HITELEZŐK

A Károlyi család közös kasszája a 19. századi kimutatásokban

SZILÁGYI ADRIENN

DEBTORS AND CREDITORS

The Common Purse of the Károlyi Family in the 19th Registers

Based on the registers of loans and debts made by the joint estate administration of the Károlyi family, the paper explores the evolution of debt management within the joint family purse and the personal network of the creditors and debtors. Their strategy, moreover, is compared with the credit policy pursued by the joint purse of the Harruckern heirs. The case study highlights the differences between the Károlyi and Harruckern joint purses on the one hand, and the separately administered funds belonging to the Károlyi family and György Károlyi on the other, thereby nuancing our view of the local credit market.

Keywords: estate administration, debt management, creditors, debtors, Károlyi family, 19th century

A főnemesei családok közötti kölcsönök vizsgálata már több korábbi kutatás tárgyát képezte, amelyek egyértelműen rámutattak arra, hogy az ezekben a körökben megvalósuló kölcsönügyletek gyakoriak, illetve általános jelenségnek tekinthetők már a 19. századot megelőzően is.¹ Korábbi vizsgálataimban már igyekeztem kimutatni, hogy ezen főúri familiák vagyonszereik mellett hogyan működtek anyagiakat biztosító érdekközösségeként, amely többek között a család finanszírozásában, valamint a családtagoknak nyújtott kölcsönzésekben is kibontakozott. Somorjai Szabolccsal közös publikációinkban például úgy találtuk, hogy a Harruckern-örökösök közös családi kasszája korai pénzintézetként is tevékenykedett.²

Szilágyi Adrienn, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Lásd többek között a témában Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században*. Bp., 1965.; Tóth Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756-1812*. Bp., 1979.; Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782-1818 között. *Századok* 140 (2006) 539-565.; Kövér György: Hitelkonverziók. A nagykállói Kállay-család hitelügyletei a 19. század közepén. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 45-75.; Bácskai Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 19-44.
- 2 Somorjai Szabolcs – Szilágyi Adrienn: A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei. Rokonsági hitelezés a 19. század első felében. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2017-2018. Hitel - Bank - Piac*. Szerk. Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2018. 161-183.

Jelen elemzésben – az egyébként a Harruckern családdal rokonságban álló – Károlyi família közös birtokkormányzata által készített kölcsön- és adósságkimutatások alapján ismertetem a közös családi kassza kölcsöneinek és azok kamatlábainak alakulását, továbbá a hitelezők és adósok személyi körét. Ehhez elsőként röviden felvázolom a Károlyiak közös birtokkormányzatát, az annak működéséhez kapcsolódó közös pénztárt és a közös főpénztáros által készített, a kölcsönökhöz kötődő kimutatásokat. Ennek leírásával azonosságokat és különbözőségeket keresek a Harruckern család közös kasszája kapcsán tett korábbi megállapításokkal. Mindezt azon előzetes feltételezés mellett teszem, miszerint a közös családi kassza mögött eltérő családi stratégiák és gazdasági konstrukciók lehettek, azaz a kölcsönnyújtásokban és -felvételekben is eltérések fedezhetők fel. Természetesen itt azt is szükséges kiemelni, hogy a különbségek nemcsak a családok eltérő pénzügyi döntéseiből adódhattak, hanem abból is, hogy a közös családi kasszát – már csak céljából és funkciójából adódóan is – másképp működtethették a családtagok, mint egy saját kezelésben lévő pénztárt. Ennek érzékeltetésére, mármint a családi és saját pénztár közötti pénzforgalom és pénzügyi stratégia közötti különbözőségekre egy rövid elemzésben külön is kitérek. A következő vizsgálat tehát egy esettanulmány a családi közös kasszák elemzésében, amely egyúttal lehetőséget nyújt a családi és egyéni kölcsönnyújtási és -felvételi jellemzőkben megmutatkozó eltérések bemutatására.

A Károlyi család közös birtokkormányzata és pénzügyi adminisztrációja

A Károlyi testvérek – István (1797–1881), Lajos (1799–1863) és György (1802–1877) – 1824-ben határozták el, hogy a Károlyi Sándor (1669–1743) óta egyben tartott hatalmas családi örökséget felosztják egymás között, ezzel együtt pedig rendezik a három lánytestvér birtokigényeit. Ezzel megkezdődtek a testvérek közötti felosztás előmunkálatai, majd a három nagykorú fiútestvér Pesten gyűlt össze 1827-ben. Az időpontot az az egyszerű tény magyarázza, hogy a legkisebb fiú, György ekkor lett nagykorú. A Károlyi-birtokok megosztásával – hasonlóan az Esterházy családhoz – a család három ágra szakadt: István a fóti, Lajos a megyeri, György pedig a fehérvárcsurgói ágat képviselte ezen családi osztályt követően. Az eddig egységes kezelésben lévő birtokrészek nagy része tehát az osztály során az egyes ágak birtokába került, bizonyos jószágokat azonban továbbra is közös kezelésben tartottak: többek között a salánki és a nagymuzsalyi uradalmat, a fehérgyarmati birtok egy részét, a misztótfalusit és a lapispatakit, az alföldi uradalmak egy részéből pedig megszervezték a vásárhelyi közös inspektorátust.³ Az osztatlan birtokrészeket azzal a céllal hagyták meg, hogy ebből fedezzék a család közös kiadásait, így például a leánynegyedek kiadását, a családtagok által felvett tőkepénzek visszafizetését, az ezek után járó kamatok törlesztését, a közös törvénykezés során felmerülő költségeket, a közös tisztviselők javadalmazásának és nyugdíjának rendezését, valamint a közös épületek karbantartását. A közös birtokrészek

3 A családi birtokok felosztásáról lásd bővebben [Éble Gábor – Pettkó Béla:] *A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklasi története*. I–II. Bp., 1911. II. 173–177.

irányítására életre hívott közös kormány⁴ – még az 1862. évi pótosztályt követően is – egészen 1877-ig maradt fenn, a végső felszámolását ugyanis ekkor határozta el a három ág közösen. A Károlyi család közös kormánya tehát 1827 és 1877 között működött. Ennek megfelelően a közös birtokok legfelsőbb irányításával kapcsolatos ügyek forrásait a nemzeti közös kormánya alá rendezett iratanyagok őrzik.⁵

A közös birtokkormányzat legfőbb szerve a Pesten évente összeülő nemzeti gyűlés volt, illetve a közös kormány maga is ülésezett, amelyeken az összes jószág igazgatójának elnöklése mellett a három ág igazgatója is részt vett. A kormányzat feladata volt többek között a számadások felülvizsgálata, a költségtervek elkészítése, valamint a legfontosabb kérdésekben való döntések előkészítése és végrehajtása. A közös kormány mellett további központi adminisztratív szervek működtek: így például a Jogügyi Igazgatóság, amely szorosabb értelemben 1847-ig állt fenn; ezt követően a feladatkörét a közös családi ügyészség, illetve a Károlyi nemzeti ügyész látta el. A birtokokból származó jövedelmek központi könyvelését a Pesti Főpénztár, 1828-tól a Pesti Közös Főpénztár, 1878-tól a Közös Nemzeti Főpénztár végezte.⁶ Ez utóbbi a közös kezelésben maradt birtokok elszámolásait intézte, azaz annak vezetője – a közös kormányzati ülés utasítására – készítette el a családi kassa által nyújtott, illetve felvett kölcsönösszegek kimutatását.⁷ Ezekben a jegyzékekben feltüntették a hitelezők és az adósok nevét, a kölcsönfelvétel és -nyújtás évét, a személyhez és esztendőkhöz rendelt kölcsönösszegeket, a kölcsönök után megállapított kamatlábat, az évente járó kamatösszegeket, a kamatok törlesztésének teljes összegét, a fizetés hiányában felhalmozódó kamathátralékokat, végül a kihelyezett tőkeösszegek visszafizetését.⁸

Természetesen a családi iratanyagok – így a Károlyi nemzeti levéltára is – a kölcsönügyletekre vonatkozóan bőségesen őriznek egyéb dokumentumokat is: különböző jegyzékeket, felszólításokat, peres eljárásokat, bizottsági jegyzőkönyveket. Jelen elemzéshez azonban csak a közös pénztári kimutatásokat használtam négy időmetszetben, azaz az 1836.,

- 4 A közös kormány a család, illetve a közös adminisztrációban használt kifejezés a közös birtokrészek irányítására, így a tanulmányban is ezt a kifejezést használok.
- 5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 408. A Károlyi család nemzeti levéltára. Közös kormány.
- 6 *A nagy-károlyi gróf Károlyi család*, II. 173–193. A közös kormány a pótosztályt követően egészen 1877-ig fennmaradt, felszámolását ekkor a három ág közösen határozta el. A fennmaradó közös jövedelmet azonban nem osztották tovább, hanem abból két családi alapítványt létesítettek: a levéltárit és a nemzeti segélyt. Az utóbbi célja a közös ügyek intézőinek, a régi alkalmazottak öregségi nyugdíjának, a család elszegényedett tagjai éves osztalékának, a levéltári alapnak, a jótékonyági és szociális kiadásoknak és az országban élő valamennyi Károlyi özvegy nyugdíjának megállapítása és kifizetése volt. A nemzeti alapítvány tehát az alapítólevélben megfogalmazott módon és mértékben anyagi támogatást nyújtott minden olyan törvényes utódnak, feleségnek, özvegynek (amíg azok új házasságra nem léptek), akik tisztességes és független jövedelemmel nem bírtak. Értékű azokat a tőke- és kamattörlesztéseket jelölték meg, amelyek a Hódmezővásárhely városával kötött adásvételi szerződés folytán őket együttesen és osztatlanul megillették. Az 1878. és 1879. évi pénztári maradványból a levéltári alapítványt alapozták meg, amelynek tőkésítése 1880-tól vette kezdetét és 1902-ig, az örökveteli részletek fizetéséig tartott.
- 7 A felosztásról bővebben lásd *A nagy-károlyi gróf Károlyi család*, II. 193.; Hanzó Lajos: A délföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. In: *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve*. 1960. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1960. 16–17. A Károlyi család közös birtokkormányzatáról lásd Szilágyi Adrienn: *A Károlyi család közös kormánya (1827–1877)*. Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen. *Századok* 154 (2020) 1141–1164.
- 8 A hitelezés egyéb forrásairól bővebben lásd még Bakács: *A magyar nagybirtokos*, 10–14.

1847., 1854. és 1858. években készült kölcsönnyújtási és -felvételi jegyzékeket. Az időpontok kiválasztásakor szem előtt tartottam, hogy egyfelől a kiválasztott évek között időközök legyenek, másfelől a köztörténeti, családtörténeti, birtokkormányzati változásokat is nyomon lehessen követni, hiszen a kimutatások leginkább ezen keretek között értelmezhetők. Jelesem 1836-ban a már több mint tíz éve működő – viszonylag stabil kereteket öltő – közös kormány kölcsönügyletei elemezhetők. A közös családi kassza kölcsönzéseinek alakulását az 1847. év az 1848–1849. évi változások előtt, az 1854. év pedig ez után mutatja meg. Az 1858. esztendei az 1862. évi pótosztályt megelőzően, de már az arra történő felkészülés folyamatában készült kimutatás, mert ekkorra már többször előkerült a nemzeti gyűléseken, hogy a közös birtokrészeket valójában fel kellene számolni. Mindemellett azt is szükséges megemlíteni, hogy a kiválasztott években csak a család által fenntartott közös kassza kölcsönügyletei láthatók, azaz a Károlyi családtagok teljes pénzügyi helyzetének áttekintésére ezen kimutatások nem alkalmasak. Kétségtelen, hogy a testvérek, valamint a közös kassza tranzakcióinak elemzése és összevetése további fontos részletekre mutathatna rá.

A Károlyi család közös kasszájának adósai

Először az adósságkimutatásokat tekintem át, amelyek azokat az adósokat veszik sorra, akik a Károlyi család közös kasszájához fordultak kölcsönért. A következőkben tehát megvizsgálom, hogy kik kaptak a Károlyiak közös pénztárától kölcsönt, melyik társadalmi csoportból kerültek ki, mekkora pénzüsszeget ítéltek meg nekik, a kölcsönzött tőkeösszegek éves szinten mit jelentettek, milyen kamatlábak mellett részesültek kölcsönben, miként alakultak a kamattörlesztések, valamint milyen mértékben fizették vissza a tőkeösszeget (1. táblázat).

Előként a Károlyi család közös kasszája által kihelyezett tőkeösszegek nagyságát összegeztem. Az első oszlopban a tőkeösszegek kihelyezésének éve látható, majd a következő oszlopokban a kimutatás évéhez rendeztem – kamatok nélkül – az adott év tőkeösszegeit. Következésképp az 1. táblázat segítségével áttekinthető a tőkeösszegek alakulása a kihelyezés és a kimutatás éve szerint. Emellett összesítettem a tranzakciók, illetve az adósok számát azzal a céllal, hogy vizsgálható legyen, hogy az adott évben hány személy részesült a család közös pénztára által nyújtott kölcsönben, továbbá mennyi kölcsönnyújtást regisztrált a közös adminisztráció.

Mind a tőketörlesztés, mind a tranzakciók és adósok száma tekintetében csökkenő tendencia figyelhető meg: 1836-ban 43 személy 471 270 forint értékben használhatta a közös kassza tőkéjét, 1858-ban pedig már csak 21 személynél volt kint 84 697 forint. Azaz az adósok száma körülbelül felére csökkent a két időpont között, illetve az 1836. évi tőkeösszegnek már csak nyolcadát regisztrálta kintlévőségként a közös családi pénztár 1858-ban.⁹

⁹ A kimutatásokban azt is érdemes megfigyelni, hogy vannak úgynevezett ősi adósságok, azaz az adott család régre visszanyúlt tartozásai, amelyek jelen esetben még 1790-re és 1798-ra voltak visszavezethetők 1836-ban és 1858-ban is. Ezek leginkább a Harruckern-örökösök adósságait, főként a Stockhammer és Bolza családnak kölcsönzött tőkeösszegeket jelentették, amelyeket a későbbiekben még külön tárgyalok.

ADÓSOK ÉS HITELEZŐK

1. táblázat. A Károlyi család által kihelyezett tőke nagysága (forint) négy időpontban, a kölcsönnyújtás éve szerint

A tőkekihelyezések éve	Az adósok kimutatásának éve			
	1836	1847	1854	1858
1790	67 500	56 250		
1798	3 000		1 800	1 800
1807	5 154			
1809	5 016			
1811	3 200	7 000	2 800	
1812	12 000			
1814	4 050	4 000	1 600	1 600
1815	22 000	13 000	6 400	800
1816	4 500	3 000		
1817	46 504	19 000	7 374	600
1818	18 680	6 000	2 400	2 400
1819	8 750	4 000	1 600	1 200
1822	14 135	750	300	
1825	800			
1826	150 500	500	200	
1827	30 975			
1830	2 000	2 000	800	800
1832	7 419	7 421	2 966	1 593
1833			721	
1835	64 298			
1836				
1839			5 000	5 000
1840			4 000	4 000
1841		9 773	3 910	3 910
1842			100	100
1843		41 289		
1845			16 515	16 515
1846		33 385	5 354	5 334
1853			2 500	
1854			2 000	
1856				24 945
1857				600
Nincs év	789	504	13 701	13 500

A tőkekihelyezések éve	Az adósok kimutatásának éve			
	1836	1847	1854	1858
Összesen	471 270	207 872	82 041	84 697
Tőketörlesztés	60 400	20 000	7 476	4 000
A tranzakciók száma	56	32	40	26
Az adósok száma	43	26	33	21

Első pillantásra értelmezhetők úgy a számok, hogy kevesebb adós esetén csökken a kihelyezett tőke összege is. Ez részben igaz, de valójában a csökkenés mögött az is valószínűsíthető, hogy a kölcsönt az adósok visszafizették – bár a regisztrált tőketörlesztés csak kis részben igazolja ezt (lásd 1. táblázat) –, illetve a közös kassza törölte vagy épp átcsoportosította a kölcsönök összegét. E mögött persze a család stratégiája is feltételezhető, miszerint az idő előrehaladtával törekedhetett a közös kassza által kihelyezett tőkeösszegek mérséklésére, a már kinn lévő összegek behajtására vagy ezzel párhuzamosan újabb kölcsönösszegek kihelyezésének tilalmára. Hogy ez mi alapján állítható? A családi közös kormányok az 1848–1849-es események következtében már az 1850-es években fontolgatták a közös kormányok felszámolását és így a közös birtokrészek felosztását. Ez a Károlyi familia esetében sincs másképp, ugyanis a család 1862. évi pótosztályára való felkészülését már az 1850-es évek második felében elkezdte, azaz igyekeztek minél rendezettebb pénzügyi helyzetet teremteni az újabb osztály elvégzéséhez. Továbbá – az előzővel szoros összefüggésben – a család folyamatosan értékeltette a közös adminisztrációval a kihelyezett tőkeösszegeket aszerint, hogy azok mennyire voltak behajthatók vagy sem. Ennek a vizsgálatát a közös kormány végezte el, és ennek eredményeképp több esetben kénytelen volt megállapítani azt, hogy a Károlyi család egy-egy adósa oly mértékben fizetéképtelenné vált, hogy már nem volt remélhető a megnevezett tőkeösszeg visszafizetése. Ezt követhette per, csődeljárás vagy a tőkeösszeg kivezetése a kimutatásokból. A közös kormány iratai között az utóbbira, azaz a kinnlevőség törlésére található példa.

A kihelyezett tőke nagysága mellett érdemes az adósokat társadalmi státuszuk alapján csoportosítani. Nem feltétlen azért, mert ez mérlegelési szempont lett volna a kölcsönök folyósításánál vagy a kamatok megállapításánál, hanem inkább azért, mert így jellemezhető az a kör, amely részesült a közös kassza kölcsöneiből. A következő nagyobb kategóriákat határoztam meg: a Károlyi és más főnemesi családok tagjai, a megyei és uradalmi adminisztráció tisztségviselői, valamint az egyelőre nem azonosított és így kategóriába sem sorolt adósok. A főnemesi családok esetében nem választottam külön, hogy esetlegesen rokonságban álltak-e a Károlyi családdal, bár kétségtelen, hogy a családon belüli pozíció akár meg is határozhatta a kölcsönök vagy a kamatok nagyságát. Ez esetben viszont a rokonság mértékét és tényleges viszonyukat is vizsgálni kellett volna a család tagjaival, hogy mindez miként befolyásolta a köztük esetlegesen létrejövő tranzakció feltételeit. Bár úgy tűnhet, hogy nem indokolt az adminisztráció tisztségviselőire – legyenek azok a megyénél vagy az uradalomnál – külön kategóriát alkotni, pontosan a korábbi kutatások mutatták meg azt, hogy sok

2. táblázat. Az adósok társadalmi státuszuk szerint 1836-ban és 1858-ban

Kategóriák	1836				1858			
	adósok száma	%	kihelyezett tőkeösszeg	%	adósok száma	%	kihelyezett tőkeösszeg	%
Károlyi	2	4,7	210 000	44,6	1	3,3	22 445	26,5
Főnemesek összesen	13	30,2	176 980	37,6	8	26,7	50 059	59,1
	15	34,9	386 980	82,1	9	30,0	72 504	85,6
Adminisztráció	10	23,3	34 289	7,3	4	13,3	4 193	4,9
Egyéb	18	41,9	50 001	10,6	8	26,7	8 018	9,5
Összesen	43		471 270		30		84 715	

esetben tisztsgük révén kaptak a földesuraktól különböző formában kedvezményeket vagy egyéb pénzügyi lehetőségeket: jelesen akár kölcsönt a család közös kasszájából.¹⁰

Az adósok ily módon történő csoportosítását az 1836. és 1858. évre végeztem el, azaz a kihelyezett tőkeösszegeket – kamatok nélkül – a fentebb meghatározott kategóriákhoz rendeltem (2. táblázat).

1836-ban – a nagyobb adósi körnek – az egyharmada, 1858-ban pedig – már a szűkebb csoportnak – majdnem a fele tartozott a Károlyi fivérekhez vagy más főúri familiához. A létszámnál árulkodóbb az, hogy melyik csoport mekkora kölcsönt kapott a Károlyi családtól. A Károlyiak és az egyéb főnemesek 1836-ban az összes kihelyezett tőke 82%-át, 1858-ban pedig 85%-át bírták: ez az arány alig változott a két időpont között, vagyis ez a kör nemcsak létszáma, hanem a neki kölcsönözött összegek nagyságát tekintve is kiemelkedőnek tekinthető. A többi csoportnak folyósított kölcsön láthatóan eltörpül a főnemeseknek nyújtott mellett. Úgy tűnik tehát, hogy a közös családi kassa leginkább a Károlyi családtagoknak és a főnemeseknek nyújtott kölcsönt. Ilyen értelemben a főnemesek köre értelmezhető a pénzügyi tranzakciók „közösségeként” is: elsősorban ezen csoporton belül bonyolódtak a főbb pénzügyi ügyletek.

Ha mindemellett a kamatfizetést is összegzem, akkor a kölcsön nagyságára nézve egyébként elkülönülő csoportok már egyáltalán nem különböznek. A közös kasszától kölcsönben részesülők ugyanis társadalmi státuszuktól függetlenül rossz kamatfizetőnek bizonyultak, legalábbis a teljes fizetendő kamat és a befizetett kamat arányát tekintve. A kamatfizetéseket illetően tehát négy adat elemezhető a megjelölt időpontokban: az éves kamat, az adott évben fennálló összes kamattartozás, az ebből befizetett és be nem fizetett kamat. Fontos megjegyezni azt is, hogy voltak olyan tőkeösszegek, amelyek mellett nem jegyezték fel kamatokat, így sem a megfizetett, sem a hátralékos kategóriában nem jelent meg. Hogy mi állhatott a nem regisztrált kamatösszegek mögött, azt pontosan nem lehet tudni. Csak feltételezhető, hogy egyes adósoktól talán már csak a tőke visszafizetését várták el, vagy esetleg egy-egy kamattörlesztést felfüggeszthettek, és így mindössze a tőkeösszeget jegyezték fel (3. táblázat).

10 Szilágyi Adrienn: Harruckern-örökösök közös vagyona mint az uradalmi és a megyei alkalmazottak illetményföldjei. *Agrártörténeti Szemle* 56 (2015) 149–168.

3. táblázat. A Károlyi közös kassza tőkekihelyezései után járó kamatösszegek, 1836–1858

Adósok kimutatásainak éve	Kihelyezett tőkeösszeg	Éves kamat	Összes kamat	Befizetett	Befizetés aránya az összes kamathoz (%)	Befizetetlen	Hátralék aránya az összes kamathoz (%)
1836	471 270	26 390	204 426	20 670	10,1	183 006	89,5
1847	207 872	11 603	133 481	9 720	7,3	123 760	92,7
1854	82 041	4 499	55 960	16 035	28,7	39 924	71,3
1858	84 697	3 407	27 363	3 471	12,7	23 892	87,3

A táblázat szerint 10% és 30% között mozgott a kamatfizetés aránya az aktuális és hátralékos kamatok teljes összegéhez képest. A kamatfizetésnek a kérdése azért is lényeges, mert ez jelenthette a hasznot a hitelező számára. Miután csak a kamatterhek olvashatók ki a kimutatásokból, ezért a lejárat időtartamát, és így a kölcsönzés idejét nem lehet megállapítani. Így valójában arra is nehéz választ adni, hogy milyen hasznot jelentett a Károlyi család közös kasszájának a tőkeösszegek kihelyezése a tőkeösszegek mérsékelt visszafizetése és a kamatfizetés ilyen alacsony szintje mellett. A kamattörlesztések mellett érdemes a kamatlábak alakulását is áttekinteni. Bár azt igen korán, 1647-ben törvényben szabályozták, egyéges gyakorlat nem alakult ki, azaz a kamat megszabása továbbra is lehetőséget adott alkura (4. táblázat).

4. táblázat. A Károlyi közös kassza kihelyezett tőkeösszegeinek kamatlábai, 1836–1858

Év	4%	A kihelyezett kölcsönök folyósítása az adott kamatlábon (%)	5%	A kihelyezett kölcsönök folyósítása az adott kamatlábon (%)	6%	A kihelyezett kölcsönök folyósítása az adott kamatlábon (%)	n.a.	A kihelyezett kölcsönök folyósítása az adott kamatlábon (%)	Összesen
1836	1	1,8	2	3,6	50	89,3	3	5,4	56
1847	0	0,0	2	6,3	26	81,3	4	12,5	32
1854	0	0,0	6	15,0	28	70,0	6	15,0	40
1858	1	3,8	5	19,2	14	53,8	6	23,1	26

A Károlyi közös kassza a legtöbb esetben a törvényileg megengedett és maximált 6%-os kamattal nyújtott kölcsönöket. Csupán egy-két kivételes esetben adott kölcsönt ennél kisebb kamatláb mellett. 4%-os kamattal 1836-ban Rakovszky Józsefnek, 1858-ban pedig az udvari kincstárnak nyújtott kölcsönt a közös kassza. 5%-os kamatláb mellett 1836-ban, illetve 1847-ben egy Stockhammer és egy Károlyi családtagnak folyósítottak hitelt, 1854-ben pedig Stockhammer és Károlyi mellett Batthyány István, Mitrovsky Vilmos, Wesselényi Miklós, 1858-ban pedig Teleki József részesült kedvezőbb kamatláb mellett kölcsönben.

A megszabott kamatlábtól lefelé történő eltérésre több magyarázat adható. Egyrészt lehetett racionális pénzügyi döntés eredménye, merthogy mindkét fél tisztában volt azzal,

hogy a hitelező járulékos haszna nagyobb lesz a feltüntetett kamatnál. A vizsgálat azonban arra nem mutat rá, hogy az adósok esetlegesen milyen további vállalásokat tettek a kisebb kamat érdekében, vagy a hitelező milyen további hasznot remélt. Másrészt a családi érdek- és vagyonszövésből is adódhatott a kisebb kamatteher – több esetben bizonyosan erről van szó –, hiszen ilyenkor alacsonyabb tranzakciós költség mellett helyezhették ki a tőkét. A kamatlábakkal való spekulációt azonban némiképp zárójelbe teszi azon fentebbi tény, hogy azokat nem fizették rendszeresen a közös kassza adósa.

Azonosságok és különbségek a Károlyi és a Harruckern család hitelezési stratégiájában

Ezek ismeretében érdemes elvégezni az összehasonlítást, hogy milyen azonosságok és különbségek mutatkoznak az adósok körét, a kihelyezett tőke nagyságát, valamint a kamattörlesztést tekintve a Károlyi és Harruckern család közös kasszájának kölcsönnyújtási stratégiájában.¹¹ Az bizonyosan megállapítható, hogy a két közös családi kassza – nem meglepő módon – ugyanazt a funkciót látta el, azaz elsődlegesen a család közös kiadásainak fedezése mellett a családtagok számára biztosított kölcsönöket. Ezen elemi azonosságon túl azonban a két közös kasszájának lényeges különbségei regisztrálhatók már létrehívásuk mozzanatában is. Míg a Károlyi fiútestvérek több megyét érintő hatalmas birtokrészeket osztották fel, amikor létrehozták a közös birtokrészeket, birtokkormányzatot és kasszát, addig a főként Békés megyére kiterjedő Harruckern-örökség a familia több örökös családja között oszlott meg a Harruckern család férfágon való kihalása miatt, és ez eredményezte a közös kormányzat és pénztár életre hívását. A közös birtokkormányzatok felszámolásában közös momentum, hogy mindkét család, és így a közös pénztár is reagált az 1848–1849. év politikai és gazdasági változásaira. A nagybirtokrendszer alapvető átalakulása miatt úgy gondolták a földesurak, hogy nem érdemes fenntartani a közös birtokrészeket, és ebből adódóan lépéseket tettek a közös birtokkormányzat felszámolása érdekében. A Harruckern családnál 1853-ban, a Károlyiaknál 1862-ben részben, majd 1877-ben teljes egészében meg is szüntették a közös birtokkormányzatot. Ez azért lényeges, mert ez egyben gazdasági lezárást is jelentett, és többek között ennek részeként határozták el – ahogyan fentebb már ez szóba is került – a kintlévőségek mielőbbi felmérését és behajtását. Viszont a közös kormányzat megalakítása és felszámolása más-más család- és birtoktörténeti fejezetbe illeszkedik, valamint a felosztott örökség nagysága sem azonos a két család történetében.

Mindennek az áttekintése és ismerete további elemzést kíván, amelyhez viszont keresheni kellett egy közel azonos időmetszetben rendelkezésre álló kimutatást a Harruckern-örökösök által kihelyezett kölcsönökről. A Harruckern közös kassza 1798 és 1849 közötti időszakra készítette el a folyósított kölcsönök és befizetett kamatok összesítését,¹² amely a Károlyi család 1847. évi kimutatásával hasonlítható össze. Ezenfelül nemcsak a kihelyezett

11 Somorjai–Szilágyi: A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei, 161–183.

12 MNL OL P 418 Károlyi család nemzetségi levéltára. Harruckern család iratai A. I. Fasc. Q.f. 478–487., 490–513.; Szilágyi Adrienn: *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében*. Bp., 2018. (Magyar

5. táblázat. A Károlyi és a Harruckern közös kassza tőkeösszegeinek kihelyezése, bevételeik és kiadásaik összehasonlítása

Kint lévő tőkeösszegek	1836	1847	1849	1854	1858
Károlyi	471 270	207 872		82 041	84 679
Harruckern			299 473		
Közös kassza kimutatása	Pénztár összes bevétele	Pénztár összes kiadása	Bevétel és kiadás mérlege	Maradvány-pénz az előző évről	
Károlyi, 1844	196 727	195 669	1 057	21 011	
Harruckern, 1844	58 746	39 900	18 846	34 312	

tőke, hanem a közel azonos időben készült pénztári kimutatások is behozhatók a vizsgálatba. Ez lehetőséget ad arra, hogy lássuk a két kassza pénzforgalmát, illetve az általuk nyújtott kölcsönök arányát az adott év mérlegéhez képest. Természetesen az egyébként is különböző családi és gazdasági szerkezetben működő két családi kassza egymáshoz közeli időpontokban is nagyon más pénzügyi mérleget mutathat, hiszen ezek alakulását több gazdasági tényező is befolyásolta. Ettől függetlenül, illetve emellett is remélhető, hogy az arányok érzékeltetésére és az összehasonlítás elvégzésére így is alkalmasak a közös kasszák kimutatásai. Ennek megfelelően a kihelyezett tőke a Károlyiaknál 1847-re, a Harruckern családnál 1849-re vonatkozóan látható a táblázatban. Továbbá hozzákapcsoltam ehhez a két családi közös pénztár kimutatását az 1844. évre (5. táblázat).

A közel azonos időpontban készített összesítések alapján látszik, hogy a Károlyi közös birtokormányzat nagyobb összeggel gazdálkodott.¹³ Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen kiterjedtebb birtokrészekkel rendelkezett a család. A Harruckernnek közös kasszája azonban – a kisebb bevételek ellenére is – egyharmaddal több tőkét helyezett ki, mint a Károlyi közös pénztár.

A Harruckern-örökösök főként jövedelemforrásként tekintettek a tőke után járó kamatokra – a haszonbérletek és a tőketörlesztések bevételei mellett –, a Károlyiaknak pedig több lehetősége volt arra, hogy a közös kassza pénzét más formában is hasznosítani tudják. Lényeges különbség az is, hogy a Harruckern közös kassza csak a rokonság számára állt rendelkezésre, azaz egyetlen alkalommal sem nyújtottak a családon kívül hitelt. Egy korábbi vizsgálat szerint a Harruckern közös kassza fenntartásában kettős szemlélet érvényesült. Egyfelől igyekeztek a piaci helyzetet figyelembe venni, vagyis a kamatlábak tekintetében egyáltalán nem érvényesítették a rokoni szempontokat – ez a Károlyiak esetében is igaz. Másfelől megpróbálták függetleníteni magukat a korabeli rugalmatlan és jelentős tranzakciós költségekkel terhelt hitelpiactól, és egy saját belső tartalékot hoztak létre, amelynek elsődleges célja a család hosszú távú stratégiáinak a finanszírozása, azaz a családtagok pénzügyi lehetőségeinek biztosítása és kibővítése volt.

Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 6) 331–334. 12. táblázat. [A közös kassza által kiadott kölcsönösszegek és visszafizetések.]

13 A bevétel és a kiadás az összes költségvetési tételt tartalmazza.

A kölcsönnyújtási kör kizárólagossága ellenére a kamatfizetés vonatkozásában azonban hasonló a helyzet, mint a Károlyiaknál, azaz magas a be nem fizetett kamatok aránya.¹⁴ Mindkét kasszánál érdekes kérdés lehet, hogy a befizetett kamatok milyen arányt képviseltek a bevételeken belül. Az összehasonlítás évtizedére, az 1840-es évekre néztem meg, hogy a kamatok mekkora arányt képeztek a bevételeken belül. E szerint a Harruckern közös kasszájánál 10-30%, a Károlyi közös pénztáránál 10-20% között mozgott ez az arány, azaz nagyságrendileg a bevételek egynegyedét remélhették a kamatokból. Következésképp az éves gazdálkodásnak alapelemét jelentették a kihelyezett tőke után járó kamatok. Ezen túl a bevételek főként haszonbérletekből és az esetleges tőketörlesztésből származtak.

Miután a két család rokonságban állt egymással, illetve az egyik kizárólagosan, a másik elsődlegesen a családtagoknak nyújtott kölcsönt, ezért értelemszerűen erős az átfedés a közös kasszától kölcsönt felvevő személyekben. A továbbiakban e szerint vizsgálnám, hogy ki és milyen mértékben használta az egyik és a másik közös családi kasszát. Ezért azokat a családtagokat, akik mindkét családi pénztártól vettek fel kölcsönt, a kimutatás és a kölcsönfelvétel éve, valamint a kölcsönzött tőkeösszegek szerint egy külön táblázatban összegeztem (6. táblázat). A Károlyi testvérek közül Károlyi György bizonyult a legnagyobb kölcsönfelvevőnek, és inkább a saját közös családi kasszájához fordult kölcsönért, mint a Harruckernekhez, és jellemzően 5%-os kamatláb mellett kapott kölcsönt. Károlyi István és Károlyi Lajos jóval csekélyebb összegű kölcsönt vett fel: az előbbi a Károlyi, az utóbbi pedig a Harruckern közös kasszájától. Hogy miért Károlyi György volt a legaktívabb a hitelfelvételekben? Legfeljebb az feltételezhető, hogy miután a családon belül György volt a közös birtokormányzat vezetője, ezért pozíciójából adódóan könnyebben hozzáfért a család közös kasszájához.

Ősi adósságok a rokonságban és a régi hitelek minősítése

A Károlyi és a Harruckern közös kassa kölcsönzéseit tekintve – Károlyi György kölcsönei után – a Stockhammer és Bolza nemzetség kölcsönei következnek nagyságukra nézve, de az előbbi főként a Károlyiaktól hitelezett, az utóbbi pedig közel azonos arányban tartozott mindkét pénztárnak.¹⁵ Ezt az is magyarázhatja, hogy Stockhammer Ferdinánd ekkor már túladdott a Harruckern-örökséghez tartozó birtokrészein, és így nagyrészt tartozásait is törlesztette a Harruckern család felé.¹⁶ A Stockhammer nemzetség az 1790. évre visszanyúló,

14 Somorjai-Szilágyi: A Harruckern-örökösök pénzügyi lehetőségei, 174–178. A tőkeösszegek visszafizetése nagyrészt igen hullámzóan teljesült, továbbá az éves kamatok rendezése elenyésző volt a családi kassa kintlévősegeihez képest. Ennek ellenére egyetlen perről sem tudunk a családtagok között. A hátralékos kamatfizetéseket 1838-ban vizsgálták felül: a család döntése értelmében a kölcsönt felvevő családtagoknak az elmaradt kamatokat vagy készpénzben kellett leróniuk, vagy a kölcsönzött összegekről – mint új tartozásokról – a familia kötelezvényt adott ki.

15 Bár az összegzést némiképp bonyolítja, hogy Bolza Péter (1750–1817) felesége Stockhammer Antónia (1750–1821) volt, illetve az ő lányuk Bolza Antónia (1788–1836), akinek férje Batthyány István (1786–1865) lett. Így Bolza Péter adósságát halála után Stockhammer Antónia, Bolza Antónia halálát követően pedig Batthyány István vette át, így magyarázhatók a kimutatásokban a nemzetségek közötti adósságátvételek.

16 Szilágyi Adrienn: Egy 19. századi eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása. Századok 150 (2016) 771–794.

6. táblázat. A Károlyi és a Harruckern családi kassza közös adóssai és az általuk felvett tőkeösszegek

Adós személyek	Károlyi közös kassza				Harruckern közös kassza		
	kimutatás éve	kölcsön-felvétel éve	kamat-láb	kölcsönök	kimutatás éve	kölcsön-felvétel éve	kölcsönök
Károlyi György	1836	1826	6	100 000	1849	1838	18 095
	1836	1835	5	60 000			
	1844	1826	6	100 000			
	1844	1838	5	69 600			
	1847	1846	5	20 000			
	1854	1854	5	2 000			
Károlyi István	1836	1826	6	30 000			
	1844	1826	5	50 000			
	1858	1856		15 000			
	1858	1856		7 445			
Károlyi Lajos				1849	1829	3 000	
Károlyi nemzetség	1836			190 000			
	1844			219 600			
	1847			20 000	1849		21 095
	1858			22 445			
Stockhammer Hermann	1836	1790	5	67 500			
	1844	1790	5	22 500			
	1854	1798	5	1 800			
Stockhammer Rozália	1844	1790	5	22 500			
Stockhammer Ferdinánd	1858	1798	5	1 800	1849	1804	1 212
					1849	1812	480
					1849	1816	1 200
					1849	1817	488
					1849	1819	1 600
					1849	1820	400
Stockhammer Antónia	1836	1807	6	5 154	1849	1807	
	1836	1812	6	5 000	1849	1809	
	1836	1811	6	3 100	1849	1817	
					1849	1818	
Stockhammer Ferdinándné				1849	1833	1 000	
Stockhammer Ferencné				1849	1811	480	
Stockhammer nemzetség	1847	1790	5	56 250			

ADÓSOK ÉS HITELEZŐK

Adós személyek	Károlyi közös kassza				Harruckern közös kassza		
	kimutatás éve	kölcsön-felvétel éve	kamat-láb	kölcsönök	kimutatás éve	kölcsön-felvétel éve	kölcsönök
Stockhammer nemzetség	1836			77 654			
	1844			46 844			
	1847			56 250	1849		6 860
	1854			1 800			
	1858			1 800			
Bolza Péter	1836	1809	6	5 016			
Batthyány István	1844	1790		11 250	1849	1810	533
	1854		5	4 500	1849	1811	1 280
	1858		5	4 500	1849	1845	14 417
Bolza József és Batthyány István	1844				1849	1820	2 400
					1849	1829	2 600
					1849	1839	5 000
					1849	1845	16 231
	1847	1843	6	31 328			
	1847	1843	6	9 760			
	1847	1846	6	13 383			
	1854	1845	6	12 611			
	1854	1845	6	3 904			
	1854	1846	6	5 354			
	1858	1845	6	12 611			
1858	1845	6	3 904				
1858	1846	6	5 334				
Bolza nemzetség	1836			5 036			
	1844						
	1847			54 471	1849		42 461
	1854			21 869			
	1885			21 849			
Mitrovsky Vladimir	1854		5	9 000	1849	1821	2 400
	1858		5	9 000			
Esterházy Mihály	1836	1819	6	4 000	1849	1806	1 739
	1844	1819	6	4 000	1849	1809	579
	1844	1822	6	13 385	1849	1810	533
					1849	1840	3 000
					1849	1840	3 522

5%-os kamatlábra felvett kölcsönét – a tőkeösszeg fokozatos törlesztése mellett – a Károlyi családnál még igen hosszan fenntartotta. Bár kimutatásonként változik, hogy mikor melyik nemzetiség kölcsönzött nagyobb összeget a Károlyiaktól, de az kétségtelen, hogy a Stockhammerek kölcsönösszege komoly tételt jelentett a közös pénztár számára. Az azonban érdekes lehet, hogy vajon a Stockhammerek adósságain belül hol helyezkedett el nagyságát tekintve a Károlyi családtól felvett kölcsön. Sajnos továbbra is problematikus a különböző időben és céllal elkészített adósság-összeírásokat összevetni, annyit viszont talán érdemes megjegyezni, hogy Stockhammer Ferdinánd adósságainak 1833. évi összegzése színes képet mutat. A legnagyobb kölcsönöket ugyanis nem ettől a két családi kasszától vette fel, hanem a saját nemzetiségéhez, valamint másokhoz, jellemzően főnemesekhez fordult kölcsönért.¹⁷ Stockhammer Ferdinánd esete azon nagyon gyakori jelenségre is rámutat, hogy az adósságok sokszor apáról fiúra szálltak. Ez Ferdinándnál sem történt másképp. Az adósság valójában ilyenkor nem is a kölcsön felvételével, hanem a megöröklésével kezdődött. Az ősi adósság törlesztésére pedig újabb kölcsönre volt szükség – ez lényegében az adósság konverzióját jelentette.¹⁸ Ebben a mozzanatban megmutatkozik az a szemlélet is – akár az adósságok rendezésére, akár a közös kasszák fenntartására gondolunk –, hogy a közös terhek vállalása és a közös gazdálkodás jövedelmének felhasználása a nemzetiség tagjai által vállalt közös felelősség.

Az adósságok öröklése mellett a másik igen jellemző jelenség az, hogy törlesztés hiányában elsőként a zálogba adás, majd ezt követően a birtokátadás következett. A Bolza család több tagja is szerepelt az adósok között: Bolza József, valamint Bolza Antónia, akiknek az adósságát – mind a Károlyi, mind a Bolza családnál – Batthyány István vállalta át. A maximális kamatláb, 6% mellett kölcsönzött összegeket – hasonlóan a Stockhammer családdhoz – a Bolza familia is folyamatosan bírta a vizsgált időszakban. A felhalmozódó adósság fedezésére azonban a Károlyi család zálogba vette a Bolza család 1600 holdat kitevő szénási pusztáját. A zálogidőt 32 esztendőben, a jelzett birtok használati jogát pedig holdanként 40 forintban állapították meg. Ennek megfelelően a teljes zálogösszeg 64 000 forintot jelentett, amely összegbe a Bolza család adósságát beszámították. Tulajdonképpen – ahogyan számos további esetben is – ez az út jelentette az adósságoktól való megszabadulásnak egyik módját.¹⁹

A Stockhammer és Bolza családtagok adósságai és a törlesztés nehézségei vagy épp a behajtás szándékának elmaradása a korszak hitelezésének alapvető jellemzőit érzékeltetik. A fentebb röviden bemutatott adósságkonverzió és a zálogba adás a kölcsönnyújtó számára mégiscsak a kamatok biztosítását mutatja. Azaz a kölcsönt nyújtó a kölcsönzött tőke hosszabb, akár bizonytalan időre való kihelyezése ellenére is megtalálhatta számítását. Csakhogy az is gyakori kifejtés, hogy nem zálogos kölcsönről volt szó, és a folyósított kölcsönök kamatainak fizetésével elmaradtak. Azaz az alapvető haszontól estek el a hitelezők, akik az

17 Szilágyi: *Az uradalom elvesztése*, 338–340. 14. táblázat. [Stockhammer Ferdinánd hitelezői (1833).]

18 Kövér: *Hitelkonverziók*, 45–75.

19 A zálog részleteire lásd Hanzó: *A déalföldi Károlyi uradalom gazdálkodása*, 35–37. Az 1870-ben zálogszerződést kötött Bolza József örökösei megbízták Tomcsányi József békési főispánt, hogy az egész birtokot örökáron adja el a Károlyi családnak. Ez alkalommal a zálogösszeget beszámították az eladási árba, a vételár fennmaradó összegét pedig részletekben fizette ki Károlyi.

elmulasztott kamatfizetések esetén felszólítással élhettek, majd ezt követően bírósághoz fordulhattak a kamatfizetés vagy tőketörlesztés kikényszerítésének igényével. Ezzel összefüggésben, illetve a kölcsönösszegek kimutatásainak összeállítása mellett a családi adminisztráció vizsgálhatta az adósok fizetőképességét, és egyúttal minősíthette a kintlévőségeket. A Károlyi nemzetség 1862-ben kérte – felkészülve a pótosztályra –, hogy mérjék fel és szüntessék meg azokat a követeléseket, amelyeket nem tudnak behajtani, és ezt követően ezek kerüljenek ki az adósságkimutatásokból. A névsor valójában nem is meglepő, ugyanis leginkább azokat a személyeket jegyezték fel, akik régóta tartoztak a közös családi kassza felé. A legfőbb és hosszú ideje a család pénzét használó személyek pedig a Károlyi és Harruckern famíliával egyaránt rokonságban álló és mindkét családtól kölcsönző adósok voltak. Többek között ezen a listán szerepelt Stockhammer Hermann, Mittrovszky Vilmos, Batthyány István, Bolza József tőke- és kamattartozásai, illetve mellettük több kisebb adóssággal rendelkező kölcsönfelvevőt bizonytalan kategóriába soroltak, azaz esetükben még remélték az adósságok rendezését.²⁰ Az esetek többségében azonban kénytelenek voltak megállapítani, hogy az adós nem tudja tovább törleszteni a kamatokat, illetve nem képes visszafizetni a tőkeösszeget. Az okok között leggyakrabban a túlzott eladósodás szerepelt és az ezzel járó teljes fizetési képtelenség, a biztosítékul vagy zálogul szolgáló vagyon elvesztése vagy az utódnélküliség, amely azt jelentette, hogy a hiteltartozást nem volt kire terhelni a továbbiakban. Ezzel a központi utasítással végül a 73 éve fennálló – még az 1790. évben megörökölt – ősi családi adósságokat számolta fel és szüntette meg teljes egészében a közös birtokkormányzat. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy ez ténylegesen mit is jelentett. Arról sajnos nem tudni, hogy esetlegesen más nyilvántartásba vezették-e át az itt törölt adósságot, vagy meg is semmisítették-e az adósleveleket ezzel egy időben, vagy milyen egyéb adminisztratív eljárás követte az adósságkimutatásból történő kivezetést.

Károlyi György kölcsönfelvételei

A két közös kassza összehasonlításából kiderült, hogy a Károlyi famílián belül Károlyi György bizonyult a legnagyobb kölcsönfelvevőnek. Többek között ebből adódóan és az összehasonlítás érdekében kíváncsi voltam arra, hogy a családi kassza kölcsönnyújtásain túl hogyan alakultak Károlyi György kölcsönfelvételei. Természetesen ennek teljes és körültekintő vizsgálatához saját pénztárának kimutatásai is szükségesek lennének. Jelen tanulmány ennek vizsgálatát nem végezte el, azonban készült egy olyan összesítés, amely a Károlyi György által visszafizetett kölcsönöket mutatta ki.²¹ Kétségtelen, hogy ebben az összegzésben csak azon hitelezők találhatók meg, akik felé Károlyi György rendezte adósságait, azaz a teljesen nem törlesztett adósságok és azok folyósítói nem jelennek meg.

20 Károlyi György levele Walther Gézának, a családi főpénztár kezelőjének. Pest, 1862. április 25. MNL OL P 408 44. doboz. 1862. év.

21 MNL OL P 414 Károlyi I. György. B) Károlyi Györgyre vonatkozó iratok gyűjteményei. 11. doboz. 1. tétel. Károlyi György adósságai 1828–1863.

A kölcsönfelvételek idejét tekintve az 1822 és 1856 közötti kölcsönfelvételeket rögzítette Károlyi György adminisztrációja, és ezen idő alatt összesen 168 olyan tranzakció történt, amely végül a tőkeösszeg visszafizetésével zárult. Károlyi György e 34 év alatt összesen 3 320 538 forintot vett fel. A kölcsönzött összegek nagysága évenként elég változatosnak és esetlegesnek mondható. Az évek szerinti összesítések szerint a legnagyobb kölcsönöket az 1840-es évek derekán vette fel. A Károlyi nemzetség három alkalommal szerepel a kimutatásban hitelezőként: Károly György 1835-ben 24 000, 1838-ban 27 840, 1846-ban 7000 és 13 000 forintnyi összeget kölcsönzött a családtól, amely kölcsönöket 1836-ban, 1846-ban és 1847-ben rendezett is. Összesen tehát négy tranzakció keretében, 5%-os kamatláb mellett 71 840 forintot vett fel a nemzetség valamelyik tagjától. Következésképp visszafizetett kölcsöneinek mindösszesen 2%-a származott a nemzetségtől. Ha a közös kasszától való kölcsönfelvételeit összehasonlításként összegezzük (lásd 6. táblázat), akkor 1826-ban 100 000, 1835-ben 60 000, 1838-ban 69 600, 1846-ban 20 000, 1854-ben pedig 2000 forintot, azaz a Károlyi közös kasszától összesen 251 600 forintot kölcsönzött. A legnagyobb kölcsönt 6%, a többi 5%-os kamatláb mellett vette fel. Bár a nemzetségen belül felvett kölcsönöknél jóval nagyobb összegeket kért a közös családi pénztártól, de a saját pénztára által regisztrált visszafizetett kölcsönöknél ezek mégis egy nagyságrenddel kisebbek. Károlyi György tehát a családi kasszát csak korlátozott mértékig hasznosította és tekinthette pénzügyi forrásként, nagyobb összegű kölcsönöket a nemzetségen kívül vett fel.

További összehasonlítási szempontot jelent többek között a kamatlábak mértéke, a tőkeösszegek visszafizetése, valamint a kölcsönnyújtók köre. A következőkben tehát röviden áttekintem, hogy ha nem a családi közös pénztártól, akkor kitől és milyen feltételek mellett jutott kölcsönhöz Károlyi György. A kamatlábat tekintve az esetek többségében 6%-on kapott kölcsönt Károlyi: pontosabban egy esetben 3%-os (Ullmann Mórictól), 42 tranzakciónál 5%-os, 115 kölcsönnél pedig 6%-os kamatlábon jutott kölcsönhöz. Azaz a kedvezőbb feltételek – jelesen az alacsonyabb kamat – a közös családi pénztáron kívül is elérhetőek voltak. De ahogyan a közös kassa esetében is látható volt, úgy az esetek többségében – a kölcsönök kétharmadában – a törvény által megszabott maximumot kérték tőle a hitelezők. Ha a kölcsönfelvétel és a visszafizetés között eltelt időt vetjük össze, akkor megállapítható, hogy átlagosan kilenc esztendő telt el a kölcsönfelvétel és a tőkeösszeg visszatérítése között. 89 tranzakció tíz éven belül, 51 tíz és húsz év között, 25 pedig húsz éven felül rendeződött, valamint a leghosszabb idő 34 esztendő volt, amely után a kölcsöntőke törlesztésre került.

A 168 tranzakció mögött 106 személyt lehetett azonosítani. A hitelezők személyi köre érthetően sokkal vegyesebb összetételű, mint a családi közös kasszájánál, hiszen a rokonsági szempontok helyett a tőke rendelkezésre való állása, vagy egyéb bizalmi és pénzügyi tényezők lehettek meghatározók. Bár a szóban forgó hitelezők kevesebb mint egynegyede kapcsolható a főnemesi körhöz, azonban ők adták a hitelek felét, azaz ahogyan a közös kassa esetében is, úgy Károlyi György saját kezelésű pénztáránál is jellemzően egy főúri csoporttal zajlottak a tranzakciók. Mellettük olyan nagykereskedői kör jelentkezett, mint a dohányüzleteken meggazdagodott Ullmann Móric, a gyapjúüzletekben jeleskedő Kaán Sámuel vagy a főként dohány-, gyapjú- és gabonaügyletekkel foglalkozó Wodianer Sámuel. Míg az előbbi kettő nagyobb összegű kölcsönöket biztosított, addig az utóbbi csak egy jóval kisebb össze-

get kölcsönzött a legkisebb Károlyi fiúnak. Károlyi György legnagyobb hitelezői tehát a következők voltak a kihelyezett kölcsön nagysága szerint: Forgách Antal (780 000 forint), Ullmann Móric (357 405 forint), Batthyány János (237 500 forint), Zichy Károly és Kaán Sámuel (215 000 forint és 215 000 forint).²² Ezek a nevek a Harruckern-örökösök számára sem voltak ismeretlenek, ugyanis a Stockhammer birtokrészek kiárusításánál vagy a Harruckern-leszármazottak kölcsönfelvételeinél előfordult közülük több is.²³ Mindezek alapján úgy tűnik, mintha lett volna egy olyan főnemesekből és a nagykereskedőkből álló hitelezői réteg, amely mindkét családnál megjelent hitelezőként.

A Károlyi család hitelezői

A következőkben azon személyek lajstromát tekintem át, akik a Károlyi család közös pénztárának adtak kölcsönt. A kimutatások alapján megállapítható, hogy a családi kasszának lényegesen szűkebb kör nyújtott hitelt, mint amennyien felvettek a közös pénztárból, ellenben ők jóval nagyobb összegeket adtak kölcsön. A kölcsönnyújtók között feltűntek a Károlyi lányok is, az 1854. évi kimutatásban például mind a három: Mária (140 000 forint), Franciska (17 302 forint) és Jozefa (9000 forint) neve is előfordult. A közös kassza hitelezői közül Königsseggy Károlyi Mária emelkedik ki: irányába a családi pénztár tartozása 1836-ban és 1847-ben 350 000 forintra rúgott, 1854-ben és 1858-ban pedig ez 140 000 forintra mérséklődött. Ez olyan magas hitelt jelentett, hogy ez a Károlyi pénztár tartozásának 40-60%-át tette ki időponttól függően.

A lánytestvérek mellett hitelezőként jellemzően egyháziak – a szatmári és a nyitrai püspökök, a nagysurányi templom –, néhány arisztokrata, valamint egyes intézmények – a Pesti Kollégium, a Tiszaszabályozási Társaság, a Pesti Takarékpénztár – szerepeltek. Ezek közül a legnagyobb hitelező Hám János szatmári püspök, a Pesti Takarékpénztár, Götz László és Petók János özvegye, majd gyermekei voltak.

A közös pénztár jellemzően 6%-on kapott kölcsönt, és csak egy-két esetben tapasztalható ettől eltérés. A nagyobb hitelek és hitelezői kör alapján feltételezhető, hogy a hitelezők (lányok, özvegyek, egyháziak vagy más intézmények) takarékpénztárként tekintettek a közös kasszára: a Károlyiaknak nyújtott összegek után nekik járó kamatok állandó jövedelemforrásukat jelentették. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a közös kassza kamatfize-

22 Károlyi Györgynek kapcsolata lehetett a hitelezőkkel a deprői uradalom révén is, hiszen azt Grassalkovich Antal 1825–1839 között Kaán Sámuelnek és Ullmann Móricnak adta haszonbérbe. A nagyvállalkozók felismerték a parádi ásványvizek gyógyerejét és nagyszabású építkezésekbe kezdtek. 1840–1847 között Károlyi György bérelte, majd 1847-ben meg is vásárolta az uradalmat.

23 A Stockhammer-birtokrészek kiárusításánál a Harruckern familia két személyhez fordult volna családi kölcsönért: az egyik Zichy Károly, a másik Erdődy Kajetán volt, de végül nem vettek fel tőlük kölcsönt. De említhető a Békés megyéhez kötődő Wenckheim József is, aki egyrészt a megyebeli nemesektől, másrészt a Harruckern család közös kasszájától, harmadrészt pedig Wodianer Sámuelről kölcsönzött. Ez utóbbi tranzakció a kölcsöneinek kétharmadát jelentette. Továbbá a Harruckern-örökösök szemében „tékozló” Stockhammer Ferdinánd is a példák közt hozható, hiszen Wodianer Móric nejének, Szitányi Ullmann Franciskának adta el a gomai jószág részét. Szilágyi: *Az uradalom elvesztése*, 192., 196.

7. táblázat. A Károlyi család közös kasszájának hitelezői, 1836–1858

A kimutatás éve	Felvett hitelek	Éves kamat	Összes kamat	Kifizetett kamat-összeg	Ki nem fizetett kamat	Tőke-törlesztés	A hitelezők száma
1836	897 224	54 004	57 402	57 402		7 000	18
1847	736 495	42 876	43 677	43 677		50 000	12
1854	305 302	18 001	17 721	17 721		10 600	11
1858	231 702	13 525	19 258	14 893	4365	40 000	8

tései valóban rendszeresek voltak a hitelezők felé, az összes megfizetendő kamat összege ugyanis – egyetlen kimutatástól eltekintve – pontosan megegyezett a ténylegesen kifizetett kamatok összegével (7. táblázat).²⁴

Összegzés

A Károlyi család közös kasszájának elemzéséből megállapítható, hogy a pénz kamatoztatásának érdekében a közös kasszák következetesen kihelyezték a pénzüket. Ez a törekvés azt mutatja, hogy a tőkével rendelkezők még a kölcsön vissza nem fizetésének a kockázatát is vállalták, azaz a tőkepénzüik biztos kamatra való kihelyezésére való törekvés erősebb volt, mint a kölcsönadott pénz vissza nem fizetése felett érzett aggodalom. Ez pedig azt is eredményezte, hogy újabb és újabb kölcsönöket folyósítottak, illetve újabb és újabb adósok kaptak hiteleket. Minél hosszabb ideig tudták kihelyezni tőkéjüket, annak kamatait annál hosszabb ideig élvezték. Épp ezért lett lényeges a kamatláb megállapítása, amelyet a rokonságon belül és azon kívül is mérselkelhettek, mert egyáltalán nem jelentett a rokonsági kapcsolat egyértelműen alacsonyabb kamatlábat. Az is feltételezhető, hogy nemcsak a kamatok jelentették a célt, hanem a fölbirtokhoz való jutás is. A kölcsönnyújtás ugyanis utat nyithatott a birtokszerzésnek, hiszen néha annak biztosítéka nem volt más, mint a föld.²⁵

Ezen korábbi megállapítások megerősítése mellett fontos hangsúlyozni a családi kassza és a saját kezelésben lévő pénztár között megmutatkozó különbséget a rendelkezésre állás és a kockázatvállalás terén. A családi pénztár elsősorban a rokonság számára volt elérhető pénzügyi forrás, és ezáltal a nemzetség sokkal inkább „tranzakciós közösségként” mutatkozik meg. Ezzel szemben a másik, saját kezelésben lévő pénztár nagyobb összegű pénzügyi tranzakciókat bonyolított le, ahol a főnemesi kör mellett már a nagykereskedők is feltűnhettek, és sokkal inkább jelen lehetett a piaci szempontok érvényesülése is. Mindez a lokális piacról alkotott képet is árnyalhatja, hiszen azt is mutatja, hogy kialakulhatott egy nagyobb földrajzi kiterjedésű hitelpiac, amely körön belül a résztvevők meg tudták találni a számításukat. Ebbe a kibővült, már regionális körbe akár földrajzilag távolabbi érdekeltségek is beléptek, vagy mert nem volt elegendő a helyi tőke, vagy távolabbi hitelezőktől az adósok alacsonyabb kamat mellett juthattak hitelhez. Az eltérések nem csupán a pénztárak közös vagy

24 Bácskai: Hitelviszonyok Pesten és Budán, 26.

25 Bakács: *A magyar nagybirtokos*, 94–97.

egyéni fenntartásában és ezáltal eltérő pénzügyi stratégiák kialakításában mutatkoztak meg, hanem funkciójában azonos családi kasszák esetében is. A familiák közös pénztárának kezelését láthatóan erőteljesen és egyaránt befolyásolták családtörténeti, birtoktörténeti és köztörténeti tényezők.

TANULMÁNYOK

A NÁDORI KÖZGYŰLÉSEKEN KÖZREMŰKÖDŐ HITELESHELYEK A KEZDETEKTŐL 1435-IG

RIBI ANDRÁS

THE PLACES OF AUTHENTICATION ASSISTING THE PALATINAL
CONGREGATIONS FROM THE BEGINNING TO 1435

Since the 19th century it has been accepted by the scholarly literature as solid fact that the palatinal congregations were also regularly attended by the delegates of the collegiate chapter of (Székes)fehérvár as official testimonies. Yet research into the charter material has revealed several pieces of evidence attesting that the testimony present at the congregation and sent on mission therefrom was by no means always a member of the Fehérvár chapter. Indeed, a case-based research has demonstrated that such exceptions were far from scarce up to the end of the fourteenth century. The paper accordingly explores the causes of such cases, and analyses the practice as it had developed by the first third of the fifteenth century, seeking connections with the emergence of the chapter of Fehérvár as a place of authentication of national competence.

Keywords: palatinal congregations, authentication, scholarly literature, Middle Ages

A 19. század végén Hajnik Imre alapvető perjogi monográfiájában a nádori közgyűléseket elemezve arra a közismertté és széles körben elfogadottá vált következtetésre jutott, hogy a *congregatio generalis*okon a fehérvári társaskáptalan kiküldöttei is rendre megjelentek tanúbizonysággként (szemben a megyei közgyűlésekkel, ahol egy környékbeli hiteleshely működött közre).¹ Magam korábban – egyetértve Hajnikkal² és Solymosi Lászlóval,³ illetve néhány példát is felsorolva – mindezt a fehérvári káptalan országos hatáskörű hiteles-

Ribi András, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori Történelmi Tanszék. A tanulmány az ELKH–PTE–ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia 1000–1387 Kutatócsoport (1421707) és a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP–22–4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 1 Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 71. Az elfogadottságra lásd Petrovics István: *Nádori közgyűlés*. In: *Korai magyar történelmi lexikon*. 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 473–474.
- 2 „Valószínűleg ezzel állott kapcsolatban, hogy a székesfehérvári káptalan, később mint hiteles hely mindenütt az országban eljárhatott.” Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 71. 34. j.
- 3 Solymosi László: *A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai az Árpád-korban*. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történelmi jelentősége*. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. 191–194.

helyi tevékenységének egy lehetséges előzményeként tartottam számon.⁴ A kérdés akkor kezdett érdekessé válni, amikor kutatásaim során az 1370-es évek okleveles anyagában bűvárokodva több olyan nádori közgyűlésre vonatkozó adat is a kezembe került, amelyek szerint nem a fehérvári káptalan kiküldöttje volt jelen és szállt ki a közgyűlésről.⁵ Ahogy az alábbiakból egyértelműen kiderül, ez egyáltalán nem volt ritka jelenség a 14. század végéig, így Hajnik Imre bő százhusz évvel ezelőtti elképzelése jelentős korrekcióra szorul.

Sajnos a nádori hivatal késő középkori működéséről nem áll rendelkezésünkre modern feldolgozás,⁶ és a *congregatio generalis*ok tekintetében is csupán egy-egy nádor,⁷ uralkodó⁸ vagy megye⁹ vonatkozásában kerültek publikálásra hosszabb-rövidebb időszakokat¹⁰ felölelő adatsorok. A változó színvonalú munkák többsége csupán a közgyűlés idejére és helyére tér ki, néhány modern feldolgozást – Weisz Boglárka Biharra és C. Tóth Norbert Szabolcsra vonatkozó, de csak a Zsigmond-kort felölelő munkáját – leszámítva a hiteles-helyi tanúbizonyságokat nem említik.

Jóllehet az elmúlt évtizedekben a forrásokhoz való hozzáférés lehetősége rengeteget javult, az már a korábbi kutatás számára is feltűnhetett volna, hogy Hajnik megállapítása nem éppen a legszilárdabb: az általa idézett két példából az első egész egyszerűen téves volt.¹¹ Talán valamit érzékelt a jelenségből Gábor Gyula, amikor a nádorok vidéki bírászkodását elemezve úgy fogalmazott, hogy „jelen van még a közgyűlésen bizonyoságul a királyi ember és *valamely egyház* kiküldötte is”.¹² [Kiemelés: R. A.] Ugyanakkor a lényegét ő sem vette észre. Mindez kiderül a fehérvári káptalan teljes mellőzéséből (meg sem említi ezt az egyházat) és a fenti állítás alátámasztásaként idézett példából is: 1354-ben az

- 4 Ribi András: Miért működött két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron? *Turul* 91 (2018) 83. 18. j.
- 5 Első aggályaimat egy korábbi tanulmányban fogalmaztam meg ezzel kapcsolatban. Ribi András: A budai káptalan országos hatáskörének kezdetei. *Történelmi Szemle* 62 (2020) 387. 130. j.
- 6 C. Tóth Norbert a kérdés politikai oldalát tárgyalja, nem az intézményit. Vö. C. Tóth Norbert: *A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. (Századok Könyvek) 13. A korai időszakra vonatkozóan lásd Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.)
- 7 Pór Antal: Opuli László herceg, Magyarország nádoriszánja. *Századok* 43 (1909) 552–554.; C. Tóth Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 130 (2009) 98.; Krusák Anita: A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt. In: *Középkortörténeti tanulmányok. 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai*. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 426–433.
- 8 Gábor Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján)*. Bp., 1908. 127–139.
- 9 Holub József: *Zala megye története a középkorban. I–III*. Pécs, 1929–1933. I. (A megyei és egyházi közigazgatás története) 168–170.; Havassy Péter: *Heves megye középkori tisztségviselői*. Eger, 1986. (Studia Agriensia 6) 63–64.; Tringli István: *Pest megye a késő középkorban*. In: *Pest megye monográfiája. 1/1–2*. Szerk. Fancsalszky Gábor – Zsoldos Attila. Bp., 2001–2007. 1/2. (A honfoglalástól 1686-ig) 172–179.; C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008. 115–117.; Weisz Boglárka: *Bihar megye hatóságának működése a Zsigmond-korban*. In: *Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban*. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2020. (Tanulmányok Biharország történetéről 8) 135–136.
- 10 Pl. Szócs Tibor 1273–1313 közötti időszakra vonatkozó gyűjtését lásd Szócs: *A nádori intézmény*, 175. 910. j.
- 11 Vö. *Zala vármegye története. I–II*. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. II. 361. Bár Zsigmond király ítéletlevele megemlékezik egy 1408. évi nádori közgyűlésről, egyházi tanúbizonyságról nem esik szó a szövegben. A másik példa, Nógrád és Hont megyék 1394. évi közgyűlése már helyes. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 243 861.
- 12 Gábor: *A megyei intézmény*, 143.

egri káptalan, 1358-ban a leleszi konvent és 1361-ben a váradi káptalan is egy-egy megyei közgyűlésre – nem pedig nádorira – küldött tanúbizonyságot.¹³ A koronázóváros társas egyházának szerepvállalását az egyébként Gábor Gyula nyomán dolgozó Holub József hozta vissza a köztudatba: „ott volt *mindig* a nádor kíséretében a fehérvári káptalan egy tagja is”.¹⁴ [Kiemelés: R. A.] Ezt a *mindig*et ugyanakkor – függetlenül attól, hogy Holub 25 zalai közgyűlést ismert 1273 és 1444 között – csupán két példával illusztrálta (1372, 1408).¹⁵ A későbbiek tükrében a magyarázat is sántít, miszerint minderre azért volt szükség, mert nehézkes lett volna minden egyes esetben a legközelebbi hiteleshelyhez fordulni. Végezetül Istványi Géza volt az, aki összefoglaló jelleggel írt dolgozatában – csupán a korábbi szakirodalomra hivatkozva – jó időre lezárta a kérdést: szerinte a nádori közgyűléseken a fehérvári káptalan kiküldöttei, a megyei közgyűléseken a környékbeli hiteleshelyek tanúbizonyságai működtek közre.¹⁶ A közelmúltban a megyékről szóló áttekintő tanulmányában Tringli István általánosságban emlegeti a congregatiókat (tehát nemcsak a nádori közgyűléseket tárgyalja, hanem az egyéb bárók által tartottakat is), melyeken a megyék alispánjainak, a szolgabíráknak, a megye nemeseinek és más birtokosainak kötelező volt jelen lenni. Továbbá „rajtuk kívül egy hiteleshely embere is ott volt a gyűlésen, hogy az olyan feladatokat, amihez az ő közreműködése szükséges volt, azonnal elvégezhesse”.¹⁷ Az óvatos fogalmazás a nádori közgyűlések vonatkozásában is indokolt.

Az említett anomáliák miatt úgy vélem, ezt az alapvetően ügyviteli jellegű kérdést, amely a közreműködő hiteleshelyek számára nyilvánvalóan bevételi forrást is jelentett, csak a nádori közgyűléseken jelen lévő hiteleshelyi kiküldöttek összegyűjtésével lehet alaposan megvizsgálni. Ugyanakkor azon túl, hogy a modern forráskiadások által le nem fedett évtizedek miatt (ideértve a *Zsigmondkori Oklevéltár* teljesnek nem tekinthető korai köteteit is) több ezer nádori oklevelet kellett átnézni, a kutatást két tényező – egy modern és egy középkori sajátosság – is nehezítette. Egyrészt azt tapasztaltam az anyaggyűjtés során, hogy számos adat tartalmi átírásokból, évekkel – olykor évtizedekkel – későbbi ítéletlevelekből került elő. Bár teljességre törekedtem, de a saját esetleges mulasztásaimon túl is könnyedén előfordulhat, hogy a későbbiekben felbukkannak még újabb adatok, hiszen ezeknek a hosszú okleveleknek a levéltári adatbázisban történő rögzítésekor is szükségképpen nagyobb eséllyel történhetek (és történtek is) hibák. Másrészt a nádori közgyűléseken kiadott oklevelek nagyobb része eleve nem is nevezi meg a közreműködő hiteleshelyet. Ennek az az oka, hogy a *congregatio generalis*okon az eljárások nagyobb része – Istványi kifejezésével – *requisitio* volt, vagyis a felmerülő kérdésre a megye hatósága és az esküdtek a közgyűlés

13 *Anjoukori Okmánytár*. I–VII. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1878–1920. VI. 193.; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) III. 100.; MNL OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 41 479. Vö. Gábor: *A megyei intézmény*, 143. 4. j.

14 Holub: *Zala megye*, I. 177.

15 Uo. 45. j.

16 Istványi Géza: *A generalis congregatio. Levéltári Közlemények* 17, 18–19 (1939, 1940–1941) 68.

17 Tringli István: *Megyék a középkori Magyarországon*. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rác György. Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40) 506–507. E helyütt szeretnék köszönetet mondani Tringli Istvánnak a tanulmány elkészítéséhez nyújtott hasznos tanácsaiért.

helyszínén feleltek, majd megerősítették vagy tagadták a peres fél állítását (testületszerű tanúságtétel). Ilyenkor nem volt szükség a hiteleshelyi tanúbizonyosság közreműködésére. Inquisitióra sokkal ritkábban, eleinte csak királyi parancsra került sor. Később már a nádor is elrendelhetett vizsgálatot, határjárást, birtokba vezetést vagy idézést. Ebben az esetben a nádori és a királyi ember társaságában a közgyűlésen közreműködő hiteleshely egy tanúbizonyosága is kiszállt a helyszínre.¹⁸ Összességében nagyon sok olyan közgyűlés adatolható, amelyeknél nem tudjuk, melyik hiteleshely képviseltette magát.¹⁹

Végezetül röviden indokolni kell a tanulmány kronológiai határait. A kezdetek a 13. század utolsó harmadába vezetnek, az első közgyűlést 1273-ból ismeri a szakirodalom.²⁰ A vizsgálódás felső határát már nehezebb volt meghatározni. Eleinte úgy gondoltam, hogy Garai Miklós több mint három évtizedes nádorságával zárom le a kutatást (1402–1433),²¹ hiszen egy ilyen hosszú méltóságviselésnek elegendőnek kellett lennie a tendenciák megszilárdulásához. Ráadásul ez az időszak, az 1420-as évek második fele és az 1430-as évek eleje nagyjából egybeesik a fehérvári káptalan országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységének kezdetével is, így amennyiben a nádori közgyűléseken való részvétel tényleg ennek egy előzménye, annak eddigre ki kell rajzolódnia.²² Ugyanakkor a korábbi gyűjtésekből kiderült, hogy 1435-ből több helyről is adatolhatunk nádori közgyűléseket, így érdemesnek látszott legalább eddig kiterjeszteni a kutatást. Ez annál is inkább szerencsés, mert – bár az 1435. évi törvények a *congregatio generalis*okat nem szabályozták – ekkor zajlott le a perjog első kodifikációja, illetve ekkortájt váltak inkább jellemzővé az egyedi hatalmaskodási ügyekben tartott kikiáltott közgyűlések.²³

Az 1. táblázat a 13. század végétől 1435-ig összegyűjtött adatokat foglalja magában.²⁴ Az első oszlopban a nádorokat találjuk, majd a nádori közgyűlés kezdetét (nem pedig a vonatkozó oklevél dátumát) tüntetem fel. A harmadik és a negyedik oszlop a közgyűlés helyét és a megyét (vagy megyéket) nevezi meg.²⁵ Az ötödik oszlopban a tanúbizonyoságként közreműködő egyházi intézményt adom meg – minden esetben hivatkozással. (A hiteleshelyi tanúbizonyoságok egy része a 14. század első felében jó eséllyel nem volt jelen ténylegesen is a közgyűléseken, miként arra hamarosan kitérek. Ez magyarázza

18 Istványi: A generalis congregatio, 75–83.

19 1360-ból például hiába ismerünk nagyon sok nádori közgyűlést a keleti és a déli országrészről, a hiteleshelyek közreműködéséről alig van információnk. Lásd 1. táblázat. Vö. *Anjou-kori oklevéltár/Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLIV., XLVI–L. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged, 1990–2021. (= AOKlt.) XLIV. Passim. Hasonló tapasztalható 1368–1369 vagy éppen 1393 esetében is.

20 S. Kiss Erzsébet: *A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez*. Szeged, 1971. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica 39) 24. 93. j.; Szócs: *A nádori intézmény*, 163.

21 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5) (= Engel: Arch.) I. 5.

22 Ribi: *Miért működött*, 91.

23 Tringli István: *Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről*. *Történelmi Szemle* 39 (1997) 390. *A proclamata congregatio generalisokról* részletesen lásd uő: *A kikiáltott közgyűlés*. *Történelmi Szemle* 63 (2021) 575–604.

24 Az 1379 és 1381 közötti adatokat részben Farkas Csaba bocsátotta rendelkezésemre. Segítségét ezúton is köszönöm.

25 A megyepárok többnyire már nagyon korán rögzültek. Lásd Hajnik: *A bírósági szervezet*, 68.

a táblázat kissé bonyolult címét is.) Az említések döntő többsége a fent említett közgyűlésről történő kiküldetés, ezen belül az egyes ügytípusoknak egyelőre nincs jelentősége.

1. táblázat. A nádori közgyűléseken felmerülő eljárásokkal kapcsolatban közreműködő hiteleshelyek (1299–1435)

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdet	helyszíne		
Aba nb. Amadé (1299–1300) ²⁶	1299. december 7.	Lelesz	Zemplén	egri káptalan ²⁷
Druget János (1328–1333) ²⁸	1331. április 24.	Arad	Arad	leleszi konvent ²⁹
Druget Vilmos (1334–1342) ³⁰	1334. június 27.	Buda	besenyők	földvári konvent ³¹
	1334. június 19.	Záhony	Szabolcs, Bereg	váradelőhegyi konvent ³²
	1337. május 27.	Középnémeti	Abaúj, Sáros, Zemplén	jászói konvent ³³
	1337. június 10.	Gelénes	Szatmár, Ugocsa	egri káptalan ³⁴
	1339. szeptember 14.	Alsózsolca	Borsod, Torna	egri káptalan ³⁵
	1341. október 29.	Apácavásárhely	Veszprém	veszprémi káptalan ³⁶
Zsámboki Miklós (1342–1356) ³⁸	1341. november 5.	Győr	Győr, Komárom	pannonhalmi konvent ³⁷
	1343. szeptember 15.	Patak	Zemplén, Ung	leleszi konvent ³⁹
	1347. május 14.	Pozsony	Pozsony, Moson	pozsonyi káptalan ⁴⁰
	1347. június 25.	Szepesváralja	Szepes	szepesi káptalan ⁴¹

26 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája (1000–1301)*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11) 25.

27 *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szócs Tibor. Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51) (= RP) 304. sz.

28 Engel: Arch. I. 2.

29 AOKlt. XV. 167. sz.

30 Engel: Arch. I. 3.

31 AOKlt. XVIII. 312. sz.

32 Uo. 400. sz.

33 Uo. 296. sz.

34 Uo. 324. sz.

35 Uo. XXIII. 557. sz.

36 Uo. XXV. 759. sz.

37 Uo. 776. sz.

38 Engel: Arch. I. 3.

39 AOKlt. XXVII. 730. sz.

40 Uo. XXXI. 432. sz.

41 Uo. 609. sz.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdetre	helyszíne		
Zsámboki Miklós (1342–1356)	1347. július 2. ⁴²	Somogyvár	Somogy	somogyi konvent ⁴³
	1347. július 16.	Gelénes	Szatmár, Ugocsa	váradai káptalan ⁴⁴
	1349. május 11.	Somogyvár	Somogy	fehérvári káptalan ⁴⁵
	1349. augusztus 17.	Karász	Szabolcs, Bereg	leleszi konvent ⁴⁶
	1351. november 7.	Szakcs	Tolna	szekezsárdi konvent ⁴⁷
	1353. április 19.	Erzsébetfalva	Pest, Pilis	budai káptalan ⁴⁸
Kont Miklós (1356–1367) ⁴⁹	1358. július 23.	Mándhida	Zala	fehérvári káptalan ⁵⁰
	1358. augusztus 27.	Vasvár	Vas	fehérvári káptalan ⁵¹
	1358. szeptember 10.	Csepreg	Sopron	fehérvári káptalan ⁵²
	1358. szeptember 17.	Pozsony	Pozsony, Moson	fehérvári káptalan ⁵³
	1358. október 1.	Tapolcsány	Nyitra, Trencsén	fehérvári káptalan ⁵⁴
	1358. október 8.	Bars	Bars	fehérvári káptalan ⁵⁵
	1358. október 22.	Gyarmat	Nógrád, Hont	fehérvári káptalan ⁵⁶
	1360. szeptember 14.	Valkóvár	Valkó	fehérvári káptalan ⁵⁷
	1360. november 2.	Kassa	Abaúj, Sáros	fehérvári káptalan ⁵⁸

42 A közgyűlést Velikei Tamás fia László alnádor tartotta.

43 AOKlt. XXXI. 660. sz.

44 Uo. 714. sz.

45 Uo. XXXIII. 331. sz.

46 Uo. 631. sz.

47 Uo. XXXV. 710. sz.

48 Uo. XXXVII. 246. sz.

49 Engel: Arch. I. 3.

50 AOKlt. XLII. 778., 787. sz.

51 Uo. 989. sz.

52 Uo. 1036. sz.

53 Uo. 1063., 1066. sz.

54 Uo. 1143. sz.

55 Uo. 1167., 1212. sz.

56 Uo. 1227. sz.; MNL OL DL 41 395.

57 AOKlt. XLVIII. 348. sz.

58 Uo. XLIV. 1086. sz.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdetre	helyszíne		
Kont Miklós (1356–1367)	1360. november 22.	Tornalja	Torna	fehérvári káptalan ⁵⁹
	1364. május 8.	Apácavásárhely	Veszprém	fehérvári káptalan ⁶⁰
	1364. június 24.	Bács	Bács	fehérvári káptalan ⁶¹
	1364. július 1.	Bodrog	Bodrog	fehérvári káptalan ⁶²
	1364. július 20.	Mezősomlyó	Krassó	fehérvári káptalan ⁶³
	1364. szeptember 9.	?	Szabolcs, Bereg	fehérvári káptalan ⁶⁴
	1364. szeptember 23.	Patak	Zemplén, Ung	fehérvári káptalan ⁶⁵
	1366. május 1.	Fehérvár	Fejér	fehérvári káptalan ⁶⁶
	1366. július 1.	Bars	Bars	fehérvári káptalan ⁶⁷
	1366. július 13.	Gyarmat	Nógrád, Hont	fehérvári káptalan ⁶⁸
	1366. augusztus 14.	Tornalja	Gömör, Torna	fehérvári káptalan ⁶⁹
László oppelni herceg (1367–1372) ⁷⁰	1370. június 26.	Nadab	Zaránd, Békés	csanádi káptalan ⁷¹
	1370. július 29.	Karász	Szabolcs, Bereg	csanádi káptalan ⁷²
	1371. október 24.	Szepesváralja	Szepes	szepesi káptalan ⁷³
	1372. május 5.	Kaza	Borsod	szepesi káptalan ⁷⁴

59 AOklt. XLIV. 1127. sz.

60 Uo. XLVIII. 308. sz.

61 Uo. L. 55. sz.

62 Uo. XLIX. 39. sz.

63 Uo. XLVIII. 596. sz.

64 Uo. 770. sz.

65 Uo. 739., 742., 762. sz.; AOklt. XLIX. 44., 499. sz.; MNL OL DF 233 777., 264 220.

66 AOklt. L. 268–269., 280. sz.

67 Uo. 611., 613. sz.

68 Uo. 652. sz.

69 Uo. 757. sz.

70 Engel: Arch. I. 4.

71 MNL OL DL 1694.

72 Uo. 97 852., 52 169.; Zichy III. 401–402.; MNL OL DF 272 357.; MNL OL DL 38 927.

73 MNL OL DF 272 357.

74 MNL OL DL 38 927., 42 045.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdetre	helyszíne		
László oppelni herceg (1367–1372)	1372. június 28.	Fehérvár	Fejér	szepesi káptalan ⁷⁵
	1372. július 20.	Mándhida	Zala	fehérvári káptalan ⁷⁶
Lackfi Imre (1372–1375) ⁷⁷	1374. július 20.	Apácavásárhely	Veszprém	fehérvári káptalan ⁷⁸
Id. Garai Miklós (1375–1385) ⁷⁹	1377. november 30.	Vasvár	Vas	vasvári káptalan ⁸⁰
	1377. december 14.	Csepreg	Sopron	vasvári káptalan ⁸¹
	1380. június 4.	Somogyvár	Somogy	fehérvári káptalan ⁸²
	1380. július 30.	Nagyfalu	Baranya	fehérvári káptalan ⁸³
	1381. június 17.	Bars	Bars	fehérvári káptalan ⁸⁴
	1381. július 8.	Kaza	Borsod	fehérvári káptalan ⁸⁵
	1381. július 22.	Nyitra	Nyitra, Trencsén	fehérvári káptalan ⁸⁶
	1381. július 22.	Gömör ⁸⁷	Gömör, Torna	fehérvári káptalan ⁸⁸
	1381. augusztus 12.	Kassa	Abaúj, Sáros	fehérvári káptalan ⁸⁹
	1381. augusztus 12.	Pozsony	Pozsony, Moson	fehérvári káptalan ⁹⁰
	1381. augusztus 19.	Patak	Zemplén, Ung	fehérvári káptalan ⁹¹

75 MNL OL DL 106 165., 106 166., 106 178.

76 Uo. 6212.

77 Engel: Arch. I. 4.

78 MNL OL DL 41 953.; MNL OL DF 266 181.

79 Engel: Arch. I. 4.

80 MNL OL DL 42 088., 94 104.

81 Uo. 6477.

82 Uo. 6711.

83 Uo. 6667.

84 Uo. 47 204., 58 614.

85 Uo. 75 849., 83 379.

86 MNL OL DF 273 093.

87 A helyszíntre lásd MNL OL DL 56 926.

88 MNL OL DF 277 864.

89 Zsigmondkori oklevéltár. I–XIV. (1387–1427). Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2020. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59) (= ZsO) V. 1617. sz.

90 MNL OL DL 6821.

91 Uo. 31 333.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdet	helyszíne		
Id. Garai Miklós (1375–1385)	1381. szeptember 2.	Karász	Szabolcs, Bereg	fehérvári káptalan ⁹²
	1381–1382.	?	Heves	fehérvári káptalan ⁹³
Lackfi István (1387–1392) ⁹⁴	1388. június 8.	Bars	Bars	nyitrai káptalan ⁹⁵
	1388. június 29.	Gyarmat	Nógrád, Hont	nyitrai káptalan ⁹⁶
Ilsvai Leusták (1392–1397) ⁹⁷	1393. szeptember 22.	Patak	Zemplén, Ung	jászói konvent ⁹⁸
	1393. október 20.	Kaza	Borsod	jászói konvent ⁹⁹
	1393. november 3.	Csenger	Szatmár, Ugocsa	jászói konvent ¹⁰⁰
	1394. május 4.	Gyarmat	Nógrád, Hont	fehérvári káptalan ¹⁰¹
	1397. március 21.	Somogyvár	Somogy	fehérvári káptalan ¹⁰²
Bebek Detre (1397–1402) ¹⁰³	1397. június 11.	Rudabánya	Borsod, Gömör	jászói konvent ¹⁰⁴
	1397. június 11.	Kassa	Abauj, Zemplén, Torna	jászói konvent ¹⁰⁵
	1399. június 16.	Verpelét	Heves	jászói konvent ¹⁰⁶
	1399. augusztus 4.	Szenterzsébetfalva	Pest, Pilis	jászói konvent ¹⁰⁷
	1399. november 3.	Pozsony	Pozsony, Moson	pozsonyi káptalan ¹⁰⁸
Ifj. Garai Miklós (1402–1433)	1406. szeptember 13.	Gömör	Gömör, Torna	fehérvári káptalan ¹⁰⁹
	1406. október 25.	Kassa	Abauj, Sáros	fehérvári káptalan ¹¹⁰

92 MNL OL DL 96 575.

93 Uo. 1353. [Séruilt oklevél.]

94 Engel: Arch. I. 4.

95 MNL OL DL 58 678.

96 MNL OL DF 248 208.

97 Engel: Arch. I. 5.

98 MNL OL DL 85 521.

99 ZsO II. 1579. sz.

100 MNL OL DL 52 816.

101 MNL OL DF 243 861.

102 MNL OL DL 8207.

103 Engel: Arch. I. 5.

104 ZsO I. 4830. sz.

105 MNL OL DF 253 192.; MNL OL DL 8233., 86 556.

106 MNL OL DF 210 118.

107 ZsO I. 6149. sz.; MNL OL DL 8400., 8528.

108 MNL OL DL 8513.

109 ZsO II. 5049–5050. sz.; MNL OL DL 53 253., 57 096.

110 ZsO II. 5137., 5142. sz.; MNL OL DL 60 520., 75 402., 107 867.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdetre	helyszíne		
Ifj. Garai Miklós (1402–1433)	1408. június 25.	Mándhida	Zala	fehérvári káptalan ¹¹¹
	1409. március 11.	Vasvár	Vas	vasvári káptalan ¹¹²
	1411. október 26.	Somogyvár	Somogy	fehérvári káptalan ¹¹³
	1411. november 9.	Szelcsén	Nyitra, Trencsén	fehérvári káptalan ¹¹⁴
	1412. január 4.	Pozsony	Pozsony, Moson	fehérvári káptalan ¹¹⁵
	1412. január 7.	Karász	Szabolcs, Bereg	fehérvári káptalan ¹¹⁶
	1412. április 18.	Tornalja	Gömör, Torna	fehérvári káptalan ¹¹⁷
	1412. április 25.	Patak	Zemplén, Ung	fehérvári káptalan ¹¹⁸
	1412. október 24.	Szentpéter	Borsod	fehérvári káptalan ¹¹⁹
	1412. október 30.	Várad	Bihar	fehérvári káptalan ¹²⁰
	1421. július 11.	Pozsony	Pozsony, Moson	pozsonyi káptalan ¹²¹
	1423. május 10.	Kassa	Abauj, Sáros	jászói konvent ¹²²
	1423. november 3.	Gyarmat	Nógrád, Hont	fehérvári káptalan ¹²³
	1424. október 9.	Bars	Bars	fehérvári káptalan ¹²⁴
	1424. november 6.	Nyitra	Nyitra	fehérvári káptalan ¹²⁵

111 ZsO II. 6229–6230., 6245. sz.

112 MNL OL DF 209 227.

113 ZsO III. 1147. sz.

114 Uo. 1316. sz.

115 Uo. 1616. sz.

116 Uo. 1669. sz.

117 Uo. 2064. sz.

118 Uo. IV. 1290. sz.

119 Uo. III. 2901. sz.

120 Uo. 3191. sz.

121 Uo. VIII. 795–796., 808–809. sz.

122 Uo. X. 665. sz.

123 Uo. 1438., 1465. sz.

124 Uo. XI. 1169. sz.

125 Uo. 1389., 1430., 1459. sz.

Nádor	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdet	helyszíne		
Pálóci Mátyus (1435–1436) ¹²⁶	1435. június 9.	Karász	Szabolcs, Bereg	fehérvári káptalan ¹²⁷
	1435. augusztus 19.	Várad	Bihar, Kraszna	fehérvári káptalan ¹²⁸

A táblázatot felületesen szemlélve bizonyos kronológiai sajátosságok azonnal kirajzolódnak. Egyrészt – miképpen arra a szakirodalom már a nádori közgyűlések kapcsán korábban rámutatott¹²⁹ – ezt a problémát is érdemben csupán a Druget-korszaktól,¹³⁰ az 1330-as évektől lehet vizsgálni, onnantól kezdve viszont viszonylag folyamatos adatokkal rendelkezünk. Másrészt az is feltűnő, hogy egy politikai változásokra érzékeny jelenséggel állunk szemben: az 1382 utáni évtizedben,¹³¹ a 15. század hajnalának polgárháborús éveiben,¹³² a konstanzi zsinat alatt¹³³ vagy éppen az 1430-as évek elején nemcsak hiteleshelyek közreműködésére nincs adat, közgyűlések sem voltak. Függetlenül attól, hogy már a Zsigmond-kor elején sem a nádor tartotta ténylegesen a közgyűléseket – ez az ítélmesterek feladata volt –,¹³⁴ az udvar tartós távolléte esetén a *congregatio generalis* ok is elmaradtak; ezekben az években a nádori oklevelek döntő többsége perhelasztás.

Az első, magányos adatunk arra, hogy egy nádori közgyűlés kapcsán valamely hiteleshelynek ki kellett szállnia az Árpád-kor végéről, 1299 decemberéből származik. Amikor másfél évvel korábban Rátót nembeli Roland nádor Borsod megye számára tartott közgyűlést, még fel sem merült, hogy egy határjárás végrehajtásához hiteleshelyet kellene bevonni: a helyszínrre a nádori gyűrűspecst kancellárja és két helybéli nemes – köztük egy szolgabíró – szállt ki.¹³⁵

Ezt követően 1331-től folyamatosan vannak adataink.¹³⁶ Meglepő módon ezek pontosan a Holub József által működésképtelenné tartott módszert tükrözik: a nádori közgyűléseken felmerülő eljárásokat az 1350-es évek első feléig rendre egy-egy környékbeli hiteleshellyel hajtották végre. Ráadásul a vonatkozó oklevelek mind az illető hiteleshely-

126 Engel: Arch. I. 5.

127 Zichy VIII. 559–561.; MNL OL DL 54 934., 54 945., 54 948., 54 998., 80 534., 97 153.

128 MNL OL DL 30 434.; MNL OL DF 253 698.

129 Gábor: *A megyei intézmény*, 124–125.; Istványi: *A generalis congregatio*, 66.

130 A három Druget nádorról legújabbán lásd Zsoldos Attila: *A Druget-tartomány története (1315–1342)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 37–75.

131 Uo. 324. sz.

132 1402 augusztusában Bebek Detre ugyan tartott egy közgyűlést Gömörben (MNL OL DL 89 629.), de 1403-ból és 1404-ből alig maradt fenn nádori oklevél. Az 1405. évi 5. törvénycikk aztán megerősítette a közgyűléseken levelesítettek elítélésének jogát.

133 1412 után évekig nem voltak közgyűlések. 1419-ben Győr és Komárom megyékben tartottak ugyan egyet, de gyakran még 1420-ban is az 1411–1412-es közgyűlésekre hivatkoztak az ítéletlevelekben (pl. ZsO VII. 1407., 1415., 1484. sz.).

134 C. Tóth: *A nádori hivatal működése*, 86.

135 RP 292. sz.

136 1316-ban Dózsa bihari és szabolcsi ispán tartott egy közgyűlést öt észak-alföldi megyének, ahonnan egy alkalommal a váradi káptalant küldték ki. AOKt. IV. 527. sz.

nek címzett nádori parancsok, vagyis – szemben azzal, ahogy a későbbiekben a forrásokban említették őket – jó eséllyel a hiteleshelyek képviselői ténylegesen nem vettek részt a közgyűléseken. Két esetben maga a jelentés is fennmaradt: 1334-ben a besenyők számára tartott gyűlésen felmerülő problémára a földvári, 1351-ben (említés szintjén) a tolnai *congregatio generalis* kapcsán a szekszárdi konvent részéről.¹³⁷

Változást Zsámboki Miklós nádorsága hozott (1342–1356), ami annak tükrében nem meglepő, hogy a nádori közgyűlések amúgy is innentől kezdve működtek rendszerszerűen: nem véletlenül tartja a kutatás I. Lajos korszakát az intézmény virágkorának.¹³⁸ Az első eltérésre 1347-ből van adatunk, amikor László alnádor Krassó megyei közgyűlésén a peres felek az alnádor káplánjai előtt tettek esküt. Hasonló megoldásra 1351-ben még három alkalommal – részben a nádor, részben a Dezső alnádor tartotta közgyűléseken – került sor.¹³⁹ Bár ez nyilvánvalóan nem ugyanaz a megoldás, mint amikor egy-egy hiteleshely képviselői vannak jelen az eseményen (ezért ki is hagytam őket a fenti táblázatból), de kétségtávol mutatja az igényt valamilyen egyházi személy (vagy legalábbis egy írószerv) közreműködésére.

Ehhez az időszakhoz kapcsolódik a fehérvári káptalan első említése is egy nádori közgyűlés kapcsán (az 1. táblázatban félkövérrel kiemelve). Miklós nádor 1349 májusában Somogyváron tartott közgyűlést Somogy megye nemessége számára, amikor egy ügyben külső eljárásra volt szükség. A nádor erre a közgyűlésről a saját embere mellett egy speciális királyi embert és Péter fehérvári kisprépostot küldte ki. Az oklevélben rögzített, később többször visszatérő formula szerint utóbbiak a király parancsára voltak jelen a közgyűlésen: „... unacum Iohanne Bysseno [...] ad hoc specialiter deputato et [...] testimonio capituli Albensis ecclesie similiter ex regali precepto in faciendis congregationibus nobiscum procedentibus...”¹⁴⁰ Sajnos a fehérvári káptalan levéltárának pusztulása miatt I. Lajos parancsa sem ebből az évből, sem a későbbi időszakból nem maradt fenn. Nem tudjuk, mi indokolta ekkor ezt a megoldást, esetleg felmerülhet a területileg illetékes somogyvári konvent érintettsége.¹⁴¹ Mindenesetre a fehérvári káptalan illetén funkciója egyelőre nem tudott gyökeret verni: az 1350-es évek elejéről származó adataink még a század első felében alkalmazott rendszert tükrözik.

Az igazi cezúra – miképpen azt az 1. táblázatban szürke sávval is jelöltem – Kont Miklós 1356 és 1367 közötti nádorságához kapcsolódik. 1358 és 1366 között – ahogy azt húsz köz-

137 AOKlt. XVIII. 312. sz.; Uo. XXXV. 710. sz.

138 Szócs: A nádori intézmény, 179–180.

139 A jelenséget már a korábbi szakirodalom is regisztrálta, lásd Gábor: *A megyei intézmény*, 143. A fenti példák: 1347. augusztus 20. Krassó megye: AOKlt. XXXI. 817. sz. „... coram capellanis nostris...” (MNL OL DL 41 053.); 1351. június 27. Gömör és Torna megye: AOKlt. XXXV. 378. sz. „... prout ex relatione eorundem capellanorum nostrorum extitimus informati...” (MNL OL DF 251 721.); 1351. június 27. Borsod megye (Poki Dezső alnádor közgyűlése): AOKlt. XXXV. 379. sz. „... coram capellanis dicti domini nostri palatini...” (MNL OL DL 96 322.); 1351. július 4. Abaúj és Sáros megye: AOKlt. XXXV. 394. sz. „... prout ex relatione dictorum capellanorum nostrorum extitimus informati...” (MNL OL DL 41 166.)

140 MNL OL DL 4040.

141 Erre a későbbiekben épp Fejér megye kapcsán van példa: 1366-ban egy eljáráshoz a nádor mindkét fehérvári hiteleshelyet parancslevéllel küldte ki (AOKlt. L. 268–269. sz.), 1372-ben pedig a szépesi káptalan működött közre a Fehérvár melletti *congregatio generalison* (MNL OL DL 106 165–166.).

gyűlés összesen 34 adata alátámasztja – kizárólag a fehérvári káptalan kiküldöttjei működtek közre a legkülönbözőbb országrészekben tartott nádori közgyűléseken. Az 1350-es évek végén és az 1360-as évek elején az oklevelek rendre hozzák az 1349. évi formulának valamely verzióját, miszerint minderre a király írásos parancsa nyomán került sor.¹⁴² 1364 folyamán a formula el-elmaradozik,¹⁴³ de még 1366-ban is visszatér.¹⁴⁴ A formula megfogalmazása nem zárja ki, hogy ilyen utasítást más káptalan vagy konvent is kapjon, ám a korszakból nem maradt fenn erre vonatkozó adat.

Nem dönthető el egyértelműen, hogy az újítás kinek a nevéhez fűződik: a fehérvári káptalan számára parancsot adó I. Lajoshoz és kancelláriájához, a közgyűléseken ekkor még többnyire személyesen¹⁴⁵ is részt vevő Kont Miklóshoz vagy esetleg utóbbi valamelyik ítélőmesteréhez. Csábító lenne ezt a változtatást is a később komoly kormányzati reformokat bevezető Szepesi Jakabhoz kötni, ám ő csak 1360 végétől mutatható ki a nádor protonotáriusaként. Ráadásul Szepesi később László oppelni herceg környezetében is működött,¹⁴⁶ amikor többnyire nem a fehérvári káptalant küldték a nádori közgyűlésekre. Szóba jöhet továbbá az a Tatamér prépost is, aki éppen az 1350-es évek elején vesztette el alkancellári pozícióját, de még 1359-ig állt annak a fehérvári egyháznak az élén, amely a nádori közgyűléseken való állandó jelenléttel minden bizonnyal jelentős extra bevételre tett szert ekkoriban.¹⁴⁷ Két adat mindenesetre I. Lajos és környezete felé mutat. Egyrészt már 1356-ban egy Komárom megyei, Himfi Benedek ispán tartotta közgyűlés kapcsán is uralkodói parancsra működött közre a fehérvári káptalan kiküldöttje, amihez Kont Miklósnak és a nádori hivatal személyzetének nyilvánvalóan semmi köze nem volt.¹⁴⁸ Másrészt

142 Néhány példa: 1358. Zala megye: „... unacum testimonio ecclesie capituli Albensis de regio litteratorio edicto ad quelibet negotia universarum nostrarum congregationum per totum regnum Hungarie per nos celebrandarum per ipsum capitulum Albense pro testimonio deputato...” MNL OL DL 93 887.; 1358. Pozsony megye: „... de regio litteratorio precepto ad congregationes nostras per totum regnum faciendas nobiscum procedere pro suo transmisit testimonio...” MNL OL DF 207 249.; 1360. Valkó megye: „... ex regio litteratorio mandato per capitulum ecclesie Albensis pro testimonio transmissus...” MNL OL DL 91 702.; 1364. Veszprém megye: „... ex regio litteratorio mandato per capitulum ecclesie Albensis pro testimonio transmissus...” MNL OL DF 264 717.; 1364. Bács megye: „... ad litteratorium regium edictum ad congregationes nostras generales per totum regni ambitum Hungarie celebrandas nobis dati in testimonium...” MNL OL DL 33 611.; 1364. Bodrog megye: „... in congregationibus per nos celebrandis per regiam excellentiam pro communi iusticia observanda deputati...” MNL OL DL 5362.; 1364. Zemplén és Ung megye: „... ad easdem ipsius domini palatini congregationes per totum ambitum regni, ut premittitur, celebrandas in testimonium eidem domino palatino assignatus...” MNL OL DF 264 220.

143 Pl. AOklt. XLVIII. 596. sz.; Uo. XLIX. 499. sz.; Uo. XLVIII. 739. sz.

144 Néhány példa: 1366. Bars megye: „Adam filio Petri per magistrum Michaelem lectorem ecclesie Albensis per honorabile capitulum ecclesie eiusdem de regio litteratorio mandato in testimonium datum in sua persona deputato...” MNL OL DL 58 572.; 1366. Nógrád és Hont megye: „... sub testimonio capituli Albensis ecclesie destinasset inter ceterosque regni sui comitatus nos in quindenis festi nativitatis Beati Iohannis Baptiste, videlicet feria quarta prope villa Gyarmath universis nobilibus et aliis cuiusvis status et conditionis hominibus Neugradiensis et Hunthensis comitatum congregationem celebrassemus generalem...” MNL OL DL 87 410.

145 Gábor: *A megyei intézmény*, 139.

146 Engel: *Arch.* I. 4.

147 Ribí András: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91 (2018) 135.

148 „... iuxta mandatum sub anulari sigillo regis [...] pro testimonio ad congregationem generalem magistri Benedicti filii Hem comitis Kamariensis [...] in civitate Tata celebratam...” MNL OL DL 41 278.

azt többször is megemlítik az oklevelek, hogy a királyi embert – aki ekkoriban jellemzően az előkelő udvari személyek közül került ki¹⁴⁹ – „a nádor egész országban tartandó közgyűléseinek megtekintésére” küldték ki.¹⁵⁰

Azt várnánk – a korábbi szakirodalom így rögzítette –, hogy az egy évtizeden keresztül működőképes rendszer Kont Miklós halála után is változatlanul fennmaradt, de ahogy arra a tanulmány bevezetőjében már utaltam, az 1370-es évek elején ez egyáltalán nem így volt. László oppelni herceg idejében (1367–1372) mindössze egy alkalommal adatolható a fehérvári káptalan nádori közgyűlésen való jelenléte, egyébként a csanádi¹⁵¹ vagy a szepesi káptalan¹⁵² működött közre a határjárásoknál, iktatásoknál és egyéb kiszállást igénylő peres ügyeknél úgy, hogy maguk a közgyűlések nem is feltétlenül az említett hiteleshelyek közelében zajlottak (lásd az 1. táblázat dőlt betűs sorait). Mivel nem tudunk róla, hogy a felsorolt egyházakhoz a nádornak bármi köze lett volna (a szepesi káptalan kapcsán a közgyűléseken gyakorta részt vevő Szepesi Jakab ítélmester közbenjárása elképzelhető¹⁵³), központi intézkedésre kell gondolnunk: talán Kont Miklós kegyvesztetté válásával a közgyűlések rendszerén is változtatni szerettek volna.¹⁵⁴ Erre utal, hogy – bár mindössze egyszer szerepel formula a hiteleshelyi kiküldött megnevezése kapcsán – 1371-ben a szepesi káptalan embere is „per regiam serenitatem in congregationibus ipsius domini Ladizlai palatini per ipsum celebrandis in testimonium deputatus” volt.¹⁵⁵ További lényeges fejlemény, ahogy arról alább még lesz szó, hogy az 1360-as és 1370-es évek fordulójától kezdve a nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyi kiküldöttek körében fölénybe kerültek a világi személyek (*litteratusok*).¹⁵⁶

Tanulságos ugyanakkor, hogy amikor 1372 nyarán ismét a fehérvári káptalan kiküldötte működött közre egy nádori közgyűlésen, akkor – és innentől kezdve soha többé – az oklevél megfogalmazója már nem tartotta szükségesnek a korábbi formula rögzítését (nyilvánvalóan öt-hat év alatt nem felejtették el, hogy korábban már közel tíz évig ez volt a bevett gyakorlat). Lajos király uralkodásának hátralévő részében ez így is maradt: Lackfi Imre (1372–1375) és Garai Miklós (1375–1385) nádorsága alatt – 1377 végének szokatlan időpontban tartott nyugat-magyarországi közgyűléseit leszámítva¹⁵⁷ – kivétel nélkül a

149 Gábor: *A megyei intézmény*, 126.

150 Pl. AOKlt. XLVIII. 348. sz.

151 Vö. G. Tóth Péter: *A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526)*. Szeged, 2014. [Doktori disszertáció. Kézirat.]

152 Vö. Vladimír Olejník – Peter Labanc – Miroslav Glejtek: *Duchovné a kultúrne dedičstvo Spišskej Kapituly I. Od počiatkov Spišskej Kapituly po vznik biskupstva*. Ružomberok, 2021. 170–205.

153 Személyére, szepességi – részben a káptalanhoz fűződő – kapcsolataira és a közgyűléseken való részvételére lásd Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 57–59., 69. A szepesi káptalan lengyel kapcsolataira lásd Stanisław A. Sroka: *Lengyelek a szepességi káptalanban a XIV. században*. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7 (1995) 55–61.

154 Az 1367 utáni politikai változásokra lásd Pór: *Opuli László*, 545–548.; C. Tóth: *A magyar királyság nádora*, 50–54.

155 MNL OL DF 272 357.

156 Kont Miklós nádorsága alatt csupán Bars megye 1366. évi közgyűlésén fordult elő, hogy nem egyházi személy képviselte a fehérvári káptalant, de még Péter fia Ádám esetében is tájékoztatnak arról az oklevelek, hogy ő Mihály olvasókanonok helyett van jelen. AOKlt. L. 611., 613. sz.

157 MNL OL DL 6477., 42 088., 94 104.

fehérvári káptalan feladata volt a nádori közgyűléseken való közreműködés szerte az országban. Ezt erősíti, hogy amikor 1381-ben Bars megye *congregatio generalis*án Jakab fehérvári kanonok és locsmáncsi főesperes volt a hiteleshelyi tanúbizonyosság, az oklevél megfogalmazója fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a klerikus „*eiusdem capituli Albensis homo*”, vagyis fehérvári kanonok minőségében volt jelen.¹⁵⁸ A restaurációban talán szerepe volt a király káplánjának, az 1371-től a fehérvári prépostságot betöltő Cudar Imrének is, aki mintegy vissza tudta szerezni ezt a – jó eséllyel jelentős, de pontosan meg nem határozható – bevételi forrást egyháza számára.¹⁵⁹

I. Lajos 1382. évi halálával nemcsak a nádori közgyűlések virágkora ért véget, hanem az 1388. évi újraindulást követően a század hátralévő részében a fehérvári káptalan szereplése is visszaesett. Lackfi István nádorsága (1387–1392) alatt a közgyűléseket már az ítélmester, Uzsai Márton tartotta. Bár a kutatás öt *congregatio generalis* ismer ebből az időszakból,¹⁶⁰ ezek közül csak az 1388. évi barsi, illetve nógrádi és honti esetében adatható a hiteleshelyi tanúbizonyosság: mindkét esetben a közeli nyitrai káptalan kiküldöttje működött közre. A későbbiekben Ilsvai Leustáknál (1392–1397) újra felbukkant a fehérvári káptalan Somogyban, illetve Nógrád és Hont megyék *congregatio generalis*án,¹⁶¹ de valójában mind az ő nevében, mind a Bebek Detre (1397–1402) nevében tartott gyűléseken – melyek többnyire Kelet-Magyarországról adathatók – leginkább a jelentős hiteleshelyi hatáskörrel bíró jászói konvent kiküldöttjével találkozhatunk.¹⁶² Bebek esetében az ország keleti területein a mondott premontrai egyház, a nyugati határszélen – egyetlen adat van rá¹⁶³ – a pozsonyi káptalan működött közre. Mindez összességében egy regionális megkülönböztetést feltételez a 14. század utolsó bő évtizedére vonatkozóan: a közgyűlésekre tanúbizonyosságul többnyire egy földrajzilag nem túl távol eső, tekintélyes hiteleshely képviselőjét küldték. Ez utóbbi közhitelű intézmények köre meglehetősen szűk volt, és látványosan a távolság kérdését is rugalmasan értelmezték.

A polgárháborús évek után Garai Miklós töltötte be a nádori méltóságot (1402–1433), a nádori közgyűlések sora 1406-tól indult újra. 1409-től ismételten csak királyi parancsra tarthattak *congregatio generalis*.¹⁶⁴ A szakirodalom ebből a periódusból eddig csak olyan nádori közgyűléseket ismert, amelyeken a fehérvári káptalan kiküldöttjei vettek részt.¹⁶⁵ Döntően valóban így van, ám akad néhány kivétel: például 1409-ben – talán a fenti módosítás szülte kisebb bizonytalanság miatt – Vas megyében a vasvári káptalan működött

158 MNL OL DL 47 204.

159 Ribi: A fehérvári káptalan, 135. A hiteleshelyi díjakról általában lásd Eckhart Ferenc: *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon/Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Szerk. Rokolya Gábor. Bp., 2012. (Studia Notarialia Hungarica Tomus 11) 101–103.

160 C. Tóth: A nádori hivatal, 98.

161 1394-ben és 1397-ben. Utóbbi idején a nádor valójában nem is volt az országban, mivelhogy fogságba esett az 1396. évi nikápolyi csatában. Vö. C. Tóth: *A magyar királyság nádora*, 74.

162 A modern kutatás nem tud arról, hogy az 1382 és 1401 között kimutatható Mihály fia János jászói prépostnak bármilyen köze lett volna a nádorhoz vagy kúriájához. Vö. Júlia Kotrusová: *Dejiny premonštrátskeho kláštora sv. Jána Krstiteľa v Jasove v stredoveku*. Dizertačná práca. Trnava, 2017. 40–41.

163 MNL OL DL 8513.

164 Tringli: Két szokásjogi norma, 395.

165 C. Tóth: *Szabolcs megye működése*, 116–117.; Weisz: Bihar megye, 140–141.

közre.¹⁶⁶ A konstanzi zsinat miatti hosszabb szünet lehet az oka, hogy 1421-ben Pozsony és Moson megyék esetében a pozsonyi káptalan kapott nádori parancsokat, majd két évvel később Abaúj és Sáros megyék közgyűlésén a jászói konvent tanúbizonyossága mutatható ki. Ezekről függetlenül a rendszer – vagyis a fehérvári káptalan tartós jelenlétének – megszilárdulását mutatja, hogy az 1429. évi uralkodói és egyéb bárói közgyűléseken¹⁶⁷ is többnyire a koronázóváros jelentősebb társasegyháza biztosította a tanúbizonyosságot a legkülönbözőbb régiókban (2. táblázat).

2. táblázat. Egyházi tanúbizonyosságok az 1429. évi uralkodói és bárói közgyűléseken

Ki tartja?	A közgyűlés		Érintett megye, megyék	Hiteleshely
	kezdet	helyszíne		
Pálóci Mátyus országbíró ¹⁶⁸	1429. június 2.	Nyitra	Nyitra	nyitrai káptalan ¹⁶⁹
	1429. július 5.	Bars	Bars	garam-szentbenedeki konvent ¹⁷⁰
	1429. szeptember 9.	Szentpéter	Borsod	fehérvári káptalan ¹⁷¹
	1429. szeptember 27.	Gömör	Gömör, Torna	fehérvári káptalan ¹⁷²
Lévai Cseh Péter macsósi bán ¹⁷³	1429. október 3.	Nagyfalu	Baranya	fehérvári káptalan ¹⁷⁴
Zsigmond király	1429. október 6.	Sopron	Sopron	fehérvári káptalan ¹⁷⁵
	1429. november 8.	Vasvár	Vas	fehérvári káptalan ¹⁷⁶

Pálóci Mátyus (1435–1436) 1435. évi nádori közgyűlésein szintén a fehérvári káptalan hiteleshelyi tanúbizonyosságai működtek közre. A megszilárdulásban jó eséllyel Kóvári Pál ítélmester is fontos szerepet játszott, hiszen „a nádori kúriában ő vitte diadalra a szakszerűség, az állandó protonotariusi vezetés elvét”.¹⁷⁷ Ugyanő már Ilsvai és Bebek alatt is szolgált,¹⁷⁸ így talán úgy értékelte, hogy a 14. század utolsó éveiben kipróbált regionális rendszer nem megfelelő, és visszatért az előző, Garai nádor alatt tapasztalt gyakorlathoz.

166 MNL OL DF 209 227.

167 Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 67.; Istványi: *A generalis congregatio*, 182.

168 Engel: *Arch.* I. 10.

169 MNL OL DL 12 083.

170 Uo. 35 789.

171 Uo. 12 128., 50 291.

172 Uo. 12 137.

173 Engel: *Arch.* I. 30.

174 MNL OL DL 12 693.

175

176 MNL OL DF 268 210.

177 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 179–180.

178 Engel: *Arch.* I. 5.

Persze az sem lehetett mellékes, hogy ebben az időszakban Zsigmond egyik kulcsfontosságú tanácsadója a korábbi diplomata, az 1419-től idehaza működő fehérvári prépost, Benedek volt.¹⁷⁹

A fentiek tükrében joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon az 1350-es évekbeli kezdetek után miért tértek vissza újra és újra a fehérvári káptalan nádori közgyűléseken való szerepeltetéséhez: a központi fekvésen, egyes prépostok udvari szerepvállalásán és a nagy tekintélyen túl mi emelhetette még ki ezt az intézményt a többi közül? Nyilvánvaló, hogy egy ilyen feladat ellátásához jelentős személyi kapacitásra volt szükség, hiszen gyakorta az ország különböző pontjain párhuzamosan is folytak nádori közgyűlések, ráadásul sok esetben két vagy három kiküldöttre is szükség volt egy-egy *congregatio generalis* zavartalan lebonyolításához.¹⁸⁰ Függetlenül attól – miképpen alább egyértelműen kiderül –, hogy a kiküldöttek nem minden esetben voltak kanonokok vagy karbéli klerikusok, ennyi tanúbizonyosság megmozgatására a napi feladatok mellett csak egy nagyobb hiteleshely lehetett képes. Hogy ennek mikéntjére gyakorlati válaszokat kapjunk, érdemes magukat a nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyi kiküldötteket megvizsgálnunk.

A probléma vizsgálatára érdemben Kont Miklós nádorságától van lehetőség. Ezt megelőzően – mivelhogy többségében csak parancslevelek maradtak fenn – mindössze három esetben ismerjük a közgyűlésről kiküldött tanúbizonyosság személyét. A földvári konvent 1334. évi jelentésében János *custos*, a szekszárdiában 1351-ben Péter *frater* szállt ki a nádor parancsára (jó eséllyel még nem a közgyűlésről), a kivételes 1349. évi fehérvári esetről pedig Péter, a falakon kívüli Szent Miklós-társaskáptalan rektora működött közre.¹⁸¹

A 3. táblázat összesíti a fehérvári káptalan 1358 és 1435 közötti kiküldötteit a nádori közgyűlések vonatkozásában.

3. táblázat. A fehérvári káptalan tanúbizonyosságai a nádori közgyűléseken (1358–1435)

Kiküldött	Esetszám
Szent Miklós-egyház prépostja	7
Oltár/kápolnagazgató kanonok	1
Kanonok	13
Karbéli klerikus	16
Deák (<i>litteratus</i>)	29
Egyéb világi	11
Ismeretlen (tartalmi átírás/említés)	12
Összesen	91

179 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 119.

180 Istványi: *A generalis congregatio*, 68.; Weisz: Bihar megye, 137., 140–141.

181 AOklt. XVIII. 312. sz.; Uo. XXXIII. 331. sz.; Uo. XXXV. 710. sz.

A fentieket összevetve a fehérvári káptalan által kiállított relatiókban fellelhető hiteleshelyi kiküldöttekkel, jelentős eltéréseket tapasztalunk.¹⁸² A nádori közgyűlések vonatkozásában a fehérvári káptalan legmagasabb rangú kiküldöttjei a fehérvári falakon kívüli Szent Miklós-társaskáptalan prépostjai – vagy, ahogy a korszakban pasztorális funkciójuk miatt nevezték őket, rektorai – voltak, akik a Szűz Mária-prépostságban is rendelkeztek kanonoki javadalommal.¹⁸³ Az 1349. évi egyedi eseten kívül 1358 és 1364 között a legtöbbször Szatmári János fia Péter, illetve Márton kisprépost¹⁸⁴ szállt ki a nádorral.¹⁸⁵ Ezenkívül többször előfordult, hogy nevükben egy-egy karbéli klerikus vagy világi személy tartott a nagybíróval.¹⁸⁶ Úgy tűnik, hogy Kont Miklós nádorságának első hat évében ezt a feladatkört egyszerűen összekapcsolták a kispréposti hivatallal – talán a bevételek is a kisebbik káptalannál maradhattak így. Változást 1364 második fele hozott: ezután karbéli klerikusok¹⁸⁷ vagy a korábban ismeretlen Mihály olvasókanonok emberei, Péter fia Ádám és Damján *sacerdos* szerepeltek az oklevelekben egy-egy Bars megyei, illetve Gömör és Torna megyei közgyűlés kapcsán.¹⁸⁸

A látványos fordulat a László oppelni herceg nádorságához fűződő *intermezzo* után következett be a nádori közgyűlésekre küldött hiteleshelyi emberek személyét illetően. 1370 és 1372 között a csanádi káptalan hatból hatszor, a szepesi káptalan ötből négyszer¹⁸⁹ világi személyeket, *litteratus*okat delegált a *congregatio generalis*okra. Ezt a gyakorlatot 1372 után a fehérvári káptalan is átvette: az 1435-ig ismert ötven adatból 35 esetben világi személy szállt ki.¹⁹⁰ Sőt az 1429. évi királyi és bárói közgyűléseken is Gergely *presbiter*¹⁹¹ kivételével deákok voltak a fehérvári társasegyház tanúbizonyságai. Ha viszont nem a fehérvári káptalan embere vett részt a nádori közgyűlésen, már nem mondható el ugyanez: a vasvári káptalan¹⁹² és a jászói konvent többségében egyházi személyt küldött.¹⁹³ A több-

182 Ribi András: A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásai a gyakorlatban. *Századok* 153 (2019) 327.

183 Legújabbban a kisebbik fehérvári prépostságról lásd Ribi András: A prépost és a káptalan egyezsége 1512-ben. Megjegyzések a fehérvári falakon kívüli Szent Miklós-társaskáptalan késő középkori történetéhez. In: *Ruscia - Hungaria - Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*. Szerk. Bagi Dániel et al. Pécs, 2022. 510–528.

184 Ribi: A fehérvári káptalan, 139. A következő jegyzetben közölt 1364. évi adatokkal Márton kisprépostsága kiegészítendő.

185 AOklt. XLII. 787., 989., 1066., 1227. sz.; Uo. XLVIII. 308., 348. sz.; MNL OL DF 264 220. Valószínű továbbá, hogy amennyiben az oklevél egyszerűen Péter kanonokot emleget ebben az időszakban, az is a kisprépostra vonatkozik. MNL OL DL 16 109.

186 AOklt. XLII. 1036., 1063., 1167., 1212. sz.; MNL OL DL 41 395., 84 790.; AOklt. L. 55. sz.

187 AOklt. L. 55. sz.; Uo. XLIX. 39. sz.; Uo. XLVIII. 596., 770., 843. sz.; Uo. XLIX. 44. sz.; Uo. XLIII. 742. sz.; Uo. L. 280., 355. sz.

188 Uo. L. 613., 757. sz.

189 A kivétel János *clericus* Szepes megyei szereplése. Lásd MNL OL DF 272 357.

190 Kivételek: Imre kanonok, a Szent Imre-kápolna igazgatója (MNL OL DF 266 181.); Jakab kanonok és locsmándi főesperes (MNL OL DL 47 204.; MNL OL DF 273 093.); Tamás *clericus* (MNL OL DL 1353.); Mátyás kanonok (ZsO II. 5049. sz.; MNL OL DL 60 520., 107 867.; ZsO III. 1147. sz.); Miklós kanonok (ZsO III. 1616. sz.); Sebestyén kanonok (MNL OL DL 54 998., 54 934., 80 534., 97 153.; MNL OL DF 253 698.); Miklós *presbiter* (Zichy VIII. 559–561.).

191 MNL OL DL 50 291.

192 Kivétel: uo. 42 088.

193 Kivételek: uo. 85 521., 85 556.

szőr is említett intézmények közül egyedül a nyitrai káptalan esetében találjuk azt, hogy háromból kétszer *litteratus* működött közre a *congregatio generalison*.¹⁹⁴

Mindent egybevéve az 1370-től kimutatható gyakorlat ellentmond az 1351. évi 21. törvénycikknek, miszerint a hiteleshelyi tanúbizonyosságok kizárólag káptalani vagy konventi *dignitással* rendelkező egyházi személyek lehetnek az adott intézményből.¹⁹⁵ Ez azt is jelenti, hogy a nádori közgyűléseken való részvételt már a kortársak sem vették a hagyományos közhelű tevékenységgel egy kalap alá: ez egy külön feladatkör volt, amit többnyire a fehérvári káptalan látott el. Ez a díjazásban is megmutatkozhatott: a világi alkalmazottak bizonyosan kaptak illetményt, de nem kellett számukra a törvényben rögzített napi egy vagy két garast megfizetni.

Bár sajnos sok esetben az oklevelek csupán keresztnevükkel említik a tanúbizonyosságokat, néhány személy esetében akadnak további információk is (4. táblázat).

4. táblázat. Azonosítható világi személyek hiteleshelyi tanúbizonyosággként a nádori közgyűléseken

Említés éve	Név	Hiteleshely	Közyűlés	Származás ¹⁹⁶
1358	Gyigyei Jakab fia Péter, a Szent Miklós-prépostság rektorának embere	fehérvári káptalan	Bars megye ¹⁹⁷	Szatmár megye
1372	Szepesi András	szepesi káptalan	Borsod megye ¹⁹⁸	Szepes megye
1388	Körösközi György <i>litteratus</i>	nyitrai káptalan	Nógrád, Hont megye ¹⁹⁹	Bihar megye
1393	Győri Lőrinc <i>litteratus</i>	jászói konvent	Zemplén, Ung megye ²⁰⁰	Győr megye
1397	Zalai Bereck <i>litteratus</i>	jászói konvent	Torna megye ²⁰¹	Somogy vagy Zala megye
1406	Örsi Egyed <i>litteratus</i>	fehérvári káptalan	Gömör megye ²⁰²	több megye is szóba jöhet
1408	Büki Péter <i>litteratus</i>	fehérvári káptalan	Zala megye ²⁰³	Zala megye

194 1388-ban deákok voltak a kiküldöttek: MNL OL DL 58 678.; MNL OL DF 248 208. 1429-ben az országbírói közgyűlésen karbéli: MNL OL DL 12 083.

195 „Homines autem capitulorum seu conventuum, qui ex mandato regio pro testimonio ducuntur, non possint esse alii, nisi hii, qui dignitates habent in eadem ecclesia.” *Decreta Regni Hungariae 1301-1490*. I-II. Szerk. Dóry Ferenc et al. Bp., 1976-1989. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11, 19) I. 137.

196 Vö. Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép*. [CD-ROM. Térinform. Kollányi László - Sallay Ágnes.] Bp., 2002.

197 AOklt. XLII. 1212. sz.

198 MNL OL DL 38 927., 42 045.

199 MNL OL DF 248 208.

200 MNL OL DL 85 521.

201 Uo. 86 556.

202 Uo. 53 523.

203 ZsO II. 6230. sz.

Említés éve	Név	Hiteleshely	Közgyűlés	Származás
1411	Szereti Márton <i>litteratus</i>	fehérvári káptalan	Nyitra, Trencsén megye ²⁰⁴	Fejér megye
1412	Boziási Miklós <i>litteratus</i>	fehérvári káptalan	Bihar megye ²⁰⁵	Kraszna megye
1424	Lőrincfalvi László <i>litteratus</i>	fehérvári káptalan	Bars, Nyitra megye ²⁰⁶	Gömör vagy Zala megye

A felsorolt tíz világi személyre vonatkozó adatok legfeljebb nagyon óvatos következtetések levonását teszik lehetővé. Különösebben ismert személy nincs a felsoroltak között. Szepesi Andrásról nem tudjuk, rokonságban állt-e Szepesi Jakabbal, hiszen a középkorban sok szepességi illetőségű személyre ráaggatták ezt a melléknevet.²⁰⁷ Győri Lőrinc kapcsán ismerünk egy azonos nevű nádori jegyzőt 1371-ből,²⁰⁸ Szereti András talán Szereti Márton fehérvári kanonok,²⁰⁹ Büki Péter pedig talán Büki Basó István későbbi fehérvári prépost rokona lehetett.²¹⁰ Boziási Miklós esetleg az 1399–1401 között kimutatható Boziási vagy Borzási Péter altárnokmesterrel állhatott kapcsolatban.²¹¹ Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a fehérvári káptalan világi alkalmazottai éppúgy az ország legkülönbözőbb pontjairól érkeztek, mint a korszak ismert kanonokjai.²¹²

Amennyiben a 14. század közepe táján valaki útra kelt a nádorral, hogy részt vegyen a közgyűléseken, az hosszú, akár hónapokig tartó elfoglaltság is lehetett. 1358-ban például a következőképpen nézett ki Péter kispépost itineráriuma (az 5. táblázat normál szedéssel hozza azokat a helyszíneket, ahol egyértelműen tudjuk, hogy ő maga is jelen

5. táblázat. Péter fehérvári kispépost itineráriuma, 1358. július–október

A közgyűlés kezdete	A közgyűlés helyszíne	Érintett megye, megyék
július 23.	Mándhida	Zala
augusztus 27.	Vasvár	Vas
szeptember 10.	Csepreg	Sopron
szeptember 17.	Pozsony	Pozsony és Moson
október 1.	Tapolcsány	Nyitra és Trencsén
október 8.	Bars	Bars
október 22.	Gyarmat	Nógrád és Hont

204 ZsO III. 1316. sz.

205 Uo. III. 3191. sz.

206 Uo. XI. 1169., 1389., 1430. sz.

207 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 39. 54. j.

208 Uo. 90.

209 Ribi: *A fehérvári káptalan*, 141.

210 Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 110.; Ribi: *A fehérvári káptalan*, 135.

211 Engel: *Arch. I.* 39.

212 Uo. 90 968.; MNL OL DF 209 259.

volt, dőlt betűvel, ahol csak a képviselőiről számolnak be az oklevelek, de a jól nyomon követhető útvonal miatt joggal feltételezhető, hogy Péter is ott volt).

Nem biztos, hogy ez egy egyházi személy számára tartósan vállalható életforma volt, ráadásul a helyzetet két tényező tovább bonyolította. Egyrészt komolyabb emberi erőforrást igényelt, amikor egy adott *congregatio generalison* több hiteleshelyi tanúbizonyság közreműködésére volt szükség. Jó eséllyel a legtöbb esetben ez így volt. A „rekordot” Gömör és Torna megyék 1406. évi közgyűlése tartja: Mátyás kanonok mellett három *litteratus* működött közre.²¹³ A korábbi időszakban Zemplén és Ung megyék 1364. évi közgyűlésén három személy képviselte a fehérvári káptalant: Márton kisprépost mellett László és János karbéliék.²¹⁴ Természetesen más felállás is elképzelhető volt: 1381-ben Bars megye nádori közgyűlésén Jakab kanonok és Gergely deák, ugyanebben az évben Borsodban pedig két *litteratus*, Pál és Jakab közreműködése adatolható.²¹⁵ Másrészt előfordult, hogy az ország különböző pontjain párhuzamosan tartottak közgyűléseket. Jó példa erre az 1381. év nyara, amikor a nyugati (Bars, Nyitra és Trencsén, Pozsony és Moson) és a keleti (Borsod, Gömör és Torna, Abaúj és Sáros, Zemplén és Ung, Szabolcs és Bereg, Heves) országrészben is zajlottak *congregatio generalisok*. Ez legalább hat fő együttes távollétét jelentette, amit nyilvánvalóan csak kanonokokkal vagy karbéli klerikusokkal nem tudott volna megoldani még az a 34 tagú fehérvári káptalan sem, ahol a javadalmasok számottevő hányada nem tartózkodott a székhelyén, folyamatos közhitelű tevékenységet kellett folytatni, és muszáj volt három tucat kápolnánál, illetve oltárnál misézni.²¹⁶

Végezetül arra kell választ keresnünk, hogy a fentiek mennyiben hozhatók összefüggésbe a fehérvári káptalan 1420 táján kibontakozó országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységével. 1358 és 1435 között az ismert esetek 75%-ban a Szűz Mária-prépostság emberei működtek közre tanúbizonyságként a nádori közgyűléseken. A 15. század első harmadának vonatkozásában ugyanez az arány 92%. Ez még úgy is jó alapot adott az ország megismerésére és a társasegyház széles körben elfogadottá (közhitelűvé) tételére, hogy a gyakorlatban az 1370-es évektől nem a hiteleshelyi kiküldötteként eljáró kanonokok, hanem különböző világi alkalmazottak vettek részt a *congregatio generalisokon*. A vizsgált periódusban összesen harminc megye nádori közgyűlésén voltak jelen a fehérvári káptalan képviselői, ami tekintélyes szám, hiszen Erdélyben, Szlavóniában és néhány déli, a macsói bán által látogatott területen eleve nem is fordulhattak elő.²¹⁷ Ez egy elgondol-

213 ZsO II. 5049–5050. sz.; MNL OL DL 53 523., 57 096.

214 MNL OL DF 264 220.; AOKlt. XLIX. 44. sz.; Uo. XLVIII. 843. sz.

215 MNL OL DL 47 204., 58 614., 75 849., 83 379.

216 Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12) 73–74.; Ribi: A fehérvári káptalan, 143–144.

217 A melléktartományok közgyűléseiről lásd Istványi: A generalis congregatio, 191–205. Erdélyben a gyulafehérvári káptalan vagy a kolozsmonostori konvent, Szlavóniában a zágrábi káptalan, a macsói bán közgyűlésein a boszniai káptalan kiküldötte vett részt.

kodtató különbség is: a 15. században országos hatáskörű hiteleshelyként ugyanakkor már ezeken a területeken is eljárhattak.²¹⁸

Fontos továbbá, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint Albert király 1439. évi halála után nem tartottak közgyűléseket, és Mátyás is csak 1464. évi koronázása után vette elő újra az intézményt,²¹⁹ hogy aztán 1486-ban meg is szüntesse.²²⁰ Megkockáztatható, hogy nem teljesen véletlen az egybeesés: a fehérvári káptalan országos hatásköre az 1420-as és 1430-as évek eleji szerényebb kezdetek után pontosan a Zsigmond király halála körüli időszakban, illetve azt követően teljesedett ki.²²¹ A két különleges feladatkör lényegében váltotta egymást.

218 A káptalan tagjai – országos hatáskörű hiteleshely kiküldötteiként – később 45 megyébe jutottak el 1526-ig. Vö. Ribi: A fehérvári káptalan és keresztes konvent, 313. Pl. 1483. Hunyad megye: MNL OL DL 18 199.; 1428. Valkó megye: uo. 71 946.; 1441. Körös megye: uo. 13 616.

219 A Mátyás-kori közgyűléseket a korábbi szakirodalom és az online levéltári adatbázis keresőfunkciója segítségével szűrőpróbaszerűen tekintettem át. Vö. Küffer Béla: *A köz vagy nádori törvénykezés mint Mátyás király jövedelmi forrása. Jog és pénzügytörténeti értekezés.* Bp., 1884.; Havasy: *Heves megye*, 64.; Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 1998. 291–318.; Tringli: Pest megye, 172–173. Annyi bizonyosan kijelenthető, hogy az egyik első, Heves megye számára 1467-ben tartott nádori közgyűlésen a fehérvári káptalan kiküldötte működött közre. MNL OL DL 16 253.

220 Tringli: Két szokásjogi norma, 395–396.

221 Vö. Ribi: Miért működött, 91.

ELSZÁMOLT MILLIÓK VAGY TÚLHAJSZOLT CENTRALIZÁCIÓ, AVAGY MIÉRT MONDOTT LE AZ A BIZONYOS MÁSIK BATTHYÁNY LAJOS?

ORDASI ÁGNES

MISCOUNTED MILLIONS OR OVERDRIVEN CENTRALISATION?
WHY DID THE OTHER LAJOS BATTHYÁNY RESIGN?

In the period of the Austro–Hungarian monarchy Hungaria state authority in the city and district of Fiume was exercised by the governor of Fiume and Maritime Croatia, who was at the same time president of the Hungarian Royal Maritime Authority. As such his competence in naval and commercial issues encompassed the entire Hungaro–Croatian coast. The dual position of the governor was reflected in the government structure as well: while as governor he was directly subordinated to the prime minister, as president of the Maritime Authority he was responsible to the minister of agriculture, industry and trade (and later to the latter’s official successors). The present paper explores the extent to which this dual position helped or hindered the activities of the individual governors, while also drawing attention to the dissonances inherent in the centralising efforts and power strategies of the Hungarian state. Another aim of the author was to reveal the main causes that led to the resignation of the successive governors, thereby contributing to a more nuanced view of their roles and activities.

Keywords: Fiume, Hungaro–Croatian coast, commercial, governor, state authority, 19th century

1901 őszén a fiumei Autonóm Párt szokatlan lelkesedéssel készült az országgyűlési képviselő-választásra, és mindent elkövetett, hogy népszerű polgármesterét, Michele Maylender juttassa a parlamentbe. Maylender azonban a jelölés mögött taktikázást, pártjának belső hasadását sejtve, lemondott az állásáról és a mandátumot Batthyány Lajosnak ajánlotta fel.¹ Mindazonáltal a polgármester lépését tévedés lenne Magyarország első miniszterelnöke felé tett szimbolikus, posztumusz gesztusnak tekinteni, hiszen az nem neki, hanem a korábbi, 1896-ban rejtélyes körülmények közt távozó fiumei kormányzónak és egyben a tengerészeti hatóság elnökének szólt.²

Ordasi Ágnes, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára.

- 1 Le dimissioni del Podestá. *La Voce del Popolo* 1901. október 1.; Scoprendo le carte. Uo. 1901. október 2.
- 2 Miniszterelnök a horvát bánnak. Bp., 1896. október 9. Državni arhiv u Rijeci (= DAR) JU 5 Közigazgatási iratok. Kormányzósági iratok. Általános és elnöki iratok (= JU 5) 186. eln./1896. 18642. M.E. [Másolat.]

Tanulmányom fő célja természetesen nem ennek a „másik” Batthyány Lajos életútjának az ismertetése, hanem a magyar állam központosító törekvéseiben, hatalomgyakorlási stratégiáiban rejlő disszonanciák bemutatása a Fiumei és Magyar–Horvát Tengerparti Királyi Kormányzóság, valamint a Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság működésén keresztül. Ezzel összefüggésben foglalkoztat a kérdés, vajon Batthyány Lajos miért távozott 1896 októberében a kikötővárosból, és hogy mindez milyen következményeket vont maga után. Minek köszönhető pozitív képének továbbélése a fiumei köztudatban, és a lemondása körül kialakult diskurzus mikor, melyik pillanatban kezdett átértékelődni? Vajon az oly gyakran cezúrának nyilvánított 1896-os esztendő valóban mérőföldkönek számított-e a fiumei politikai életben? Ha igen, milyen értelemben, és mindez hogyan illeszthető be a modern nemzeti állam, és így a központosítás, vagy éppen a nacionalizmus tágabb történeti kontextusába, amely nemcsak Fiume, de az egész Magyar Királyság fejlődési irányát meghatározta?

A felvetett dilemmákat a korabeli olasz és magyar nyelvű sajtóforrások mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, valamint a Rijekai Állami Levéltár dokumentumai alapján vizsgálom.

Az a bizonyos „másik” Batthyány Lajos

Batthyány Lajos, Magyarország első miniszterelnökének személye és tevékenysége a magyar történetírás kutatott területei közé tartozik. Az viszont már kevésbé ismert, hogy a karakteres történelmi nevet a 19. században nemcsak a vértanúhalált halt kormányfő viselte, hanem unokája is.

Batthyány Lajos 1860-ban, Egyeden látta meg a napvilágot az egykori miniszterelnök lánya, Emma és Batthyány Géza gyermekeként.³ Középiskolai tanulmányait Győrben végezte, később Budapesten, Berlinben és Párizsban jogot hallgatott, majd rövid ideig külügyminisztériumi szolgálatot teljesített. 1882-ben feleségül vette Andrássy Gyula lányát, Ilonát, majd 1884-ben Győr vármegye és Győr városának főispánjává nevezték ki.⁴ Ugyanabban az évben Győr városa Baross Gábort választotta országgyűlési képviselőnek.⁵ Ám ahogy 1886-ban Baross Gáboré, úgy 1892-ben Batthyány Lajos pályája is más irányt vett. Batthyányt fiumei és magyar–horvát kormányzóvá nevezték ki,⁶ mely hivatalát négy éven át töltötte be a szintén 1892-ben megválasztott Batthyány Tivadar országgyűlési képviselő és a kikötőváros közigazgatását 1875 óta vezető Giovanni Ciotta polgármester mellett.⁷

3 Genealogy. Batthyány. [Http://genealogy.euweb.cz/hung/batth3.html](http://genealogy.euweb.cz/hung/batth3.html). (Legutóbbi megtekintés: 2018. március 14.)

4 *Országgyűlési almanach. Az 1897-1901. évi országgyűlésről*. Szerk. Sturm Albert. Bp., 1897. 196–197.

5 *Országgyűlési almanach. Az 1884-1887. évi országgyűlésről*. Szerk. Halász Sándor. Bp., 1886. 10–11.

6 Az uralkodó kabinetirodója a miniszterelnökséghez. Bp., 1892. március. 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) K 26 Miniszterelnökségi levéltár. Miniszterelnökség Központilag iktatott és irattározott iratok (= K 26) 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 574./1892. M.E. 40. I. A./1892.

7 Részletesebben lásd Ordasi Ágnes: A magyar kormány Fiume-politikája a XIX–XX. század fordulóján. In: *Natio semper reformanda est. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László et al. Bp., 2016. 330–342.

A három férfi együttes hivatali ideje Fiume történelmének egy igen intenzív fejlődési periódusával esett egybe, melyet előszeretettel interpretálnak „aranykorként” (pontosabban annak utolsó szakaszaként). Fiume látványos fejlődését a demográfiai adatok, a Baross Gábor által kidolgozott kikötőfejlesztési program eredményei, az egymás után alakuló részvénytársaságok, a mind nagyobb összegben kiutalt állami támogatások, továbbá a város külső képét átformáló építkezések is jelezték. Az 1896-ban átadott új kormányzói palota felfogható az állami pártfogás és tekintélynövekedés, valamint a központi kormányzat fokozott helyi szerepvállalása szimbólumaként is.⁸

Az impozáns épületben azonban Batthyány Lajos és családja csak pár hónapot töltött, ugyanis 1896 októberében a kormányzó váratlanul beadta a lemondását. Távozásának okait illetően többféle elképzelés is felmerült. A lakosság többsége a fiumei autonómia védelmével magyarázta a kormányzó döntését, míg néhányan inkább személyi nézeteltéréseket gyanítottak az elhatározás mögött. Megint mások egyéni ambíciókat rebesgettek, egyesek pedig a kormányzói palota építkezésével kapcsolatos elszámolási problémákat, sikkasztást emlegették fel. A kutatás jelen állapotában úgy tűnik, hogy az elhatározásnak egészen más okai lehettek, ez pedig az állam térnyerésével együtt járó egyenlőtlenségekre és az abból származó ellentétekre irányítja a figyelmet. Mindemellett az eset különösen azért érdekes, mert Batthyány Lajos és hivatali elődje, Zichy Ágost⁹ távozása (1892) között számos párhuzam lelhető fel.

Az állami hatalomgyakorlás legfőbb fiumei eszközei és korlátai

Mint a fentiekből is kitűnik, a modernizáció és az állami közigazgatás kiterjesztésének folyamata nem csak pozitív irányú fejlődést jelentett. E folyamat az erőforrások „újraelosztását” és a fiumei társadalom átrétegződését is eredményezte, ami számos feszültséget idézett elő. Mindez a kikötőváros rendezetlen közjogi helyzete és kivételesen széles autonómiája miatt Fiumében sajátos formában jelentkezett. Noha a korszakban gyakran azt hangoztatták, hogy a fiumei közéleti viszonyok nem az országos politikára reflektálnak,¹⁰ e tézis több tekintetből is újragondolásra, vagy legalábbis árnyalásra szorul.

8 Eszik Veronika: A magyar–horvát tenger mellék mint nemzetiesített táj. *Korall* 16 (2015) 62. sz. 75–96.

9 Zichy Ágost(on) kormányzói kinevezése. *Gödöllő*, 1883. november 1. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 3525./1883. M.E. XIII. cs. 2835. t. sz. 3387. v. sz.; Kormányzó valamennyi minisztériumhoz. Fiume, 1884. január 3. DAR JU 5. 1.eln./1884. Érdekességként megjegyezhető, hogy Zichy Ágost kormányzói legitimitása már a kezdetektől a szó jogi értelmében megkérdőjelezhető volt, mivel kinevezése nem Ágost, hanem Ágoston névre szólt. Az „Ágoston” névváltozat használata azonban nemcsak egyszeri tollhibának tekinthető: a miniszteri rendeletek, leiratok stb. többnyire „Zichy Ágoston” névre lettek címezve. A miniszteri levelezésekben az „Ágost” csak 1884-től állandósult, mikor egy feliratában maga a kormányzó szólította fel a tárcák vezetőit a helyes névváltozat használatára.

10 Abele Rezső kormányzói helyettes a belügyminiszternek. Fiume, 1897. február 22. DAR JU 5. 30. eln./1897.

Az 1870. július 28-án kihirdetett fiumei provizóriumból¹¹ származó válságjelek már jóval Batthyány Lajos érkezése előtt megmutakoztak. Bár az uralkodói rendelet értelmében a város és kerülete ideiglenesen a magyar kormányzat alá került, az ország közigazgatási szabályozása éppen csak akkor kezdődött meg.¹² A jogkiterjesztés és jogegyenlőség megteremtése, és ezzel együtt a hatalom centralizációja csak fokozatosan haladt előre. Különösen érvényes ez Fiume esetében, ahol annak vitatott közjogi állapota és speciális viszonyai miatt a kormánynak egy kimondottan a kikötőváros sajátosságait figyelembe vevő hatalomgyakorlási módszert kellett kifejlesztenie. Ez azt jelentette, hogy itt az államot a miniszteri ellenjegyzéssel az uralkodó által kinevezett királyi kormányzó képviselte, akinek joghatósága a kikötőváros mellett az egész magyar–horvát tengerpartra kiterjedt, valamint az 1870 novemberében felállított tengerészeti hatóság elnöki tisztségét is betöltötte.¹³ A kormányzó ez utóbbi minőségében a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszternek (majd ennek hivatali utódainak) tartozott felelősséggel.¹⁴ Megjegyzésre érdemes, hogy mivel a provizórium nem szabályozta a tengerészeti hatóság működését, és mivel a tengerpart kereskedelmének fejlesztése egyébként is a helybeli lakosság általános érdekeit szolgálta, a gazdaság területén a közjogi kérdések többnyire megkerülhetővé váltak, ami lehetőséget biztosított a magyar befolyás hathatósabb érvényesítésére.

És különösen a fiumei statútum 1872-es belügyminiszteri elfogadásával vált egyértelművé, amely a város számára biztosított autonóm jogokkal *de facto* a kormányzó mint a kormányzat vezetőjének hatáskörét korlátozta.¹⁵ Noha a törvényhozás eredetileg az állam első számú helyi képviselőjének a főispáninál tágabb jogköröket és nagyobb presztízst kívánt biztosítani, a város olasz ajkú lakossága szimpátiájának megőrzése, valamint a többséget alkotó horvátok törekvéseinek ellensúlyozása érdekében komoly kompromisszumokra kényszerült.¹⁶ Így a kormányzói hatalom legfőbb fékje a fiumei polgármester (*podestà*), valamint az öt megválasztó városi képviselő-testület (*Rappresentanza*) lett.¹⁷ Mindazonáltal jelen tanulmány középpontjába nem az állam és municípium, hanem az állam és kormányzó konfliktusait helyezem.

11 A provizórium arról is rendelkezett, hogy a kihirdetett ideiglenes rendszert és ezáltal Fiume közigazgatási helyzetének végleges rendezését kizárólag törvényhozási úton, csakis a horvát, magyar és fiumei regnikoláris bizottságok teljes egyetértésével lehetett volna megvalósítani. Mint ismeretes, mind az 1868/69-es, mind pedig az 1883/84-es kísérlet felemás eredményeket hozott, így a „nagy Fiume-kérdés” az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásáig *de facto* megoldatlan maradt.

12 Megjegyzendő, hogy Ferenc József a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. törvénycikket is csak 1870. augusztus 1-én szentesítette.

13 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1870. november.11. MNL OL K 26. 396. cs. 1897. 329. t. sz. 2. rész. 1849./1870. I. A. cs. 17. t. sz.

14 Király személye körüli miniszter bemutatja a provizórium iránt kelt legfelsőbb határozatot. Bécs, 1870. július 28. MNL OL K 26. 396. cs. 1897. 329. t. sz. 2. rész. 1335./1870. I. A. cs. 17. t. sz.

15 Különösen fontos megjegyezni, hogy a statútum értelmében annak módosítása kizárólag a fiumei képviselő-testület többségének beleegyezésével történhetett meg. Így a kormány az alapszabályokat elvben nem változtathatta volna meg egyedül.

16 Így például a kormány Fiume számára nemcsak kivételesen széles municípális autonómiát biztosított, hanem az olasz ajkú lakosság politikai dominanciája érdekében a virilizmus bevezetésétől is eltekintett.

17 *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000.* Szerk. Gergely Jenő. Bp., 2005. 327–352.

Annak ellenére, hogy az állam központosító elképzelései már a kezdetektől megfogalmazódtak, a helyi viszonyok átalakítására irányuló törekvései csupán az 1880-as évek második felétől váltak jól érzékelhetővé. Ezek a változások közigazgatási téren, az intézmények jogköreinek megoszlásában is kifejeződtek. Noha az átszervezések a kormányzóság és a tengerészeti hatóság esetében egyaránt az eredményesebb állami hatalomgyakorlást szolgálták, azokat központi szinten az országatyák más-más módon képelték el. Míg a tengerészeti hatóság irányítását minél szorosabban a fővároshoz kívánták láncolni és a kereskedelmi tárca akaratát teljesen érvényre juttatni, addig a kormányzóság súlyát és tekintélyét Fiume autonóm jogköreinek megszerzésével igyekeztek megkérdőjelezhetetlenné tenni. Ez a helyzet már önmagában is disszonanciát idézett elő, mivel a két intézményt ugyanazon személy, a kormányzó vezette, akinek sokszor éppen jogköreinek gyakorlása közben kellett a rendszer kétarcúságával szembesülnie. A konfliktus leglátványosabban Zichy Ágost és Batthyány Lajos kormányzósága alatt jelentkezett, ugyanis a lényegesebb igazgatásátszervezési kezdeményezések éppen a századfordulót megelőző évtizedre estek.

A két hivatal eltérő természetéből, igényeiből, lehetőségeiből és korlátaiból fakadó ellentmondások a közvélemény előtt nem voltak ismeretlenek, ám a legélesebb kritika mégis a rendszeren belül, a kormányzók révén fogalmazódott meg.

Válságjelek: a kormányzók lemondása

A provizórium értelmében a kormányzókat a miniszterelnök és a kereskedelemügyi tárca vezetőjének együttes felterjesztésére az uralkodó nevezte ki, és megbízatásuk felmentésükig szól.¹⁸ A kormányzók távozására csak komoly okokból került sor, melyek közt az országos politikai helyzetben történt jelentősebb változások (például kormányváltások, kinevezések), és/vagy a hivataluk ellátását lehetetlenné tevő egyéb személyi okok említhetők. Ezek a kategóriák maradéktalanul nem választhatók el egymástól: a személyes és a hivatali indokok különböző mértékben, de keveredtek.

Az első eshetőségre jó példát szolgáltat a kormányzó Zichy József távozása, akit 1872-ben a földművelés-, ipar- és kereskedelemügy vezetésével bíztak meg,¹⁹ vagy éppen Szapáry László (1903), akinek lemondása háttérben az országos visszhangot kapó Dienes Márton-féle vesztegetési botrány állt.²⁰ Ugyanide sorolható Szapáry Pál (1905)²¹ vagy

18 Király személye körüli miniszter bemutatja a provisorium iránt kelt legfelsőbb határozványt. Bécs, 1870. július 28. MNL OL K 26. 396. cs. 1897. 329. t. sz. 2. rész. 1335./1870. I. A. cs. 17. t. sz.

19 Miniszterelnök a fiumei provisorium felállítása és ifj. Zichy József fiumei m. h. tengerparti kormányzóvá kinevezése, valamint Cseh Eduard felmentése és kitüntetése tárgyában. Buda, 1870. augusztus 2. Uo. 1854./1870. I. A. cs. 17. t. sz.

20 Pocsolya. *Magyar Tengerpart* 1903. augusztus 2. Részletesebben lásd Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867-1918*. Bp., 2011.

21 Kormányzóság az összes fiumei állami hivataloknak, iskolaigazgatóságoknak s intézményeknek. Fiume, 1906. január 17. DAR JU 5. 20. eln./1906.; A városi képviselőtestület ülése. *Magyar Tengerpart* 1906. január 14.

Károlyi György (1906) esete is, akiknek további működését elsősorban²² az alkotmányos, majd a koalíciós válság, valamint az azokat kísérő általános megmozdulások akadályozták meg.²³ Ezzel szemben Szapáry Géza (1883) és Nákó Sándor (1910) lemondását elvileg elsősorban személyi okok indokolták. Szapáry Géza például családi viszonyaira (édesapja, Szapáry Antal halálára)²⁴ hivatkozva terjesztette be felmentési kérelmét,²⁵ Nákó pedig lánya rossz egészségi állapotával, valamint a magas orvosi költségekkel és a szükséges kezelések okozta időkieséssel magyarázta döntését.²⁶

Kevésbé egyértelmű Roszner Ervin (1905) és Wickenburg István (1917) esete, akiknél az egyéni megfontolások éppen annyira hangsúlyosak lehetnek, mint a külső körülmények. Roszner lemondását a kormányváltás,²⁷ Riccardo Zanella, az Autonóm Párt vezetőjének országgyűlési képviselővé választása,²⁸ valamint a kormányzóság pénzkelelési hiányosságait és abban a kormányzó személyes felelősségét sejtető sajtókampány előzte meg,²⁹ Wickenburg pedig a kormányváltásra reagálva, 1917 egész Európában kritikus nyarán kérvényezte felmentését.³⁰ Megjegyzendő, hogy bár Wekerle Sándor (és az uralkodó) elfogadta a kormányzó lemondását, a rendkívüli körülményekre hivatkozva, külön megbízással szolgálata folytatására utasította.³¹ Wickenburg így Jekelfalussy Zoltán, korábbi kivándorlási biztos kinevezéséig és hivatalba lépéséig maradt a városban.³²

Zichy Ágost és Batthyány Lajos távozása

Zichy Ágost és Batthyány Lajos felmentésének körülményei a fentebbi példáktól feltűnően eltérnek, jóllehet nagyobb ívű folyamatokkal, valamint azok hatásaival szintén számolni kell. Ezek közt a már említett szabadkikötői státusz megszüntetésével,³³ a horvátok magyarellenes tüntetéseivel,³⁴ az 1892-es országgyűlési választás eredményével, vagy éppen

22 Ugyancsak említést érdemel a határrendőrségről szóló törvény országos életbeléptetése és a fiumei közvélemény általános felháborodása.

23 Károlyi György felmentése tárgyában. Bp., 1906. április 25. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 2420./1906. 29. M.T. (1705. a. sz.) XXV. t.

24 Szapáry Antal gróf. *Budapesti Hirlap* 1883. október 5.

25 Miniszterelnökség Szapáry Gyulának felmentése tárgyában. Bp., 1883. november 3. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 3523./1883. M.E. 125. eln./1883.

26 Miniszterelnök az uralkodónak. Bp., 1909. december 4. Uo. 6030./1909. (3406. a. sz.) XXVII. t.

27 Miniszterelnök az uralkodónak. Bp., 1905. január 30. Uo. 648./1905. (648. a. sz.) XXV. t.

28 A választás után. *Fiumei Szemle* 1905. február 5.

29 Fiumei kormányzóság a miniszterelnököknek. Fiume, 1905. február 24. [Másolat.] DAR JU 5. 87.eln./1905. ad 87.sz. F. K./1905.

30 Megjegyzendő, hogy bizalmi pozícióban lévén, a kormányzók minden újabb kormány megalakulása alkalmával egyébként is beterjesztették lemondásukat.

31 Wickenburg István felmentése. Bp., 1917. június 15. MNL OL K 26. 1123. cs. 1917. XXVII. t. 1912./1917. (1912. a. sz.) 2082./1917.

32 Jekelfalussy Zoltán kinevezése. Reichenau, 1917. július 31. Uo. 2844./1917. (1912.) XXVII. t.

33 A fiumei kereskedelmi kamara jelentése a szabadkikötő megszüntetése tárgyában. Fiume, 1891. június 3. DAR JU 5. 581. ált./1891. (53. a. sz.)

34 Kormányzó a miniszterelnököknek az uralkodó fiumei tartózkodása során zajlott tüntetésekről. Fiume, 1891. július 14. Uo. 149. eln./1891.

a Bánffy Dezső kormánya alatt megindult határozottabb központosítási törekvésekkel járó konfliktusok említhetők.³⁵

A levéltári források a távozások fő okaként egy másik motivációt neveznek meg, amely legfeljebb az utolsóként említett tényezőhöz kapcsolódik: a tengerészeti hatóság eltúlzott centralizációját, ami a kormányzói tekintélyen ejtett csorbát. Így Zichy és Batthyány lemondásai nyomatékos tiltakozási kísérletnek tűnhetnek. Felmerül azonban a kérdés, hogy a kormányzók és a minisztériumok közti levelezésekben felsorolt indokok és érvek vajon mennyire hitelt érdemlőek, illetve hogy valóban mi is volt a jelentősége a kormányzói (és a tengerészeti hatóság elnöki) hatalom sértetlen megőrzésének. Egyáltalán, milyen eszközök álltak a kormányzók rendelkezésére a kormánnyal szemben saját nézeteik képviselésére és érvényesítésére? A kormányzók mekkora személyes és cselekvési autonómiával rendelkeztek, továbbá mennyiben lehet őket kizárólag a kormány engedelmes végrehajtóinak tekinteni?

Baross Gábor és az általa meghirdetett gazdaságfejlesztési program történelmi jelentőségéhez aligha férhet kétség, a kortársak között mégis akadtak olyanok (például Szabó Jenő, Gyulai Pál, Zichy Ágost), akik kritikusan viszonyultak egyes törekvéseihez. A kereskedelemügyi miniszter és a fiumei kormányzó konfliktusa azonban csak akkor került nyilvánosságra, amikor 1892 januárjában Zichy a tengerészeti hatóság új szolgálati utasítására hivatkozva látszólag váratlanul beadta lemondását.³⁶

Zichy elégedetlenkedése nem volt új keletű és nem is kizárólag Baross személye ellen irányult. Fenntartásait Széchényi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterrel szemben már 1884-ben, 1885-ben, majd 1888-ban is megfogalmazta. Zichy ekkor még elsősorban a kikötőlámpák költségkezelésével kapcsolatos eljárást, a tengerészeti hatóság által kidolgozott szolgálati utasítás átdolgozási kényszerét és tartalmát kifogásolta. A kormányzó úgy ítélte meg, hogy mivel a lámpák és más, a kikötő területén felmerülő költségek fedezése a tengerészeti hatóság tárcáját terheli, a kérdésbe sem a minisztertanács, sem pedig a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter nem szólhat bele. Azaz a kérdés eldöntése kizárólag a tengerészeti hatóság alá tartozó fiumei kikötői építészeti hivatal feladata. Zichy szintén felháborodott azon, hogy az átdolgoztatott szolgálati utasítás módosításával az elnöklethe alá tartozó rév hivatal elvesztette az úszóművek feletti ellenőrzés jogának gyakorlását.³⁷ Mi több, élesen kikelt az ellen, hogy Széchényi Pál és a kormány a csakis a betegápolással foglalkozó „irgalmas[rendi] nénék” helyett a „politikailag nyugtalan és minden ügybe beleavatkozó” bencés rendi apácákat kívánta a martin-

35 Részletesebben lásd Ordasi: A magyar kormány Fiume-politikája, 330–342.

36 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1892. január 5. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 119. M.E./1892. 4. eln./1892. (DAR JU 5. 4. b. eln./1892.)

37 Földművelés-, ipar és kereskedelemügyi miniszter a kormányzónak. Budapest, 1888. október 22. DAR JU 5. 214.eln./1888. 49106. sz. X/b. F.I.K. [Másolat.] Széchényi Pál a tengerészeti hatóság elnökét a költségvetés betartására és a túlkidadások kerülésére szólította fel. Így például felemlgette, hogy a vontató- és mentőgőzösöket a tengerészeti hatóság „az igen gyakran szükségtelen kényeztetésekre” használja és „yachtochnak megfelelő fényűzéssel” tartja fenn, jelentős többletköltségeket okozva a minisztériumnak. Széchényi ennek jegyében figyelmeztette a kormányzót, hogy a továbbiakban az előzetesen nem engedélyezett költségeket az „utalványozó”, vagyis Zichy által fogja megtéríttetni.

schizpai vesztegelőintézetnél alkalmazni. A kormányzó meglátása szerint Széchényi elképzelése két szempontból szerencsétlen. Egyfelől, saját tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy mivel az apácák hatáskörüket gyakran intézetük falain túl is kiterjesztik, működésük számos politikailag kellemetlen helyzetet eredményezhetne. Másfelől pedig rámutatott arra, hogy a vesztegelőintézetbe való be- és kijárási alapvetően ellentétben áll az intézet elveivel és a járványok terjedésének meggátolásának módszereivel.³⁸ Mindemellert Zichy kiváltképpen a minisztérium átiratainak hangnemét kifogásolta és több ízben kifejtette, „hogy nem szabad megfélemlíteni arról soha, hogy a tengerészeti hatóság elnöke a fiumei kormányzó, kinek tekintélyét nem szabad sérteni oly íróddal, melyen méltán megbotráncognak a hatóság tisztviselői”.³⁹

Szapáry Gyula miniszterelnöknek az uralkodóhoz írt leveléből is kiderül, Zichy Baross-sal szembeni kritikája egy korábbi konfliktus folytatásának tekinthető, mivelhogy felmentési folyamodványa már egy 1891. december 29-én keltezett kívánságának teljesítését sürgette meg.⁴⁰ Noha ennek tartalma egyelőre csak más levelezésekből ismert, a tény, hogy Zichy már a kezdetektől élesen bírálta az új tervezetet, vitathatatlan. Eleinte csak azt kifogásolta, hogy Baross a tengerészeti hatóság adminisztratív ügyeit egy közvetlenül a minisztertanács felügyelete alatt álló főosztály hatáskörébe kívánta utalni, valamint azt, hogy az intézkedés kiegészítő részét képező számvevőségi utasítás az állami költségvetésben megállapított célokra a korábbi 3000 forint helyett csak 1000 forintig engedélyezte számára az utalványozást.⁴¹ A kormányzó későbbi felirataiban már az egyesített kereskedelmi és közlekedésügyi minisztérium megnövekedett súlyát, és személy szerint Baross Gábornak a tengerészeti és tengeri kereskedelmi ügyekbe való beleszólását is kárhoztatta. Zichy a miniszter törekvéseiben a tengerészeti hatóság teljes központosítását és hatáskörének korlátozását vélte felfedezni.⁴²

Hasonló motívumok figyelhetők meg Batthyány Lajos lemondása körül is. A kormányzó és Dániel Ernő kereskedelemügyi miniszter közti érdekellentétek Wimmersperg Frigyes tengerészeti hatósági fogalmazó segédtitkári kinevezése során mutatkoztak meg.⁴³ Batthyány mindent elkövetett a később államtitkári rangig emelkedett férfi előléptetésére, Dánielnek viszont más elképzelései voltak a poszt betöltését illetően.⁴⁴ Batthyány erre a nézeteltérésre hivatkozva terjesztette be a lemondását 1896 nyarán.⁴⁵ Bár az eset ön-

38 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1888. december 6. DAR JU 5. 214.eln./1888.

39 Uo.

40 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1892. január 5. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 119. M.E./1892. 4. eln./1892. (DAR JU 5. 4. b. eln./1892.)

41 Tengerészeti hatóság elnöke a kereskedelmi miniszternek. Fiume, 1891. december 10. MNL OL K 230 Kereskedelemügyi Minisztérium. Kereskedelmi szakosztály (= K 230) 78111./1891. 5163. TH. sz.

42 Kormányzó a miniszterelnöknek a tengerészeti hatóság új szolgálati utasítása tárgyában. Fiume, 1892. január 4. DAR JU 5. 3. b. eln./1892.

43 DAR JU 9. Közigazgatási iratok. Tengerészeti Hatóság iratai. Általános és elnöki iratok (= JU 9) 3. d. 6. eln./1896. (II. t. 6. a. sz.)-tól.

44 Miniszterelnök a kereskedelmi miniszternek. Bp., 1896. június 20. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 12850./1896. I. A. cs. 40. t. sz.

45 Kormányzó a miniszterelnöknek. Magánlevél. Dobrin, 1896. augusztus 25. Uo. 15943./1896. I. A. cs. 40. t. sz. 12850. v. sz.

magában csak egy apró ürügynek tűnik, mégis érdemes megjegyezni, hogy mögötte ugyan-csak a tengerészeti hatóság túlzott központosításának burkolt kritikája lelhető fel. Mind-
ezt jól szemlélteti, hogy Bánffy Dezső miniszterelnök is szükségét érezte, hogy
személyesen foglalkozzon az esettel. Ahogy Dániel Ernőnek egy átiratában kifejtette:

„Habár a m. k. tengerészeti hatóság ügyeinek fővezetése és felügyelete kizárólag
Nygynd ügykörébe tartozik, s ezért nem is szándékozom a fennforgó kérdések érdem-
leges megoldására befolyást gyakorolni, de mert a fiumei tengerészeti hatóság elnö-
kének személyét érintő ügyek azért, mivel ezt a tisztet a személyi tekintetben köz-
vetlenül alám rendelt fiumei és magyar–horvát kir. kormányzó látja el, e személyi
kapcsolatnál fogva engem is közvetlenül érdekeltnek szükségét látom annak, hogy e
felmerült kérdésben teljes tájékozottsággal bírjak.”⁴⁶

A fentiekből is látható, hogy a konfliktusok alapvetően a kereskedelmi tárca és a kor-
mányzó mint a tengerészeti hatóság elnöke között zajlottak. Ez utóbbinak kettős minő-
sége és kivételes, nemzetpolitikai célokat szolgáló feladatköre és tekintélye a miniszter-
elnökséget is állásfoglalásra készítette. Az összetűzések azonban egy másik aspektust is
felvetnek, nevezetesen az állami és helyi érdekek közti egyre mélyülő ellentétet, ame-
lyeket a helyben állomásozó kormányzók jobban érzékeltek.

Érvek és ellenérvek, érdekérvényesítő taktikák és módszerek

A kereskedelmi miniszterek

A legtöbb, Fiume kereskedelmével és gazdaságával foglalkozó írás bemutatja, hogy bár
a kikötő forgalma az első világháborúig megsokszorozódott, a provizórium első két év-
tizedében mérsékeltebb volt a fejlődés, és az igazán látványos fellendülés csak 1891-től
indult meg.⁴⁷ A kezdeti nehézségek legfőbb okai közt elsősorban a bizonytalan külpoliti-
kai állapotok, a világgazdasági folyamatok (például a Szezei-csatorna megnyitása, majd
használatának szabályozása), Trieszt megkérdőjelezhetetlen fölénye,⁴⁸ a (szállítás)tech-
nológiai változások (vitorlásról a gőzhajózásra való áttérés),⁴⁹ az országos tőke-, valamint
az infrastrukturális és az állami támogatási rendszerben fellelhető hiányosságok mellett
a jogi hiátusok és a közigazgatási ellentmondások sorolhatók fel.⁵⁰ Ugyanakkor azt sem

46 Miniszterelnök a kereskedelmi miniszternek. Bp., 1896. június 20. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 12850./1896. I. A. cs. 40. t. sz.

47 Gonda Béla: *Magyar tengerészet és a fiumei kikötő*. Bp., 1906. 112–119.

48 Vö. Rocco Babich: *La concorrenza tra Trieste e Fiume nell'anteguerra. Tesi di Laurea*. R. Istituto Superiore di Scienze Economiche e Commerciali di Trieste. Venezia, 1923.; Kemény Ödön: *A kereskedelmi tengerészet története. Fiumei Szemle* 1906. február 4.

49 Képviselőház 1884. február 16-i ülésének kivonata a tengerparti vitorlánhajó-tulajdonosok adómentessége tárgyában. Bp., 1884. február 16. MNL OL K 230. 149 nd. 1892. VIII. t. 9474./1884. (44120. a. sz.)

50 Alpha: Teendőink Fiumében. *Nemzetgazdasági Szemle* 13 (1889) 530–539.

szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Fiume „tengeri empóriumma” fejlesztésének programja legalább annyi kihívást állított a kormány elé, mint amennyi lehetőséget biztosított az önálló külkereskedelem folytatására. Mivel 1870. november 1-ig a tengerészeti ügyeket a trieszti székhelyű közös császári és királyi központi tengerészeti hatóság kezelte, ezáltal a magyar kormány e tekintetben aligha rendelkezhetett elegendő tapasztalattal, ismerettel és megfelelő (magyar) személyzettel.⁵¹ Nem véletlen, hogy a fiumei tengerészeti hatóság működését 1881-ig a trieszti intézmény szolgálati utasítása alapján szabályozták, és ettől a modelltől lényegesen a későbbiekben sem távolodtak el. A számos hasonlóság ellenére néhány különbség azért mégis akadt. Ezek közül a legjelentősebb az volt, hogy míg a trieszti hatóság egy politikai vezetőtől független (szak)elnök irányítása alatt állt, addig a fiumei intézmény irányításával a mindenkori kormányzót bízták meg, aki azonban tengerészeti szakképzettséggel nem feltétlenül rendelkezett.⁵² Az így kialakított rendszer kritikája és a magyar tengeri kereskedelem az elvártnál lassabb fejlődése élénken foglalkoztatta a szakmai közvéleményt: számos szaktanulmány, sajtóértekezés, memorandum, szakértekezlet igyekezett választ adni és megoldásokat találni a felmerült nehézségekre.⁵³

A fent felsorolt problémák megoldása motiválta Baross Gábort, amikor a Tisza Kálmán miniszterelnök által megkezdett központosító politika jegyében a tengerészeti hatóságot megfosztotta jogköreinek egy részétől és azok gyakorlását saját magának, tárcájának, valamint a minisztertanácsnak tartotta fenn. Tisza István 1894-ben úgy vélekedett Baross rendszeréről, hogy azt elsősorban a miniszternek a parlamentarizmusról alkotott elképzelése határozta meg, azaz amely szerint

„... a felelősséggel együtt minden hatáskör a miniszteré, hogy az egyes szakok vezetésére külön intéstúciók nem lehetnek, hogy a szakosztályok vezetői nem szakigazgatók, hanem a miniszter referensei. Baross, midőn ezt kíméletlen eréllyel keresztülhajtatta, egyszerűen kötelességet teljesített, és nem legkisebb érdeméül kell betudnunk azt, hogy a kezeire bízott fontos szolgálati ágban vasfegyelmet honosított meg, s a miniszter akaratának gyors és pontos érvényesülését biztosította.”⁵⁴

Hogy a szövegben említett „kötelesség” szó a magyar állam érdekeinek feltétlen szolgálatát jelentette, az aligha lehet kétséges.

51 A tengerészeti hatóság ujjászervezéséről. I. *Fiumei Szemle* 1906. január 28.; *Magyar Királyi Tengerészeti Hatóság iratai, 1870–1918*. Szerk. Goran Crnković – Bősze Sándor. Kaposvár–Rijeka, 2011. 11. Részletesebben a szervezetéről: uo.

52 Bp., 1897. február 25. MNL OL K 26. 1897. 395. cs. I. rész. 329. t. sz. 5559./1897. 427. v. sz. ad 4385./1897. M.E.

53 A teljesség igénye nélkül: MNL OL K 230. 14 d. 1892. VIII. t. 51690./1885. (44120. a. sz.) XV.t.; Havass Rezső: Magyar Tengerészeti Hajózás. *Pesti Napló* 1884. július 23.; A tengerészeti hatóság jelentése a hajózás segítése iránt. Fiume, 1885. június 7. MNL OL K 230. 14 d. 1892. VIII. t. (44120. a. sz.) 32065./1885. XV. t.; A fiumei kereskedelmi és iparkamara jelentése a tengerészeti kereskedelemről. Fiume, 1891. április 22. Uo. 1367./1891. (44120. a. sz.); Kereskedelmi minisztériumbeli Batthyány Tivadar emlékirat a magyar kereskedelmi tengerészet segítéséről. Bp., 1891. június 26. Uo. 29207./1891. (44120. a. sz.)

54 Tisza István: Baross Gábor és rendszere: néhány szó Szabó Jenő ily című czikkeire. *Budapesti Szemle* 22 (1894) 212. sz. 300–308.

A vasminiszter a saját intézkedéseket azért tartotta szükségesnek, mert így még közvetlenebb módon érvényesíthette az állam befolyását, és mert ekképpen igyekezett a megfelelő szakfelügyeletet biztosítani a tengeri kereskedelem felett. Ezek a megfontolások játszottak szerepet a magyar érdekeket hátrányosan érintő Lloyd-szerződés 1890-es felbontásában, valamint az Adria Tengerhajózási Részvénytársaság kiemelt állami támogatásában. A segélyezés és az Adria igazgatóságának fővárosi működése egyúttal a tárca ellenőrzési jogának lehetőségét is megteremtette,⁵⁵ de a fiumei kereskedelmi tőzsde, valamint a kereskedelmi élet fellendítése szintén az állami befolyás kiterjesztésének kedvezett.⁵⁶

Baross hasonló elgondolás jegyében sürgette a hatóság átalakítását, és kezdeményezte, hogy innentől kezdve az elnök helyettesítését egy miniszteri tanácsosi rangban rendszerezített, igen tág hatáskörrel rendelkező, neki közvetlenül felelős személy lássa el.⁵⁷ A miniszter a feladattal az aktuális konstantinápolyi császári és királyi konzult, Kvassay Istvánt bízta meg.⁵⁸ Baross a miniszterelnököt az átalakításokkal kapcsolatban úgy tájékoztatta, hogy „a kérdéses szolgálati utasítás a fiumei kormányzót egyáltalán nem érinti, annak hatáskörére ki nem terjed és csak is a tengerészeti hatóság elnökére nézve tartalmaz némely a szolgálati viszonyból természetesen folyó és kizárólag” a kereskedelmi tárca hatáskörébe tartozó határozatokra vonatkozó változtatást.⁵⁹

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy egyfelől a tárcát Dániel Ernő is Baross szellemében vezette, sőt mint látható, tovább is ment a hatóság feletti kontroll kiterjesztésében: tárcája befolyását a gyakorlatban már nemcsak a miniszteri titkár, de a segédtitkár kinevezése során is érvényesíteni kívánta.⁶⁰ A kormányzóságnál hasonló átszervezések csak tíz évvel később, a kormányzói tanács felállításakor történt meg, többek közt a kormányzóhelyettesi hivatal miniszteri tanácsosi rangban való rendszerezésével.

A kormányzók

A kereskedelemügyi miniszter elképzeléseivel szemben a kormányzók hatalmuk változatlan megőrzésére törekedtek. Ezt főképp a miniszterelnök és a közvélemény meggyőzésével és befolyásolásával érhették el. Bár egyelőre a két lemondást megelőző levélváltásoknak nem ismert minden részlete, úgy tűnik, a cél elérése érdekében Zichy még közvetlen felettese megkerülésétől sem riadt vissza. Ahogy Baross Gábor egy Szapáry Gyula miniszterelnöknek címzett levelében kifejtette, a kormányzó ahelyett, hogy előzetes felszólítására hivatalos úton tájékoztatta volna véleményéről, a miniszterelnökhöz

55 Zsigmond Gábor: *A magyar kereskedelmi tengerészet az első világháborúban*. Bp., 2011. [Doktori disszertáció] 21–22.

56 Kormányzó a miniszterelnöknek a tengerészeti hatóság új szolgálati utasítása tárgyában. Fiume, 1892. január 4. DAR JU 5. 3. b. eln./1892.

57 Miniszterelnök az uralkodónak. Bp., 1896. július 12. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 119./1892. I. A. 40.

58 Minisztertanácsi ülés. (1. ülés) 6. javaslat. Bp., 1892. január 8. MNL OL K 27.

59 Kereskedelmi miniszter a miniszterelnöknek. Bp., 1891. december 31. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 4379. eln. K.M. I. A. 40/1892.

60 Miniszterelnök a kereskedelmi miniszternek. Bp., 1896. június 20. Uo. 12850./1896. I. A. cs. 40. t. sz.

fordult, majd egy szóbeli megbeszélést követően azonnal beadta a lemondását.⁶¹ Hasonló motívumok figyelhetők meg Batthyány Lajos esetében is, aki fenntartásairól először szintén szóban tájékoztatta Bánffy Dezsőt, majd a „Tisztelt Barátom” megszólítással tegező formát alkalmazva, sajnálkozott helyzete és a kialakult konfliktus felett.⁶²

A két kormányzó érvrendszerében ugyancsak számos hasonlóság lelhető fel, melyek közül mindenekelőtt a tengerészeti hatóság elnöki és a kormányzói tisztség összefonódásának hangsúlyozását kell kiemelni. Zichy és Batthyány egyaránt rámutatott, hogy az elnöki hatáskör korlátozása természetszerűen a kormányzói méltóság presztízsének csorbulását eredményezi,⁶³ ami az állam helyi, valamint külpolitikai tekintélyét egyaránt aláássza. A kormányzók aggodalmi nem tűntek minden alapot nélkülözőnek, hiszen a kormánynak a tengeri ügyek felett gyakorolt nagyobb befolyása azzal a veszéllyel is fenyegetett, hogy a város lakossága még érzékenyebben reagál a kormányzó közigazgatási jogkörének kiterjesztésére. Ez pedig a közvéleményben egyre inkább a kormányzó személyének népszerűtlenségéhez és a méltóság leértékelődéséhez vezetett.

Az érvek közt a trieszti tengerészeti hatóság előnyösebb helyzete és vezetőjének fajsúlyosabb szerepe ugyancsak megjelent és arra a körülményre is rámutattak, hogy a fővárosból nem lehet a tengerpart igényeit pontosan felmérni, és így ügyeit intézni. A két kormányzó erősen bírálta, hogy a kereskedelmi minisztérium a hatóság személyi viszonyaiba is bele kíván szólni, mellyel nemcsak az intézmény gördülékeny ügyintézését tette lehetetlenné, de a tengerparti speciális igényeket is negligálta. Ahogy Zichy összefoglalta, a tengerészeti hatóság egy olyan különleges másodfokú folyamodású fórum, amely a provizórium fennállása óta belső szabályzatait mindig maga dolgozta ki, és azokat csak jóváhagyás végett terjesztette fel a minisztériumhoz.⁶⁴

Két különbség azonban mindenképpen kiemelésre érdemes. Az egyik, hogy a tengerészeti hatóság belső ügykezelési nyelvének olaszról magyarra változtatása Zichynek lehetőséget teremtett, hogy érvelésében a nemzetiségi szempontokra is kitérjen. A kormányzó a szakaszt különösen aggályosnak tartotta és felhívta a miniszterelnök figyelmét, hogy mivel a Földközi-tenger kereskedelmének nyelve az olasz, a tervezett reform a közérdeket veszélyeztetné. Emellett azt is felelegette, hogy az olasz nyelv használatának a magyarral szembeni háttérbe szorítása a horvát bán igazgatásnak kedvezne. Zichy hangsúlyozta, hogy bár eddig a szláv törekvések ellensúlyozására politikájukat az olasz nyelvű lakosságra alapozták, a nyelvkérdés megbolygatása „még ennél is mélyebben ható békétlenséget idézne elő [...] az olasz kultúrájára és nyelvére oly féltékeny Fiume városában, mely az olasz nyelv ügykörének minden csorbításában a saját autonómiájának megcsorbítását látja”.⁶⁵

61 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1892. január 5. Uo. 119. M.E./1892. 4. eln./1892. (DAR JU 5. 4. b. eln./1892.)

62 Kormányzó a miniszterelnöknek. [Magánlevél.] Dobrin, 1896. augusztus 25. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 15943./1896. I. A. cs. 40. t. sz. 12850. v. sz.

63 Kormányzó a miniszterelnöknek. Fiume, 1888. december 6. DAR JU 5. 214. eln./1888.

64 Kormányzó a kereskedelmi miniszternek. Fiume, 1892. január 4. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. ad 119. M.E./1892. [Másolat.] (DAR JU 5. 3. b. eln./1892.)

65 Uo.

A másik eltérés, hogy míg Baross a fennálló rendszer reformját Zichy kormányzósága alatt kezdeményezte, addig Batthyány Lajos már egy korlátozott illetékességű hatóság vezetését vette át, így tisztában volt a megváltozott feltételekkel.⁶⁶

Reakciók

A kormányzók és a kereskedelemügyi miniszterek közti nézeteltérésre a miniszterelnökök meglehetősen óvatosan, némileg kétarcú politikát folytatva reagáltak. Noha helyzetüket a kormányzókkal ápolta személyes kapcsolatuk, valamint a kormányzóknak a fiumei közéletben betöltött kivételes állása befolyásolta, mégis az állami szupremácia minél teljesebb kiterjesztését tekintették fő feladatuknak. Ezért, bár a miniszterelnökök a kormányzókat minden alkalommal megértésükről és támogatásukról biztosították, igyekeztek a kialakult ellentétekből kimaradni,⁶⁷ illetve a kérdéses ügyeket a kereskedelmi tárca javára eldönteni. Mindezt jól példázza Bánffy magánlevele, melyben Batthyányt a következő elvek szem előtt tartására szólította fel:

„... a teljes bizalommal szemben azonban légy szíves megengedni annak hangsúlyozását, hogy okvetlenül szükséges az, miszerint a felelős miniszter, egyes konkrét kérdésekben ne csak a Te információidra és a helyi tekintetekből is méltánylást s különös figyelmet érdemlő javaslataidra alapozza elhatározását, hanem a gondjaira bízott tárca egyéb érdekeire is tekintettel legyen, s midőn a két álláspont között ellentétek merülnek fel, felelőssége érzetében, esetleg oly intézkedést tegyen, mely a Te akaratoddal ellentétben áll”.⁶⁸

Ez a békéltető hangnem az uralkodónak felterjesztett felmentési kérelem indoklásában már jóval kevésbé érvényesült.⁶⁹ Mi több, éppen Batthyány esetében már szerepeltek olyan érvek és retorikai fogások is, melyek Ferenc Józsefet az azonnali menesztés szükségességéről győzték meg.⁷⁰ Bánffy az uralkodónak azt is jelezte, hogy az üresen maradó kormányzói méltóság nagyszerű lehetőséget teremt arra, hogy a kormány közvetlenebb befolyást szerezzen a fiumei és tengerparti ügyek vezetése és rendezése felett. A miniszter-

66 Az sem elhanyagolható, hogy Batthyánynak Baross megismerésére talán már győri főispáni működése alatt több lehetősége akadt, így kinevezése pillanatában ismerte annak nagyszabású koncepcióit. Ezt a feltevést a *La Varietà* egyik cikke is megerősíti, mely szerint Batthyány Lajost éppen Baross javaslatára nevezték ki kormányzóvá. Il nuovo governatore di Fiume. *La Varietà* 1892. február 26.

67 Miniszterelnök a kormányzóknak. Bp., 1888. december 19. DAR JU 5. 214.eln./1888. 4286. M.E.

68 Miniszterelnök a kormányzóknak. Magánlevél. Bp., 1896. július 19. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 14672./1896. I. A. cs. 40. t. sz. 12850. v. sz.

69 Ugyanerre a következtetésre jut Szalai Miklós is, aki a kormányzó beterjesztett lemondási kérelmével indokolja, hogy Bánffy Dezső és ifj. Andrassy Gyula (Batthyány Lajos sógora) kapcsolata végleg elhidegült és hogy ez utóbbi az 1901-es országgyűlési választáson mandátum nélkül maradt. Szalai Miklós: Ifjabb Andrassy Gyula gróf pályájának első szakasza (1860–1904). *Századok* 131 (1997) 623–677.

70 Ilyenek voltak például: „az illetékessége körét túlbecsülő kir. kormányzó”, „a kormány intézkedési jogát szinte megsibbasztották s e jogot illuzioriuossá tenni, vagy azt olybá feltüntetni alkalmasak voltak” stb.

elnök, hogy Ferenc József személyes közbenjárását, és így a kormányzó maradásra bírását elkerülje, az uralkodóval azt is közölte, hogy meglátása szerint Batthyány lemondását valójában vagyoni viszonyai indokolják, és a hatásköri összeütközésre való hivatkozás csak e kényelmetlen helyzet leplezésére szolgál. Bánffy azt is megjegyezte, hogy „Batthyánnak Fiumében éppen nincsen valami nagy befolyása, s a fiumei állapotok nem olyan kedvezőek, [...] így a kormányzat érdeke éppen nem kívánja Batthyánnak fiumei állásában maradását”.⁷¹ Ennek következtében a kérdés, akárcsak Zichy Ágost felmentése során, a kereskedelemügyi miniszter „diadalával” és a kormányzók érdemeinek szinte kötelező jellegű legfelsőbb elismerése melletti felmentésével ért véget.⁷²

A lemondások a fővárosi és fiumei sajtóorgánumok érdeklődését egyaránt felkeltették, és azokat a legváltozatosabb módon magyarázták. A fővárosi lapok Zichy távozásával kapcsolatban leginkább a kormányzó állandó távollétét és az abból fakadó gondokat, így utazásainak rendkívüli költségeit, utalványozási és elszámolási gondjait, valamint hivatalának és reprezentálási kötelességeinek elhanyagolását emlegették. Egy alkalommal a *Budapesti Hirlap* azt állította, hogy a problémák a kormányzóné exkluzivitásából fakadtak, aki ideje nagy részét Abbáziában töltötte, és – Szapáry Géza nevével ellentétben – a fiumei elitnek csak nagy ritkán „adott ebédeket”.⁷³ Hasonló találgatások Batthyány lemondása körül is megjelentek, jóllehet az ő esetében inkább a birtokaira felvett hitelek lejáratából származó anyagi nehézségeket, illetve hivatali törekvéseit hozták fel. Úgy tartották, hogy a gróf legfőbb ambícióját a király személye körüli miniszteri, de legalább a külügyi osztályfőnöki kinevezés képezte.⁷⁴ Batthyány kapcsán még egy további motívum is felmerült: egy, állítólag a közraktárak kérdésében kialakult konfliktus,⁷⁵ mely egyes vélemények szerint kizárólag Kvassay István miniszteri tanácsos Budapestre helyezésével oldódhatott meg.⁷⁶

A személyes jellegű indokok mellett tisztán politikai természetű teóriák is napvilágot láttak. Szó esett a kormányzók fiumei támogattságának csökkenéséről: Zichynél az Uzseltész-afférról⁷⁷ és Csernátony Lajos országgyűlési képviselő bukásáról, Batthyánnál pedig Bánffy Dezsőnek a fiumei közigazgatás átszervezésére (többek közt a közigazgatási bíróság és bizottság felállítására) irányuló törekvéseiről, és a lakosság ezzel kapcsolatban kifejtett kritikájáról. Egyes tudósítók figyelmét a kereskedelmi tárca és a tengerészeti hatóság ismertetett hatásköri összeütközése sem kerülte el.

A két eset interpretálásában azonban néhány más lényegi különbség is fellelhető. Ezek közül az egyik, hogy ellentétben Batthyány meglepetésként fogadott lemondásával,

71 Miniszterelnök az uralkodónak. Bp., 1896. október 7. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 15943/1896. I. A. cs. 40. t. sz. 12850. v. sz.

72 Zichy Ágost felmentése. Budapest, 1892. március 6. Uo. 573/1892. I. A. 40.; Batthyány Lajos felmentése. Bp., 1896. október 2. Uo. 18642/1896. I. A. cs. 40. t. sz. 12850. v. sz.

73 A fiumei kormányzó lemondása. *Budapesti Hirlap* 1892. február 26.

74 A fiumei kormányzó lemondása. *Pesti Napló* 1896. szeptember 1.

75 A fiumei kormányzó lemondása. *Budapesti Hirlap* 1896. augusztus 31.

76 Batthyány Lajos gróf lemondása. Uo. 1896. augusztus 30.; A kormányzó lemondása. *Magyar Tengerpart* 1896. október 6.

77 A fiumei horvát tüntetések részletei, majd azok parlamenti interpretációja miatt kirobbant konfliktus Ugron Gábor és Uzseltész százados között.

Zichy döntését a közvélemény többnyire időszerűnek és „régén várhatónak” tartotta. A másik eltérést a cikkek hangneme jelentette. A fiumei autonóm párti *La Voce del Popolo* egy cikkében Zichyról egyenesen úgy nyilatkozott, hogy a kormányzó leváltása megfoghatkozott energiája és a város érdekeinek erélytelen képviselése miatt is szükségesnek bizonyult.⁷⁸ Ezzel szemben a helyi (és fővárosi) közvélemény Batthyány Lajos távozását már jóval szomorúbban konstataálta,⁷⁹ legfőképpen azért, mert példáját hamarosan Ciotta polgármester is követte,⁸⁰ a kiírt községi képviselő-választásokon pedig Michele Maylender vezetésével a város olasz kultúráját és kiváltságait hangsúlyozó Autonóm Párt győzött.⁸¹ Többek közt ez a „hirtelen” kialakult közigazgatási válság, majd az azt „kezelő” Széll-csendet kísérő közhangulat tette lehetővé, hogy pár évvel később Batthyány országgyűlési képviselőként visszatérhessen a kikötővárosba. Különbség még az is, hogy míg Batthyány ünnepélyes keretek közt köszönt el a fiumei képviselő-testülettől,⁸² addig Zichy búcsúját (nagyénje betegségére hivatkozva) csak utólag, táviratban közölte.⁸³

A későbbiek folyamán azonban mindkét férfi szerepe átértékelődött: Zichy az olasz nyelv használatának védelme kérdésében elfoglalt álláspontja, Batthyányé pedig az Autonóm Párt belső ellentétei miatt, melyek az 1901-es országgyűlési választások alatt váltak egyértelművé és látványossá. A párt egy meghatározó része ugyanis úgy vélekedett, hogy a város érdekeit kizárólag egy fiumei születésű férfi képviselheti a parlamentben, ezért ők a mandátumot Riccardo Zanellának ajánlották fel.⁸⁴ Mindezzel párhuzamosan a *La Voce del Popolo* nemcsak megkérdőjelezte Batthyány korábbi működését, de abból kiindulva, hogy a gróf Bánffy és Dárday támogatói közé tartozott, úgy vélekedett, hogy lemondása valójában nem a fiumei autonómia védelmében meghozott áldozat volt, hanem azt a kormányzói palota építése során keletkezett többletköltségekkel való elszámolási problémák indokolták.⁸⁵

Hasonlóan feltűnő, hogy míg Baross Gábor és a kormányzó a tengerészeti hatóság központosítása kérdésében felmerült nézeteltérésében a fővárosi sajtó nagyrészt a kereskedelemügyi miniszter érveit fogadta el, addig pár évvel később már jóval megosztottabban viszonyult a további átszervezések szükségességéhez. Ahogy többen rámutattak, a fiumei kormányzó hatáskörének „főispánira” szűkítése és a tengerpart ügyei felett gyakorolt jogaitól való megfosztása azt eredményezte, hogy a méltóság betöltője még korlátozottabb eszközökkel és még csekélyebb súllyal érvényesíthette az állam helyi érdekeit.

A kialakult helyzetet jól szemlélteti, hogy a tengerészeti hatóság túlcentralizáltságával kapcsolatban olyan anekdoták is terjedtek, melyek szerint az egyik tengerparti rév

78 Il nuovo Governatore. *La Voce del Popolo* 1892. február 26.

79 Le dimissioni di S. E. il Conte Lodovico Batthyány. *La Bilancia* 1896. október 7.

80 Podestà a kormányzói helyetteshez. Fiume, 1896. október 22. DAR JU 5. 192. eln./1896.

81 Abele Rezső kormányzói helyettes a belügyminiszternek. Fiume, 1897. február 22. Uo. 30. eln./1897.

82 Il congedo dell'ex-governatore conte Lodovico Batthyány dal Municipio di Fiume. *La Bilancia* 1896. október 17.

83 Zichy Ágost gr. búcsúja Fiúmetől. *Pesti Hirlap* 1892. március 22.

84 Vogliamo un fiumano. *La Voce del Popolo* 1901. szeptember 26.; Fra due autonomi. Uo. 1901. szeptember 29.

85 Elettori. *La Voce del Popolo* 1901. október 6.

világító lámpáihoz szükséges olajat, valamint egy tengerész elhasznált csizmáját is kizárólag a kereskedelmi minisztérium engedélyével pótolhatták.⁸⁶

A téma a lemondások után sem került le a napirendről, és még hónapokkal, évekkel később is heves vitákat eredményezett a centralizáció hívei és bírálói között.⁸⁷ Az 1892-es szolgálati utasítással és annak következményeivel kapcsolatban az egyik legváratlanabb kritikát az állami befolyás feltétlen kiterjesztését hirdető és képviselő Dárday Sándor miniszteri tanácsos fogalmazta meg, akit Bánffy Dezső miniszterelnök bízott meg a fiumei viszonyok és közigazgatás felmérésével. Dárday 1897 nyarán készített jelentésében úgy vélekedett, hogy

„... a kereskedelmi miniszter túlhajtott centralizáció által igyekeztén a tengerészeti hatóság szakszerű vezetését biztosítani, ez által sok esetben az ügyeknek gyors és célszerű ellátása akadályoztatik; a tengerészeti hatóságnak autoritása szemben a trieszti hatósággal lefokoztatik s a hajózással foglalkozó szakférfiak nyilatkozatai szerint a tengerészeti hatóságnak székhelye jóformán Budapestre lett áthelyezve, amit célravezetőnek tekinteni aligha lehet...”⁸⁸

Dárday megoldásként a kormányzói és a tengerészeti hatóság – már korábban is felvetett – teljes szétválasztását javasolta és szorgalmazta, oly módon, hogy utóbbi irányításának jogaival egy külön, kizárólag a kereskedelmi tárcától függő szakértőt ruházzanak fel. Ahogy kifejtette, a tengerészeti kereskedelem szakszerű fejlesztése és a közigazgatás vezetése csak a hatáskörök egyértelmű elkülönítésével lehetséges.⁸⁹ Érdemes megjegyezni, hogy álláspontját többek közt 1906-ban Král Mihály,⁹⁰ Kemény Ödön, valamint 1907-ben Dárday Sándor fia, Dezső, a fiumei kormányzóság miniszteri titkára is megismételte.⁹¹ A tengerpart igazgatásának kérdése kétségkívül szorosan összefüggött a gazdasági kiegyezés ismét aktuálissá váló újragondolásával és Fiume szabadkikötői státuszának esetleges visszaállításával.

Az új szolgálati utasítás azonban csak 1918 szeptemberében készült el, ráadásul abban már megfontolások érvényesültek: a fennálló állapotokat továbbra sem szüntették meg, mi több, még a fiumei révhivatalt is a tengerészeti hatóság alá szervezték. A kormányzóság és a tengerészeti igazgatás szétválasztása végül 1918. november 17-én történt meg, amikor az olasz haditengerészet átvette és Paolo Dondero sorhajókapitány, az Emanuele Filiberto olasz hadihajó parancsnokának felügyeletére bízta az intézményt.⁹²

86 A tengerészeti hatóság ujjaszervezéséről. II. *Fiumei Szemle* 1906. január 28.

87 A tengerészeti hatóság ujjaszervezéséről. III. Uo. 1906. február 4.

88 Dárday Sándor jelentése a miniszterelnöknek. Bp., 1897. február 25. MNL OL K 26. 1897. 395. cs. I. rész. 329. t. sz. 5559./1897. 427. v. sz. ad 4385./1897. M.E.

89 Bp., 1897. február 25. Uo.

90 Král Miklós: Tengerészeti igazgatásunk reformja. *Budapesti Hirlap* 1906. január 5.

91 Dárday Dezső: *Fiume és magyar-horvát tengerparti politika*. Fiume, 1906.

92 A M. Kir. Tengerészeti Hatóság jelentése az olasz okkupációról. Fiume, 1918. december 29. DAR JU 9. 24. d. 1918. 273. eln./1918. (IV. t. 273. a. sz.)

Következmények és összefoglalás

A tanulmányban ismertetett konfliktusok számos következménnyel jártak, melyek közül az első helyen a Batthyány Lajos lemondása után kialakult kormányzóválság (vagyis a méltóság hosszabb ideig való betöltetlenül hagyása), majd a csaknem ötéves municipális krízis említhető. Az első nem tekinthető véletlennek, hiszen mint Bánffy Dezső az uralkodónak kifejtette, a kormányzói poszt üresedése éppen a kormány nagyobb fokú érdekérvényesítésének kedvezett. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a város központosításának szándéka nem fogható fel pusztán a kormány „Fiume-politikája” sajátosságaként, mivel ez a törekvés az ország más részein is érvényesült. Fiume különlegességét az adja, hogy a város kivételes közjogi és közigazgatási viszonyai miatt a disszonanciák még látványosabb formában öltöttek testet. Megjegyzést érdemel továbbá, hogy Fiumében a változások nem 1896-ban, hanem már jóval korábban megindultak, és gyakorlatilag a fiumei magyar kormányzóság fennállásának utolsó pillanatáig tartottak. A tengerészeti hatóság 1892-es szolgálati utasításának kiadása pontosan ebbe a folyamatba illeszkedett bele.

Az állami szupremácia kérdése az államhatalom képviselői és működtetői között is komoly feszültségekhez vezetett, amelyek a tárgyalt esetben a kereskedelemügyi miniszterek és a kormányzók ellentéteiben nyilvánultak meg. Ezek a nézeteltérések általában a miniszterelnök óvatos, olykor kimondottan kétarcú állásfoglalása nyomán a kereskedelemügyi miniszterek győzelmével, a kormányzók véleményének háttérbe szorításával értek véget.

Jelentős következménynek tekinthető az is, hogy a kormányzónak a magyar–horvát tengerpart ügyei feletti jogkörei Baross Gábor reformja és utódainak intézkedései révén folyamatosan korlátozódtak. A kereskedelemügyi minisztérium a kormányzó jogainak egy részét Budapestről, a tengerészeti hatóság elnökhelyettesén keresztül gyakorolta. A kormányzói tekintély csorbítása azonban a hatalomgyakorlás eszközeiben való módosításokat, átcsoportosításokat és „kompenzációkat” igényelt, melyet az állam elsősorban közigazgatási téren igyekezett a városi önkormányzat (valamint a báni formális és informális befolyás) rovására kiegyenlíteni. Ennek kivitelezését azonban az 1872-es statútum, de legfőképpen az 1870 óta fennálló provizórium akadályozta, így egyéb eszközök alkalmazása vált szükségessé. Többek közt a kormányzói (és ezzel együtt az állami) hatalom erősítésének szándéka állt az országos törvények Fiumére kiterjesztése, mindenekelőtt a tiszavirág-életű közigazgatási bizottság bevezetése, majd 1901-ben az azt felváltó kormányzói tanács felállítása mögött is. Wekerle Sándor miniszterelnök 1907-ben és 1909-ben ugyancsak a kormányzói tekintély megóvásának szükségességével indokolta a minisztertanácsnak tett azon előterjesztéseit is, amelyekben a kormányzó előzetes meghallgatását javasolta a fontosabb fiumei állások betöltése, valamint a fiumei lakosok kitüntetésével kapcsolatban.⁹³

Ennek ellenére a Zichy Ágostot, de különösen Batthyány Lajost követő kormányzók-nak már számolniuk kellett a ténnyel, hogy feladatuk egyre inkább a puszta végre-

⁹³ Miniszterelnökség a minisztériumoknak a fiumei lakosok kitüntetésénél a kormányzó előzetes meghallgatása tárgyában. Bp., 1909. július 13. MNL OL K 26. 803. cs. 1909. XXVII. t. 2. rész. 3737./1909. XXIII. t.

hajtó szerep ellátására devalválódik.⁹⁴ Talán ez lehetett az egyik oka annak, hogy Batthyány távozását követően egyre nehezebben találtak alkalmas személyt a magas presztízsű és előkelő, de roppant költségekkel járó, politikailag exponált, a tényleges döntéshozatalból mégis mindinkább kiszoruló posztra.

Még egy szempontot érdemes felvetni: Zichy és Batthyány életútjának további alakulását és emlékezetét. Zichy a lemondását követően cenzus alapján a főrendiház, valamint több alkalommal a magyar delegáció tagja, 1911-ben pedig főudvarnagy lett, napjainkban azonban legfeljebb az MTA levelező tagjaként a kelet-ázsiai utazásairól írt értekezései kapcsán tartja számon a szakmai emlékezet.⁹⁵ Némileg hasonló mondható Batthyány Lajosról is. A grófot (a sajtó által híresztelt állítólagos anyagi nehézségei ellenére) már lemondása évében szabadelvű programmal Győr város, 1901-ben pedig Fiume országgyűlési képviselőjévé választották,⁹⁶ ellenzékiként pedig 1905-ben és 1910-ben Bodajk mandátumát nyerte el. Batthyány noha kisebb megszakításokkal, csaknem 1936-ig a politikai élet állandó szereplőjeként tevékenykedett,⁹⁷ mindazonáltal a köztudatban továbbra is Magyarország első miniszterelnökének emlékezete maradt fenn.

94 A fiumei kormányzó hatásköre. *Budapesti Hírlap* 1896. október 23.

95 Zichy Ágost gróf [vásonkői]. In: Szinyeyi József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp., 1914. 1810–1811.

96 L'elezione del deputato di Fiume al Parlamento ungarico. *La Bilancia* 1901. október. 7.

97 *Országgyűlési almanach. Az 1935–40. évi országgyűlésről*. Szerk. Haeffler István. Bp., 1940. 56–57.

ÖTVENÉVES AZ 1972-ES BEADVÁNY

A kárpátaljai magyarság 1944 utáni nemzeti újrászerveződése

VÁRADI NATÁLIA

.....
ON THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE 1972 PETITION
The National Reorganisation of the Hungarians of Transcarpathia
after 1944

Urging for the resolution of the problems of the local Hungarian population, fifty years ago, in 1972 the Hungarian intelligentsia in Transcarpathia drafted a petition for the protection of minority rights and sent it to the leadership of the Soviet Union. Signed by nearly 2.000 persons, the document complained about the deprivation of the Hungarian minority of their rights and their treatment as second-rate citizens. The authors itemized the most urgent problems, for the resolution of which they demanded immediate remedies. The paper explores the preliminaries of the Petition and the circumstances of its preparation.

Keywords: protection of national minorities, petition, Transcarpathia, Soviet Union
.....

Kárpátalja újra országot vált

A Vörös Hadsereg 1944. őszi megjelenésével Kárpátalján megkezdődött a szovjet rendszer áldozatokat nem kímélő kiéptítése, ami az itt élő magyarságnak a 20. század egyik legnehezebb időszakát jelentette. Létrejöttek a tanácsok, önkényes módon rendezték a földkérdést,¹ terménybeszolgáltatásra került sor, erőszakos kolhozosításba² kezdtek, mindent államosítottak,³ üldözték a történelmi egyházakat,⁴ a másként gondolkodókat.

Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék.

- 1 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (= KTÁL) F. P-14. op. 1. delo Nr. 1. ,a'; Uo. 1. od. zb. 22. 1–25.
- 2 Uo. F. P-1. op. 1. od. zb. 18., 34., 67.
- 3 Uo. F. P-14. op. 1. delo Nr. 1. ,a'. 5.; Uo. 1. od. zb. 23. 1–17.; Uo. zb. 122. 1–5.; Uo. zb. 123. 1–33.; Uo. zb. 124. 1–50.; Uo. zb. 126. 1.; Uo. 1. delo Nr. 1. ,a'. 3., 7–8.
- 4 Uo. F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 97–99.; Uo. F. P-1490. op. 1. delo Nr. 1. 6–8.; Fodor Gusztáv: A Kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. In: *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Szerk. Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István. Beregszász, 2016. 181.; Fedinec Csilla: A Csehszlovákiától a Szovjetunióhoz csatolt Kárpátalja magyar kisebbségének helyzete (1944–1946). In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Bp., 2008. 220–223.

1944. november 19-én megalapították a Kárpát-Ukrajnai Kommunista Pártot⁵, és bár a régió névlegesen Csehszlovákiához került vissza, Moszkva gyorsan egyértelművé tette, hogy nem szándékozik visszaállítani Prága fennhatóságát. A terület neve *Zakarpatszka Ukraina*, azaz Kárpátontúli Ukrajna lett, 1944. november 26-án pedig Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa elfogadta Kárpátontúli Ukrajna alkotmányát, amely teljesen megegyezett a Szovjet alkotmánnyal.⁶ 1945. január 12-én dekrétumot adtak ki Kárpátontúli Ukrajna zászlajáról és himnuszáról, valamint az itt élők állampolgárságáról.⁷ Ennek értelmében a szovjet himnusz és a sarló-kalapácsos vörös zászló lett a hivatalos. Ugyanezzel a keltezéssel dekrétum jelent meg az adminisztrációs hatóság felállításáról. Egy sor rendeletet adtak ki a különböző hivatalok felállítására megyei, járási, városi, falusi szinteken.⁸ Minden vezető beosztású személynek, hivatalnoknak hűségesküdt kellett tennie Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsára és Kárpátontúli Ukrajna népi bizottságai első kongresszusának kiáltványára,⁹ amely kinyilvánította az „újraegyesülést és Csehszlovákiától való elszakadást”.¹⁰

A helyi magyarságot etnikai alapon is üldözték. 1944 novemberében kényszermunkára (málenyikij robotra) hurcolták a 18–50 év közötti magyar és német nemzetiségű férfilakosságot, aminek következménye a mai napig érezhető a közösség lélekszámának alakulásában. A kárpátaljai magyar közösséget „lefejezték”: az értelmiséget, tisztségviselőket, egyházi vezetőket, papokat vagyonuktól megfosztották, koncepciói perbe fogták, munkatáborokba hurcolták. A kárpátaljai málenyikij robotra internáltak számát 25–30 ezer főben lehet megállapítani.¹¹

1944 októberétől több, a szovjetek által felállított bíróság, ügyészség és ítélőszék működött.¹² Az 1944. december 18-án elfogadott 22. számú dekrétummal létrehozták a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa mellett működő Rendkívüli Bíróságot¹³, amivel egyfajta törvényes keretet adtak a kárpátaljai férfiak ezreinek elhurcolásához és a megfélemlítéshez. A rendelet szerint a Rendkívüli Bíróság az állami belbiztonság védelme alatt, a Legfelsőbb Bíróság egyik kollégiumaként a „magyar és német ügynökök elleni harc” céljából jött létre,¹⁴ és gyorsított eljárással ítélkezett mindenki felett, aki az előző rendszerben valamilyen posztot töltött be. Ügyvédi védelem nem volt, az ítéletek ellen pedig nem lehetett fellebbezni. Az 1944 decemberében létrehozott népi milíciáknak szintén joguk volt a felelősségre vonáshoz, és nem is válogattak az eszközökben.¹⁵

Az új államjogi helyzetet az 1945. június 29-én a csehszlovák és a szovjet kormány által Moszkvában aláírt szerződés legitímálta, amelynek értelmében Kárpátalja átkerült

5 Vehes Mikola et al: *Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ukrán-magyar kétnyelvű kiadvány*. Ungvár, 2011. 119.

6 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 12. 1–2.

7 Uo. zb. 54. 1–17.

8 Uo. zb. 55. 1–55.

9 Uo. 1. delo Nr. 1. ,a'. 3.

10 Uo. 1. od. zb. 10. 1–8.; Uo. zb. 11. 1–4.; Uo. zb. 13. 1–2.

11 Dupka György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár-Bp., 1993. 286.

12 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 1. ,a'. 4–13.

13 Uo. 15.

14 Uo. 11.

15 Uo. 16–19.

a Szovjetunióhoz.¹⁶ 1945. november 22-én Csehszlovákia ideiglenes nemzetgyűlése, november 27-én pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége ratifikálta a dokumentumot. Kárpátalját a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1946. január 22-től, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság egyik szovjet megyéjévé alakította át, Kárpátontúli terület [Закарпатська область] néven beolvastva a vidéket a szovjet közgazgatási rendszerbe¹⁷, ahová a Szovjetunió összeomlásáig, azaz 1991-ig tartozott.

1944 után, a számos megpróbáltatást, etnikai tisztogatást, deportálást követően az értelmiség utánpótlása nagy kihívás elé állította a kárpátaljai magyar közösséget. Vezető beosztásban csak ritkán akadt magyar, az is csak ellenőrzött párthűséggel. A szovjet elnyomás nem adott lehetőséget a Kárpátalján maradt magyar közösség szellemi életének megszervezésére. Megszűntek a kisebbségi intézmények és érdekvédelmi szervezetek,¹⁸ a regionális intézményrendszer működtetése lehetetlenné vált, a különböző irodalmi, értelmiségi fórumok nem alakultak újjá.¹⁹

Az első magyar kezdeményezések és a hatalom válasza

A Sztálin halálát követő hruscsovi időszak több területen enyhülést hozott: megnyíltak a magyar tannyelvű középiskolák, több százan hazatérhettek a gulágról, a XX. Pártkongresszus számos pozitív változást irányzott elő. 1956 őszén, talán ennek az enyhülésnek köszönhetően, több településen a kárpátaljai magyarok szolidaritásukat fejezték ki a magyarországi forradalom eseményeivel, ami ismét megfélemlítésekhez vezetett, példát statuálva a gyakran igen jelentéktelen szimpátia-megnyilvánulásokért kirótt többéves börtönbüntetésekkel.²⁰

Az 1957-től 1965-ig tartó olvadás időszaka után az országot ideológiai szempontból is teljesen ellenőrző hatalom az 1970-es évek végére kifárasztotta a több rendszert is megélt nemzedéket, mindazonáltal, ahogy a politikai helyzet engedte, időnként határozottabban, máskor bátortalanul, de mégis egyre többször aktivizálódott. Komoly összefogás, elszántság, kitartás, valamint a nemzeti érdekek érvényesítésének vágya kellett ahhoz, hogy a kárpátaljai magyar értelmiségi körökben megfogalmazódhassanak a köztudatban csak „Beadványokként” ismert dokumentumok, amelyek közül az első 1963-ban került el a hatóságokhoz – egyfajta jelzésként, hogy a magyar közösség a retorziók ellenére sem adta fel a harcot a jogaiért.

16 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 13. 1–2. p.; Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külgügyi Szemle* 3 (2004) 1–2. sz. 252.

17 Oficinszkij Román: A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp., 2010, 217.

18 Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. [H. n.,] 1991. 58.

19 S. Benedek András: *Tetténérhető történelem. Történelmi–kultúrtörténeti vázlat Kárpátaljáról*. Bp., 1993. 93–94.

20 Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області [Ukrájna Állambiztonsági Szolgálat Kárpátalja Megyei Igazgatóságának Levéltára] F. 43. op. 1. delo Nr. 1–22.; Uo. F. 2558. op. 1. delo Nr. 3395.; Uo. F. 2558. op. 1. delo Nr. 3385.; Uo. F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429.

1963. január 8-án kelt a Bereg-vidéki értelmiségiek – Kis Kovács János, Drávai Gizella, Bíró Bertalan, Nagy József, Huszti József, Bodnár István és társaik – beadványa, amelyet az Szovjet Kommunista Pártja (= SZKP) Központi Bizottságának (= KB), Hruscsovnak címeztek, másolatát pedig megküldték Nyikolaj Podgornijnak, az Ukrajnai Kommunista Párt (= UKP) KB első titkárának is. Ebben feltárták a kárpátaljai magyarság sérelmeit és azok orvoslását kérték.²¹ Többek között hangsúlyozták, hogy a magyar fiataloknak csak elenyésző hányada végezhet főiskolát. Ennek oka, hogy a felvételi vizsgákon túlságosan magasak az orosz és az ukrán nyelv ismeretére vonatkozó követelmények. Bárhol is helyezkedjenek el a fiatalok, hátrányt jelent számukra, hogy gyakorlatilag nem beszélnek az ukrán nyelvet, helyzetüket pedig az is nehezíti, hogy számukra a Kárpátontúli területen ritkán akad munkalehetőség, ezért kénytelenek szétszóródni oroszok, illetve ukránok lakta megyékben. Sérelmezték, hogy a kárpátaljai magyar középiskolákban leginkább ukrán nemzetiségű tanítók és tanárok dolgoznak, akik igen gyatrán beszélnek magyarul. Ráadásul a magyar nyelv- és irodalomtanárok sem beszélnek tökéletesen az irodalmi magyar nyelvet – annak ellenére, hogy magyar anyanyelvűek –, mivel nemcsak, hogy ukrán és orosz filológia szakon végeztek az egyetemen, hanem már középfokú tanulmányaikat is orosz vagy ukrán nyelven folytatták.

A beadvány szerzői úgy látták, hogy a problémák orvoslására megoldást jelenthetne, ha a térségben lenne magyar nyelvű felsőfokú tanintézet, ezért kérték, hogy az Ungvári Állami Egyetemen minél előbb – lehetőleg már 1963 szeptemberében – nyíljon meg egy magyar tanszék.²² A Szovjetunióban kezdettől fogva léteztek különféle autonómia-formációk, erre épített az első beadvány is. Noha a megfogalmazásában részt vevő személyeket az UKP KB, nevezetesen, Andrej Danyilovics Szkaba utasítására kihallgatták és megdorgálták, eljárást azonban nem indítottak ellenük.²³

A történészek egy része szerint a beadványnak több következménye is lett: például létrejött az ungvári egyetemen a magyar filológia tanszék, a területi rádió és televízió magyar szerkesztősége, a *Kárpáti Igaz Szó* önálló magyar szerkesztősége stb. A kollektív jogok megadásáról viszont szó sem lehetett, ennek az igénynek a megfogalmazása továbbra is szovjetellenesnek számított.²⁴ 1963-ban az Ungvári Állami Egyetem Filológiai Karán megnyílt a Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszék, azaz megindult a magyar filológiai oktatás, aminek a kárpátaljai magyar kultúra fejlődése szempontjából rendkívüli jelentősége lett. Itt alakult ki és szerveződött a kárpátaljai magyarok polgárjogi mozgalma is.²⁵ 1966-ban, az egyetem tudtával – azzal a céllal, hogy publikálási lehetőséget nyújtson a magyar költőknek és íróknak – fiatal egyetemisták független csoportja megindította az *Együtt* című gépiratos irodalmi folyóiratot S. Benedek András szerkesztésében, akinek munkáját többek között Balla Gyula, Györke László és Punyó Mária segítette. Szamizdatként (maximum 36 példányban), füzetlapokon sokszorosították gépelt formában, az illusztr-

21 KTÁL F. 1. op. 5. delo Nr. 567. 25–28. (= 1963-as beadvány.)

22 Uo. 26–27.

23 Uo. 30.

24 Dupka György: *A szovjet hatóság megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár–Bp., 2014. 143.

25 Orosz Ildikó: *A függetlenségtől a narancsos forradalomig. A kárpátaljai magyarság helyzete a független Ukrajnában (1991–2005)*. Ungvár, 2007. 254.

rációkat pedig képzőművészek készítették. Ezt azonban nem sokáig nézte jó szemmel az egyetemi pártbizottság, 1967-ben betiltotta, szerkesztőit pedig felelősségre vonta.²⁶ Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a lap szerkesztőbizottságának tagjai megtagadták a felsőbb pártkörökből érkezett „kérés”, hogy szakmai, elítélő kritikával illessék Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényét²⁷.

Az egyetemen 1967. szeptember 1-én munkáját megkezdő fiatal óraadó magyar nyelvész, Fodó Sándor alapította meg egyetemistákból a Magyar Népi Együttest, amely előadásaival (énekar, férfi és női kamarakórus, tánckar, kis népi zenekar és szavalókórus) Kárpátalja számos településén megfordult. Az együttes tagjai voltak például Pál Lajos, Czébely Lajos, Kadét Pál, Árpa István, Vári Fábián László stb.,²⁸ és mindenütt hihetetlen lelkesedéssel fogadták őket a magyar szóra és dalra kiéhezett emberek,²⁹ amiről a sajtó is beszámolt.³⁰ Az együttes az egyik zápszonyi előadás után elénekelte a Kossuth-nótát, ezért az egyetemi pártbizottság nacionalizmussal vádolta meg őket, és megtiltották a további fellépéseiket. Az Ungvári Állami Egyetem rektora 1971. február 24-én kelt utasításával Fodó Sándort elbocsátotta állásából,³¹ ahová csak öt év múlva térhetett vissza,³² annak ellenére, hogy diákjai levélben is kérték visszahelyezését.³³

Ugyancsak 1967 őszén, november 16-án hozták létre a magyar érzelmű, magyar nyelv- és irodalom szakon tanuló egyetemisták, fiatal költők és írók közreműködésével a *Kárpátontúli Ifjúság* című területi lap szerkesztőségén belül a *Forrás Ifjúsági Irodalmi Stúdiót*, amely 1968-tól publikálási lehetőséget biztosított a fiatal értelmiségnek. Ez a magyar művészeti önképzőkör az Ukrán Írószövetség Kárpátontúli Tagozata mellett működött,³⁴ elnöke Zselicki József, ismertebb tagjai pedig Kovács Vilmos, Balla Gyula, Balla Teréz, Balogh Balázs, Benedek András, Fábián László, Fodor Géza, Füzesi Magda és Punykó Mária voltak.³⁵

26 Botlik-Dupka: *Ez hát a hon*, 99.

27 1965-ben jelent meg Kovács Vilmos sztálinizmussal szembehelyezkedő, a kárpátaljai magyarság 1944 utáni helyzetével számot vető regénye, a *Holnap is élünk* [Uzsgorod, 1965.]. A könyv úgy került be a köztudatba, mint „a kárpátaljai magyarság regénye”, és már a kiadói előkészületek során éles vitákat és indulatokat váltott ki, mivel először mutatta be a magyarság elleni fellépésként a málenkij robotot, azaz a kárpátaljaiak 1944-es tragédiáját. Ezzel a szerző a hatóságok figyelmének középpontjába került. A *Holnap is élünk* című regény nagyhatású, felrázó és öntudatra ébresztő, ezáltal pedig sorsformáló jelentőségű mű lett. Balla László a Kárpáti Kiadó vezető szerkesztője 1964. augusztus 20-án így írt a regényről: „Az egyik legsúlyosabb ideológiai hibának számítom azt a tényt, hogy a regény egyes részei egyenesen a nemzetiségi ellentétek szítására irányulnak, torzított tükörben mutatják be a kárpátontúli magyarság életét...” Így éltünk Kárpátalján. Vezető szerkesztői szakvélemény Kovács Vilmos *Holnap is élünk* című regényéről. [Kovács Vilmosné szül. Teke Éva bevezetőjével.] *Kortárs* 46 (2002) 2–3. sz. [Http://epa.oszk.hu/00300/00381/00055/kovacs.htm](http://epa.oszk.hu/00300/00381/00055/kovacs.htm). (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 20.)

28 Czébely Lajos: *Jelek egy félszigetről. Tanulmányok, cikkek, emlékbeszédek válogatott gyűjteménye*. Ungvár – Bp., 2019. (Kárpátaljai Magyar Könyvek 280) 66–67.

29 Uo. 67.

30 Pl. Nagy sikert aratott a Fodó Sándor művészeti vezető irányítása alatt álló énekar. *Vörös Zászló* 1970. május 16. 3395. sz. 4.

31 Czébely Lajos levele S. Benedek András özvegyéhez. *Együtt. Irodalom, művészet, kultúra* 15 (2013) 5. sz. 89.

32 Fodó Sándor: *A Forrás. A KMKSZ előképe (Tóth István köszöntőjével)*. In: *Kárpátaljai Minerva*. II. [1–2. f.] Szerk. Lator László et al. Bp.–Beregszász, 1998. 52–54.

33 [A dokumentum a Viski Fodó Sándor Közösségi Ház tulajdona.]

34 Botlik-Dupka: *Ez hát a hon*, 87.

35 Fodor Géza: „Szárak, kopár hátán a sziklakőnek.” In: *Kárpátaljai Minerva*, II. [1–2. f.] 34.

Kovács Vilmos és Benedek András 1970-ben, a Szegeden 1947 óta megjelenő *Tiszatáj* irodalmi folyóiratban publikáltak írásokat Kárpátalja akkori helyzetéről. A legnagyobb figyelmet a *Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában* I–II. című írás váltotta ki, amely a *Tiszatáj* 1970. októberi és decemberi számában jelent meg.³⁶ A párt utasítására ukránra és oroszra is lefordították a tanulmányt, ám ezt követően Kovács Vilmost kikezdték a munkahelyén, a Kárpáti Kiadóban, ahol végül 1971-ben felmondott (mások szerint azonban elbocsájtották), szerzőként pedig indexre került, és nem publikálhatott.

Jurij Ilnickij, az Ukrajnai Kommunista Párt Kárpátaljai Megyei Bizottságának első titkára így számolt be erről jelentésében:

„... becsempésztek a Magyar Népköztársaságban, Szegeden megjelenő *Tiszatáj* folyóiratba két cikket „A magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában” címmel³⁷, amiben súlyosan eltorzítják Kárpátalja történelmét. A magyar fasiszták 1938–44 években végzett tetteit próbálták jobb színben feltüntetni [...] Másrészt súlyos, politikai hibákkal teli, nem ideológiai jellegű művek készülnek, mint például Kovács „Holnap is élünk” című regénye, ami Szolzsenyicin regényeinek szellemében íródott.”³⁸

Kovács Vilmos és Benedek András irodalomtörténeti tanulmánya tehát ürügyül szolgált a fiatal értelmiségiek elleni politikai kampányhoz. A kijevei UKP KB egyre erőteljesebben követelte a kárpátaljai pártvezetőktől a hivatalos állásfoglalást ebben az ügyben, mindezt úgy, hogy eközben nem szabadott vitát szítani egyetlen szomszédos baráti szocialista ország sajtójával sem. Ezért csak a közvetett álláspont lehetősége maradt. Balla László „mint a kárpátaljai magyarság prominens képviselője” kapta a feladatot, hogy tárja az olvasók felé (és ezzel a *Tiszatáj*nak is feleljen) a magyar dolgozók „új boldog életét” a szovjetek országában.³⁹ 1971. március 28-án a *Kárpáti Igaz Szó* hasábjain A nagy szovjet család kis magyar közössége⁴⁰ címmel jelent meg Balla írása, amelyben a magyar lakosságot érintő problémákat igyekszik „elkendőzni és meghamisítani, félrevezetve ezzel a közvéleményt és félrevezetve azokat a szerveket is, amelyeknek e problémák megoldásán fáradozni kötelességük.”⁴¹

S. Benedek András elbocsátották a Kárpáti Kiadótól, és mivel akkor még sorköteles volt, behívták a szovjet hadseregbe, csakúgy, mint Vári Fábrián Lászlót és Fodor Gézát, akiket előtte megbuktattak a katonai vizsgán.⁴²

36 Kovács Vilmos – Benedek András: *Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában*. I–II. *Tiszatáj* 24 (1970) [I.] 961–966., [II.] 1144–1150.

37 Balla László: Szegény ember vízzel főz. Életem: a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések, 1947–1987. *Együtt. Irodalom, művészet, kultúra* 3 (2002) 3. sz. 45. (<http://kmmi.org.ua/uploads/attachments/books/books-pdf/egyutt-2002-3.PDF>. A letöltés ideje: 2021. július 20.)

38 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 795. 2.

39 Uo. 125.

40 Uo. F.- op. 1. od. zb. 631 „Ж”. *Kárpáti Igaz Szó* 1971. március 28. 4.

41 Beadvány G. Smanyko elvtársnak, az Ukrajnai Kommunista Párt Kárpáton túli Területi Bizottsága titkárnak. 1971. [A dokumentum digitalizált példánya fellelhető a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében.] (= 1971-es beadvány) 5.

42 Botlik József: *A hűség csapdájában. Kovács Vilmos (1927–1977) emlékének*. Ungvár–Bp., 2003. 128.

A Forrás Stúdió költőinek versei, amelyekben gyakran jelentek meg nemzeti témák, kihívás elé állították a hatóságokat. Azok kritikusan figyelték a költők munkáját,⁴³ az ellenzékiként elkönyvelt Forrás Stúdiót pedig 1971 végére megszüntették, azzal a fő váddal, hogy „elidegenedtek a szovjet társadalomtól, a polgári irányzatok bűvkörébe kerültek, semmibe vették a szocialista realizmus eszméit, sőt a nacionalizmus sem állt távol tőlük”.⁴⁴ A Stúdió vezetői ellen rágalomhadjárat indult,⁴⁵ és a Kárpáti Kiadót „kvalifikált” szakemberekkel „erősítették meg”. A főszerkesztő V. Dankánics, a filológiatudományok doktora, helyettese pedig M. Egresi lett. Szorosabb lett az ellenőrzés is: szigorították, konkretizálták és részletesen szabályozták a recenzeálás szempontjait, folyamatát a megjelentetés előtt.⁴⁶

A Stúdió tagjai Balla Lászlót hibáztatták a Forrás Stúdió szétrombolásáért és további károkozásért, megosztó tevékenységért. Balla ugyanis 1971. május 22-én, Ungváron létrehozta a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztőségén belül a József Attila Irodalmi Stúdiót,⁴⁷ amelybe a Forrás tagjainak egy részét is meghívta,⁴⁸ de azok mindnyájan távol maradtak.⁴⁹ A József Attila Irodalmi Stúdió elnöke Márkus Csaba, a *Kárpáti Igaz Szó* helyettes főszerkesztője, titkára pedig Erdélyi Gábor, a lap kulturális rovatának vezetője lett.⁵⁰ A „rivális stúdió” a következő évtizedben, 1981 végéig a hatalom elvárásainak megfelelően a szovjet pártfőtitkár, Leonyid I. Brezsnyev és a főideológus, Mihail Andrejevics Szuszlov által megkövetelt művelődéspolitikai jegyében fejtette ki működését. Publikációik igen fegyvermezek voltak, egyik magyarországi méltatójuk „ünneplőbe öltözött” költőknek nevezte őket.⁵¹

Az 1971-es beadvány

A brezsnyevi pangás a gazdasági, társadalmi és politikai ellehetetlenülés korának tekinthető Kárpátalján is. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján – többek között az 1968-as csehszlovákiai reformfolyamatok, a prágai tavasz eseményei és a gazdasági nehézségek miatt –, a civil szerveződésektől betegesen tartó Brezsnyev egyre keményebb döntésekkel, intézkedésekkel állt ellen mindennemű reformkísérletnek, és eltávolította a reformok szorgalmazóit.⁵² Ráadásul az 1960-as évek második és az 1970-es évek első fele a Szovjetunióban a belső disszidens mozgalom felfutásának és a nemzeti-nemzetiségi kérdés újraértelmezésének az időszaka is volt. Ezekben az években nagy számban került sor a „burzsoá nacionalisták”- észt, lett, litván, ukrán, örmény stb. - elleni perekre, megtorlásokra.

43 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 796. 26–27.

44 Uo. F.- op. 1. od. zb. 631 „3”. Kárpáti Igaz Szó 1971. augusztus 20. 4.

45 Botlik–Dupka: *Ez hát a hon*, 99.

46 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 796. 27.

47 Az 1971-es beadvány megfogalmazói így vélekednek róla: „... a József Attila Irodalmi Stúdió, [...] az eltemetett és halottnak vélt Forrás Stúdió helyébe, annak ellenpólusaként összetákolnt, mint a szocializmus mellett elkötelezett kezdő tollforgatók mintafóruma...” 1971-es beadvány, 3.

48 1971-es beadvány, 5., valamint KTÁL F.1. op. 6. delo Nr. 662. 17.

49 Nagy Zoltán Mihály: *A gondolat szabadsága. Beszélgetés Fodor Géza költővel*. Bp., 1989. 23.

50 Botlik: *A hűség csapdájában*, 134.

51 Botlik–Dupka: *Ez hát a hon*, 100.

52 Tóth István: *A peremvidék világbirodalma*. Bp., 2003. 65.

Az ungvári pártvezetésnek a kárpátaljai magyar fiatalok elleni támadásai Magyarországon is elérték céljukat. Hivatalos irányból gyanakvás övezte az Ugocsából Magyarországra menekült Kiss Ferenc irodalomtörténészt, Szakolczay Lajost és másokat, akik írásaikban bátorítón szólnak az „új raj” működéséről. Ilia Mihály, a *Tiszatáj* főszerkesztője menesztésének is Kovács Vilmos, Benedek András irodalom- és művelődéstörténeti tanulmánya volt az egyik oka.⁵³

A *Kárpáti Igaz Szó* hasábjain Balla László és mások tollából több, a fiatal értelmiségiek bíráló és cáfolatokat összegző cikkek jelentek meg, melyek közül a legdurvább a *Kárpáti Igaz Szó*ban 1971. augusztus 20-án publikált *Elidegenedés?! A Kárpátontúli Ifjúság*, az egyetem magyar tollforgatói és a *Forrás Stúdió*⁵⁴ című cikk volt, amelynek szerzője (véltetően) Balla László volt. Ebben a szerző sértegette, rágalmazta és politikailag vádolta a *Kárpátontúli Ifjúság*, a szovjet ifjúsági lap, a Komszomol-bizottság sajtószerveinek szerkesztőségét és az egyetemistákat, hogy azok „elidegenedtek” a rendszertől. Azt is sérelmezte, hogy a lapban 1971. június 19-én Számvetés címmel megjelenő munkájában Tompa Endre (más néven Benedek András, vagy Stumpf Béni) azt írta az egykori *Forrás Ifjúsági Irodalmi Stúdió* tagjairól, hogy „helyes útra” találtak, és feladatuk a továbbiakban a „felismert feladatok, célok tudatosítása, következetes megvalósítása”.⁵⁵ Elmarasztalta az Ungvári Állami Egyetem pártbizottságát is, mivel az politikailag nem irányítja, nem neveli a hallgatókat, nem kíséri figyelemmel közéleti szereplésüket, sajtópublikációikat.⁵⁶ A cikk közfelháborodást keltett, de szándékával ellentétben a fiatal írók mellé állította a közvéleményt.⁵⁷

A cikkekre válaszul – mivel a névtelenséget nyilvános támadásként értelmezték, és nem is volt más módjuk becsületük megvédésére, véleményük kifejtésére – 1971 szeptemberében-októberében a *Forrás Stúdió* tagjai beadvánnyal fordultak az UKP KP Kárpátontúli területi bizottságához, J. Méheshez, az Ukrajnai Írók Szövetsége Kárpátontúli szervezetének felelős titkárához, a *Kárpáti Igaz Szó* szerkesztőbizottságához, valamint Lengyel Lászlóhoz, a *Kárpátontúli Ifjúság* szerkesztőjéhez és Fejes Jánoshoz, a *Kárpátontúli Ifjúság* magyar kiadását irányító szerkesztőhelyetteshez. A beadványban visszautasították az őket ért politikai, erkölcsi és szakmai vádak, ismertették a magyarság problémáit, tényekkel alátámasztva mutattak rá a kárpátaljai magyarságot ért hátrányos megkülönböztetések sokaságára, és kérték az igazságtalanságok és sürgető problémák mielőbbi orvoslását a vezetőktől.⁵⁸ Az aláírók kilátásba helyezték, hogy a változások érdekében a megyén kívüli hivatalos szervekhez is fordulnak, amennyiben kéréseikre nem kapnak érdemleges választ.

53 Tóth István: *Forrás Stúdió. A legitim magyar politizálás előzménye Kárpátalján. Kisebbségkutatás* 8 (1999) 228–229.

54 KTÁL F.- op. 1. od. zb. 631 „3”. *Elidegenedés?! A Kárpátontúli Ifjúság, az egyetem magyar tollforgatói és a Forrás Stúdió. Kárpáti Igaz Szó* 1971. augusztus 20. 4.

55 1971-es beadvány, 3.

56 KTÁL F.- op. 1., od. zb. 631 „3”. *Kárpáti Igaz Szó* 1971. augusztus 20. 4.

57 1971-es beadvány, 3.

58 Uo. 5.

A beadvány szerzői úgy vélték, hogy a cikk azok ellen a „megbélyegzett” egyetemi diákok ellen irányult, akiket Balla László át akart csábítani a József Attila Irodalmi Stúdióba, és akik állandó zaklatásnak voltak kitéve.⁵⁹ Továbbá azt is hangsúlyozták, hogy nem a szocialista irodalom elveivel állnak szemben, hanem Balla László „destruktív mesterkedéseivel és azzal a kilátástalan dilettantizmussal, amelyet maga körül igyekszik kitenyészteni, s amelyről azt hiszi, hogy irodalom, de nemcsak azt hiszi, hanem felelőtlenül le is fedezi a szocialista realizmus cégérével.”⁶⁰

A beadvány fogalmazói úgy vélték, hogy a problémák egy része azért van, mert a területi szervek nem ismerik őket. A nehézségek, problémák, kéréseik között említették, hogy bár az alkotmány szerint a többi szovjet állampolgárral együtt a magyarok is egyenjogúak, még sincs magyar óvoda,⁶¹ a színmagyar falvak magyar iskoláiban a gyerekeknek oroszul kell köszönniük, egyetlen önálló magyar nyelvű politikai napilap működik, amit Balla László szerkeszt, aki hátráltatja, akadályozza a publikálni vágyók munkáját,⁶² számos magyar faluban van magyarul nem tudó kolhozelnök, pártszervezeti titkár, klubvezető és könyvtáros,⁶³ és még mindig érvényben van a Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottsága első kongresszusának 1944. november 26-án kelt 52. számú határozata, amely kimondta, hogy a németek és magyarok a kárpát-ukrajnai nép örök ellenségei, annak ellenére, hogy a magyarok nem tartoznak felelősséggel a Horthy-kormányzat bűneiért (mint ahogy az 1848–49-es magyar szabadságharc vérbe fojtásáért sem az orosz nép, hanem a cári rendszer a felelős).⁶⁴ A felsoroltak nem megfelelő kezelése nagy méreteket öltő tömeges kivándorlásra kényszeríti az itteni magyar lakosságot – húzták alá beadvány készítői.⁶⁵

Ebben a – később 71-es beadványként ismertté vált – dokumentumban, amely indigóval gépelve, sokszorosítva röpiratként terjedt Kárpátalja-szerte, először fogalmazódott meg egy magyar érdekvédelmi szervezet létrehozásának igénye. A dokumentumot, házról-házra járva, több ezer emberrel írták alá, akik támogatásukról biztosították a kezdeményezőket. A beadványban tehát nemcsak a stúdió sérelmeit vetették fel, hanem a kárpátaljai magyarság súlyos nemzetiségi jogi, anyanyelvhasználati és művelődési problémáit is, sőt a magyarokat és a németeket sújtó kollektív megbélyegzés ellen is szót emeltek.⁶⁶

Illickij a következő jelentésben számolt be a beadványról Moszkvában:

„1971 novemberében a regionális pártbizottság levelet kapott az ungvári Forrás Irodalmi Stúdió tagjainak csoportjától, amelyet áthatott a magyar nacionalizmus szelleme, rágalmazta szovjet tevékenységünket. Mint az kiderült, a levél szerzője Kovács, Fodó, Benedek és az Ungvári Állami Egyetem magyar tagozatának több hallgatója. A levélben szemrehányásokat tesznek, miszerint a magyar tannyelvű iskolák, valamint

59 1971-es beadvány, 5.

60 Uo.

61 Uo. 6.

62 Uo. 7.

63 Uo. 13.

64 Uo. 14.

65 Uo. 5.

66 Botlik: *A hűség csapdájában*, 134.

az egyetem magyar nyelv és irodalom tanszéke későn nyílt meg, hogy a megyei magyar nyelvű újság, a Kárpáti Igaz Szó későn jelent meg. A levél írói fel vannak háborodva, hogy nincsenek magyar bölcsődék és óvodák, kifogásolták a párhuzamos magyar osztályok esetenkénti meglétét az orosz és ukrán tanítási nyelvű iskolákban, valamint egyéb kérdéseket is felvetettek. A levél írói követelték egy magyar kulturális–nemzeti társadalom létrehozását a vidéken, továbbá a magyar érdekek képviselését a társadalmi és politikai életben.”⁶⁷

Ezen felül a Moszkvába küldött beszámolóban – a valós tényeket eltitkolva, eltakar-
gatva, egyfajta magyaráztaként – az is állt, az hogy a Kommunista Párt és a helyi szovjet
vezetés

„... mindent megtett Kárpátalja múltból örökölt gazdasági és kulturális lemaradásá-
nak mielőbbi felszámolása érdekében. Az új világ 28 éve alatt az ipari termelés volu-
mene 25-szeresére nőtt. [...] A régió nagy sikereket ért el a szocialista mezőgazdaság
fejlesztésében, emelve a lakosság életszínvonalát, a kulturális, egészségügyi és köz-
oktatási intézmények széles hálózatát hozták létre. [...] Mivel Kárpátalján közel
30 nemzetiség él és dolgozik, az iskolákban 4 nyelven folyik a tanítás. A regionális
újságok 3 nyelven jelennek meg, csakúgy, mint a televíziós és rádióadások...”⁶⁸

Röviden összefoglalva: a felsorolt problémákat a felerősödött „magyar burzsoá nacio-
nalizmus” megnyilvánulásának tulajdonították, konstatálva, hogy a magyar nacionaliz-
muson kívül nincs is itt semmi gond. A beadványra adott reakció a szokásos volt: meg-
félemlítés, zaklatás, katonai behívás, munkahelytől való megfosztás.

1972. március 24-én az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (= USZSZK) Politbűrója
határozatot fogadott el a Kárpátalja megyében élők ideológiai–politikai munkájáról. Ezt
1972. április 12-én, az UKP Megyei Bizottsága V. plenumán megvitatták, és kidolgozták
az ennek megvalósítására történő konkrét lépéseket – járásoként, külön hangsúlyt fektet-
ve a magyar nemzetiségű lakosságra, az értelmiségre és az ateista nevelésre.⁶⁹ A hatá-
rozat végrehajtásának komolyságát jelzi, hogy 1972 júliusában maga az USZSZK Kulturális
Minisztere, Jurij Elycsenko is ellátogatott Ungvárra helyzetfelmérésre, ahol többek között
a *Kárpáti Igaz Szó* propagandamunkájának erősítése és a nacionalista elhajlások leszerelése
és kezelése volt a téma.⁷⁰

67 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 795. 2–3.

68 Uo. 1–2.

69 Uo. Nr. 796. 18–24.

70 Uo. 25.

Az 1972-es beadvány

1972-ben méltatták a Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulóját. Brezsnjev örömmel konstataulta, hogy létrejött a „szovjet nép” mint a nemzetek új történelmi közössége. Ezen ideológia szerint a nemzetiségek közötti különbségek fokozatosan csökkennek, a nemzetek közelednek egymáshoz, így erősödik a nemzetek új közössége: a szovjet nép.⁷¹

Ezeket az állításokat azonban Kárpátalja vonatkozásában cáfolta egy másik, ötven évvel ezelőtt, 1972 tavaszán megfogalmazott és a Szovjetunió vezetésének megküldött beadvány, amelynek szerzői éltek azzal a lehetőséggel, hogy a szovjet hatalom a Szovjetunió fennállása 50. évfordulójának és egyben a lenini nemzetiségi politika diadalának nagy ünnepére készült.

Ez a kisebbségvédelmi dokumentum egyrészt sérelmezi a kárpátaljai magyarság jogfosztottságát és a másodrendű állampolgárként való bánásmódot, másrészt pedig összefoglalja a legégetőbb problémákat, amelyekre mielőbbi gyógymódot, megoldást kér. „Ezúttal egy kicsit átgondoltabban, a lenini nemzetiségi politika elveire való hivatkozással. Ebben több volt az adat, körültekintőbb az ideológiai alapozás. A címzett ez alkalommal az SZKP Politikai Bizottsága, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsának elnöksége volt.” – emlékezett vissza Fodó Sándor.⁷²

A szerzők és a beadványt aláírók szóvá teszik és sérelmezik, hogy Kárpátalján akadályozzák a párt lenini nemzetiségi politikája, az egyenlőség és a barátság gyakorlati megvalósítását, így az SZKP nemzetiségi politikájának lenini elvei itt nem érvényesülhetnek. Bizonyítékul említik, hogy az elmúlt évek folyamán számos panasszal és kéréssel fordultak különböző állami és pártszervekhez, kérve az alkotmány által biztosított jogok sorozatos megsértésének orvoslását. Ám a kérések, panaszok nemcsak sikert fülekre találtak, hanem magyarellenes kampány kezdődött, melynek több áldozata is lett.⁷³ A szerzők úgy vélik, a problémák gyökere abban rejlik, hogy az alkotmány által biztosított egyenlő jogok mellett nincsenek egyenlő lehetőségek.⁷⁴ Ezután ismertetik a főbb gondokat, amelyekkel a helyi magyar társadalomnak szembe kell néznie, együtt kell élnie:

- az anyanyelvi oktatás megoldatlansága, s hogy a területen nincs hivatalosan magyar tannyelvű óvoda, hangsúlyozva, hogy az anyanyelv megfelelő ismerete nélkül nem lehet hatásos az orosz, illetve ukrán nyelv oktatása sem;⁷⁵

71 Brenzovics László: A '70-es évek Szovjetuniója. In: „A 72-es beadvány”. *Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60 - '70-es években a Szovjetunióban*. Szerk. Darcsi Karolina – Dobos Sándor. Ungvár, 2013. 32.

72 Olasz Tímea: Volt egyszer egy beadvány. Fodó Sándor: „Titokban fogalmaztuk erdőben, liszteszsákon”. *Kárpátalja* 2002. június 7. (<https://karpataljalap.net/2002/06/07/volt-egyszer-egy-beadvany>). Legutóbbi megtekintés: 2021. június 10.)

73 Beadvány a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének. 1972. [A dokumentum egy példánya fellelhető a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtárának különgyűjteményében.] (= 1972-es beadvány) 1–2.

74 1972-es beadvány, 5.

75 Uo. 7.

- az önálló magyar tannyelvű iskolákat vegyes tannyelvű iskolákká szervezik át, így Kárpátalja számos magyar, illetve vegyes lakosságú falujában nincs magyar iskola, vagy csak az alsó három osztály magyar tannyelvű, a többi ukrán;
- megfigyelhető a szórványokban élő magyarság (Szolyva, Rahó, Bustyaháza, Bocskó stb.) teljes megfosztása az anyanyelvi oktatás jogától, annak ellenére, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban Lenin egyértelműen kimondja, hogy még 1–2 gyereknek is joga van tanulni az anyanyelvét és népének történelmét;⁷⁶
- a magyar tannyelvű iskolák számára a megfelelő pedagógus-káderek utánpótlása nem biztosított, a magyar nyelv- és irodalom szakos tanárokon kívül szaktanárok képzése a magyar tannyelvű iskolák számára nem folyik, pedig az Ungvári Állami Egyetem különböző karain ehhez megvolna minden feltétel;⁷⁷
- nincs magyar tannyelvű szakközépiskola, zeneiskola és egyetlen szakközépiskolába sem lehet magyarul felvételizni, annak ellenére, hogy itt csaknem 100 magyar tannyelvű iskola működik;⁷⁸
- a továbbtanulás lehetőségei a magyar tannyelvű iskolák végzősei számára erősen korlátozottak, annak ellenére, hogy ez ellentmond az alkotmány 123. cikkelyének, amely szerint az emberi jogok korlátozása vagy különböző előnyök biztosítása nemzetiségi vagy faji hovatartozástól függően törvényellenes cselekedet – márpedig a lenini nemzetiségi politikából adódó egyenlő jogok értelmében nem lehet kritérium a felvételi vizsgákon a tökéletes orosz, illetve ukrán nyelvtudás;⁷⁹
- Kárpátalja magyar nyelvű iskoláiban és az Ungvári Állami Egyetem magyar tagozatán nem tanítják a magyar történelmet, ez a gyakorlat viszont ellenkezik a marxizmus egész szellemével, mivel elszakítja az irodalomtörténet folyamatát a társadalomtörténet folyamatától;⁸⁰
- nincs megoldva a magyar irodalomtörténet oktatása, a magyar társadalom kulturális élete, nincs magyar színház vagy más hivatalos kultúrlétesítmény;
- a magyarlakta falvak klubjainak és könyvtárainak vezetői szakképzetlenek, illetve ukrán szakközépiskolát végeztek, de számos helyen nem is magyar anyanyelvűek, sőt magyarul alig vagy egyáltalán nem is tudnak. Népművelési szakemberek képzése magyarul nem is folyik, ezért nem valósítható meg kellő szinten a politikai és kulturális nevelőmunka a magyar ajkú lakosság körében;
- nincs magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a vidék magyar lakosságának szellemi igényét pedig nem tudja kielégíteni az egyetlen napilap, a *Kárpáti Igaz Szó*, továbbá nincs önálló magyar ifjúsági és gyermekújság sem;
- a Területi Rádióstúdió magyar osztályának napi 5-10 perc terjedelmű önálló adása és a TV-stúdió heti egyszeri hírkomentárja sem elégíti ki a szellemi igényeket;⁸¹

76 1972-es beadvány, 8–9.

77 Uo. 10.

78 Uo. 11., 14.

79 Uo. 11.

80 Uo. 14–15.

81 Uo. 16.

- az adminisztráció ukrán nyelvű még a színmagyar községekben is;⁸²
- jogellenes, az egyenjogúság lenini elvével összeegyeztethetetlen a helységnevek, utcanevek megváltoztatása, elszlávosítása;⁸³
- hiányoznak a magyar feliratok a középületekről, intézményekről és üzlethelyiségekről, még azokban a helységeken is, ahol a magyarok többségben élnek.⁸⁴

A beadvány készítői szerint a felsorolt problémák abból erednek, hogy nincs megfelelő magyar képviselő, nincs olyan szerv, amely védené a magyarok jogait, és biztosítaná az egyenlő jogok mellett az egyenlő lehetőségeket. A párt- és állami szerveknél sincs magyar képviselő: a Területi Pártbizottságnak és a Területi Tanács Végrehajtó Bizottságának, a Területi Ügyészségnek egyetlen magyar nemzetiségű felelős funkcionáriusa sincs. Csakúgy, mint a párt- és tanácsi apparátusnak, a bíróságoknak, ügyészségeknek még azokban a járásokban sincsenek magyar munkatársai, ahol magyarok kisebb vagy nagyobb számban, de tömegesen élnek (ungvári, munkácsi, nagyszőlősi, huszti és técsői járásokban).⁸⁵

A tizenkilenc oldalas dokumentumot titokban fogalmazták több helyszínen, mint például a nagyszőlősi vasútállomáson, Milován Sándor raktárában. A lakásokban ugyanis nem mertek összegyűlni, hiszen a KGB, a *beszpeka* árgus szemekkel figyelte őket. A szöveget 10-12-szer fogalmazták át, mert mindenkinek volt valami megjegyzése, amit szeretett volna érinteni a szövegben.⁸⁶ A véglegesített változatot Kovács Vilmos fordította le orosz nyelvre. Néhány nap alatt 1660-an – Fodó szerint 2000-en – írták alá, köztük az első három helyen Kovács Vilmos, Fodó Sándor, Stumpf [S. Benedek] András. Az aláíratás akcióját tizenketten – köztük Vári Fábián László, Czébely Lajos, Sari József, Milován Sándor stb. – szervezték, mindenki legalább tíz embert nyert meg az aláíráshoz, majd az első húsz személy a megbeszélte helyen – erdőben, zöldségraktárban stb. – átadta a következő húsznak további aláírásra. Előre megbeszélték, ki melyik faluba megy tovább az újabb támogató aláírásokért. Az aláírásgyűjtés Visken, Fodó Sándor szülőfalujában kezdődött, ahol éppen az internacionalista művelődési rendezvényt tartották a kirendelt tömeggel, így egy óra alatt mintegy 400-an írták alá az íveket. Egy beregszászi lakos és a viski párttitkár azonban besúgta az akciót a KGB-nek.⁸⁷ Fodónál tizenkét órás házkutatást tartottak – a házkutatási parancsot nem a megyében állították ki, hanem az oreli parancsnokság⁸⁸ bélyegzője volt rajta –, aki ungvári lakásán felesége fehérneműi alatt rejtette el a dokumentumot.⁸⁹ A beadványt végül Fodó vitte el Moszkvába. Fodó így emlékezett vissza az eseményekre:

82 1972-es beadvány, 18.

83 1946. július 25-én megjelent rendelet értelmében közel száz település nevét változtatták meg „abból a célból, hogy megőrizzék a meglévő elnevezések történelmi eredetét.” Emellett az utcaneveket is megváltoztatták, amiket elsősorban orosz hősokról neveztek el. KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 239.

84 1972-es beadvány, 17.

85 Uo. 5.

86 Olasz: Volt egyszer egy beadvány.

87 Botlik: *A hűség csapdájában*, 136.

88 Fodó egykori évfolyamtársa, barátja, Gabriel Szuperfinn tagja volt a Szaharov és Szolzsenicin körül csoportosuló rendszerellenes körnek. Fodó számos tiltott irodalmat kapott tőle, és ő is írt a Szuperfinn által jegyzett *Rákovij korpusz* [Rákos osztály] című samizdat folyóiratba. Ezen a szálon indult el a KGB.

89 Balogh Csaba: Egy házkutatás története. Fodó Sándor az életéről mesél. *Kárpáti Igaz Szó* 2002. november 30. 4.

„Az volt ugyanis az elvem, hogy ha lebukunk, csak én bukjak le, nem fejezhetjük le a kárpátaljai értelmiséget. Egy hetet ücsörögtem a fővárosban, mire fogadtak, az itthoniak pedig közben már megsirattak. Miután hazajöttem, egy hétig mindennap hivatalos voltam a pártbizottság üléseire. Kívülről megtanultam minden lenini idézetet, ami a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott, így nem tudtak megfogni. Egy alkalommal Ilnickij elvtárs, a megyei első titkár hívatott magához, s megkérdezte, miért csaptunk ekkora felhajtást, s hogy valóban igaz-e, hogy jól ismerem Lenin műveit. Azt válaszoltam, hogy ha a munkatársai ilyen kitűnően ismernék, kevesebb gond lenne. Akkor a szárnysegédje azzal jött nekem, hogy miért nem tudjuk megérteni, hogy Ukrajnában az ukrán a hivatalos államnyelv. Őt nem is méltattam válaszra, a titkárhoz fordulva hívtam fel a figyelmét arra, hogy íme, itt az élő példa. Lenin az első dekrétumai között szüntette meg az államnyelvet, mert egy demokratikus országban minden nyelv egyenlő.”⁹⁰

A hatalom válaszai – retorziók és eredmények

A beadvány tehát eljutott az SZKP KB Politikai Bizottságához, ahol Szuszlov személyesen vette át. A reakció most sem maradt el: még határozottabb és keményebb volt, mint az egy évvel korábbi beadvány esetében. Főként azért, mert amellet, hogy nem akarták, nem is tudták volna orvosolni a beadványban megfogalmazott kéréseket, ugyanis ebben az időszakban már javában zajlott a társadalom homogenizálása a „szovjet nép” és a „szovjet ember” tanával, szlogenjével. A moszkvai vezetés a probléma kivizsgálását és megoldását feladatul adta ki a megyei vezető szervezeteknek, azaz azoknak, akik ellen a panaszok leginkább irányultak, így a nyilvánvaló válaszreakció a retorzió volt.⁹¹

Bár nem volt látványos hatása, de hosszú tárgyalásokat követően a szovjet vezetés gyakorlatilag a beadvány minden pontjára reagált. Beszüntették az iskolák internacionalizálását, valamivel könnyebb lett a magyar iskolát végzetek egyetemi felvételijé. A beregszászi járási pártbizottság élére magyar nemzetiségű személy került, Veres Gábor személyében, a megyei tanács elnökhelyettese pedig Molnár Bertalan lett. A területi filharmónia magyar nemzetiségű zenészei egy a pártbizottság által jóváhagyott műsorral kezdték járni a régió magyar falvait, községeit, iskoláit. A szereplőgárda folyamatosan változott, de általában magyar klasszikusokat és magyar népzénet játszottak még az 1980-as évek közepe–vége felé is.⁹²

A magyar értelmiségiek beadványa akkor született, amikor a Szovjetunióban felgyorsult az oroszosítás, a cél pedig a nemzetiségek beolvasztása lett a „szovjet népbe”. Így különösen nagy jelentősége lett, hogy a dokumentum következtében a kárpátaljai ma-

90 Olasz: Volt egyszer egy beadvány.

91 Tóth István: Szempontok a kárpátaljai magyarnemzeti kisebbség önszerveződésének történetéhez. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle* 2 (1991) 2. sz. 140.

92 Olasz: Volt egyszer egy beadvány.

gyarság asszimilálására irányuló törekvések mellett a szovjethatalom több engedményt is tett.⁹³ Fodónak azonban a tartui egyetemet is ott kellett hagynia, kazánfűtő lett, majd később a *Kárpáti Igaz Szó*hoz került.

A beadványra készült egy hivatalos válasz, egyfajta beszámoló-, helyzetmagyarázó jelentés is, amit Moszkvába küldött a helyi vezetés. Ebben az 1973. február 15-én született dokumentumban az UKP Kárpátaljai Megyei Bizottságának első titkára, Ilnickij azt hangsúlyozta, hogy Kárpátalja fejlődik, és jelentős szerepe van az egész ország társadalmi-, politikai- és kulturális életében, amihez a magyar lakosság is hozzájárul. Ám azt is alá húzta, hogy a magyar értelmiség néhány képviselője a közelmúltban, „fokozta magyar nacionalista fellépését, és azzal a koholt váddal, rágalommal állt elő, hogy a vezetés megsérti a Szovjet Kárpátalján a lenini nemzetiségi politika elveit.” Közülük kiemelte az USZSZK Írószövetségének tagjait, Kovács Vilmost, Fodó Sándort és S. Benedek Andrást, sokatmondóan hangsúlyozva, hogy ez utóbbi egy pap fia⁹⁴ amivel mintha mindent meg is magyarázott volna.

A terjedelmes jelentésben az UKP Megyei Bizottsága nem csak a beadványban szereplő sérelmekre reagált, hanem a korábbi, fentebb említett cikkekre és a levelekre is. Lényegében azt állította, hogy a helyi vezetők már levonták a szükséges következtetéseket, és intézkedéseket hoztak a magyar nemzetiségi csoport „nacionalista tevékenységének” befejezésére.

Emellett kitértek a kárpátaljai magyarok panaszaira is, reagálva a megfogalmazott kérésekre és a felhozott hiányosságokra, de jócskán elferdítve, szépítve a helyzetet.⁹⁵ Eszerint:

1. a megyében megteremtődtek a szükséges feltételek a magyar lakosság anyanyelvű oktatására, 1972-ben 95 magyar tannyelvű iskola volt, ahol 20 336 gyermek tanult;
2. 1963 óta az Ungvári Állami Egyetemen működik a magyar nyelv- és irodalom tanszék, amely szakembereket készít fel a magyar tannyelvű iskolák számára;
3. a régióban egyes iskolák működnek, magyar és ukrán oktatási nyelvvel, mivel a szovjet hatalom éveiben lezajlott társadalmi-politikai folyamatok eredményeként a régióban egyetlen település sincs, ahol csak egyetlen nemzet képviselői élnek, így a egyes iskolák tisztán gazdasági és nem politikai elvek alapján jöttek létre;
4. Huszton, Rahón, Szolyván, Bustyaházán, Gyertánligeten, Nagybocksón, Királymezőn, Kőrösmezőn még az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában sem voltak külön működő, önálló iskolák, csak törpe magyar általános iskolák, ahol 1939–1944 között a „megszállás képviselőinek” gyerekei tanultak;
5. a regionális pártbizottság állandó figyelmet fordít a magyar tannyelvű iskolákra, folyik az orosz nyelv és az irodalom oktatásának fejlesztése;

93 Fogalmazott Brenzovics László. Lásd [szcs:] A 72-es beadvány. Tudományos konferencia a Rákóczi-főiskolán. *Kárpátalja* 2012. október 5. (<https://karpataljalap.net/2012/10/05/72-es-beadvany>. Legutóbbi megtekintés: 2021. július 1.)

94 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 795. 2.

95 Uo. 3.

6. ahol a magyar lakosság többségben él, ott magyarul működnek az óvodák, és nincs értelme újakat nyitni ott, ahol nincs magyar lakosság;⁹⁶
7. 1967 óta az Ungvári Állami Egyetemre jelentkezők, akik magyar tannyelvű iskolákat végeztek, orosz vagy ukrán nyelv és irodalom felvételi vizsga helyett (ahol ez a tantárgy nem szaktantárgy) magyar nyelvből és irodalomból tehetnek vizsgát. Azok a diákok, akik nem rendelkeznek megfelelő orosz vagy ukrán nyelvismerettel, magyarul is tudnak válaszolni a kérdésekre a különböző tantárgyakból (magyarul tudó tanár jelenlétében). Ugyanezek a jogok illetik meg azokat a kárpátaljai magyar iskolásokat is, akik a régió középszintű oktatási intézményeibe felvételiznek;⁹⁷
8. a magyar nép történelmét fakultatív tantárgyként nem tanítják a magyar tannyelvű iskolákban, csak a 10. osztályban biztosítanak két órát a Magyar Népköztársaság történelmének, a szocialista világ egyik tagországa megismerésének részeként. Az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán Magyarország története és a magyar–orosz forradalmi kapcsolatok, valamint A magyar nép harca a szocialista forradalom győzelméért és a szocializmus építése témakör tanulmányozása zajlik. Az Ungvári Állami Egyetem filológia karának magyar tagozatán pedig 62 órában tanulmányozzák Magyarországot történetét;⁹⁸
9. a magyar tannyelvű iskolákban a gyerekek szabadon köszönhetik anyanyelvükön a tanárokat, azonban nem elfogadhatók a korábbi „kezét csókolom” vagy „alázatos szolgálja” kifejezések;
10. Kárpátalja magyar lakosságnak vannak képviselői a falusi, városi és a megyei gazdasági-politikai szervezeteknél, leveleket írhatnak vagy anyanyelvükön fordulhatnak bármelyik regionális hatósághoz;⁹⁹
11. Kárpátalján a távoli múltban a települések többsége szláv neveket viselt. Ám miután a területet magyar nomád törzsek gyarmatosították, és létrejött az osztrák–magyar gyarmati rezsim, megindult a szláv lakosság aktív elnemzetlenítése. Ez a folyamat nem kerülte el a települések nevét sem. Szláv nevüket automatikusan lefordították magyar és osztrák [!] nyelvre, és azokat törvények által hagyták jóvá. Tehát Volovecből – Volóc, Rákosinoból – Rákos, Korolevóból – Királyháza lett, így jelent meg Gut falu stb. A szovjet kormány 1946-ban és az azt követő években a dolgozók kezdeményezésére kijavította ezt a történelmi igazságtalanságot. Ami az utcaneveket illeti, Kárpátalján sok utca és tér a fasiszta vezetők és más, az emberekkel szemben ellenséges személyek nevét viselte. Figyelembe kellett venni azt a tényt is, hogy a Szovjetunió előtti időkben az utcák és terek neve nem felelt meg a régió multinacionális lakossága összetételének;¹⁰⁰

96 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 795. 3–6.

97 Uo. 6.

98 Uo. 6–7.

99 Uo. 7.

100 Uo. 8–9.

12. a kulturális szolgáltatásnyújtás kérdése is megoldott, a megyei filharmónia bázisán működik egy „Magyar melódiák” kamaraegyüttes, amely a magyar lakosságot is kiszolgálja. Ezenkívül az Erdemes Kárpátaljai Népi Kórus, amikor magyar lakosság előtt lép fel, rendszerint a magyar dalokat és táncokat is felveszi a programjába. A Beregszászi Járási Kultúrházban két amatőr népszínház csoport – ukrán és magyar – is működik 20 éve. Több településen léteznek jellegzetes magyar népi kórusok. Mindenhol vannak klubok, könyvtárak, és filmszínházak;
13. a kárpátaljai magyar lakosság számára megjelenik a *Kárpáti Igaz Szó* megyei pártújság, valamint a megyei ifjúsági és három járási újság magyar nyelvű változatai. 1946 óta magyar nyelven nyomtatják a könyveket. A Kárpáti Kiadónál működik magyar irodalommal foglalkozó részleg. 1957 óta jelenik meg a *Kalendárium*, 1960-tól pedig negyedévente a *Panoráma*, amely helyi magyar írók műveit is kiadja;¹⁰¹
14. a régióban senkinek sem tiltják meg, hogy a Magyar Népköztársaságból kiadványokat fizessen elő;¹⁰²
15. 82 magyar tagja van az UKP Megyei Bizottságának, a városi és kerületi pártbizottságoknak. Egy magyart megválasztottak az USZSZK Legfelsőbb Tanácsába. 1704 fő, közel 15 százalékuk a helyi munkás képviselők tanácsának tagja, hárman a Szocialista Munka Hőse címet viselik. A Beregszászi Járási Bizottságban az alkalmazottak abszolút többsége, beleértve mindhárom titkárt is, beszél magyarul. A járási bizottság egyik titkára magyar nemzetiségű.¹⁰³

A Kárpátaljai Megyei Pártbizottság a jelentésben hangsúlyozta – és a legfőbb magyarázatnak is azt tartotta –, hogy az SZKP KB-hoz érkezett levél szerzői nacionalista szempontból elemezték a magyar kisebbség dolgozóinak társadalmi, politikai és kulturális életét. Mesterségesen kreáltak számos problémát, és politikai színezetet adva nekik Kárpátalja teljes magyar lakosságának problémáiként tüntették fel őket, ráadásul minden felhozott sérelmük már régóta megoldódott.

A hivatalos szervek fent ismertetett válaszaiból egyértelműen látszik, hogy szerintük a kárpátaljai magyar lakosság életében nincsenek sürgős megoldást igénylő problémák. A magyar nemzetiségű lakosság, valamint a régió összes lakosa számára az alkotmányos jogok az élet minden területén teljesülnek. Tehát nem kell semmin sem változtatni. Emellett meg voltak győződve róla, hogy a kárpátaljai „nacionalista gondolkodású” embereket a Magyar Népköztársaság értelmiségének egyes képviselői bujtogatják. Kiss Ferenc magyarországi irodalomtörténészt tartották például az egyik „felbujtónak”, aki Kovács Vilmossal találkozott Kárpátalján. A levéltári jelentésben az áll, hogy Kiss Ferenc a Szovjetunióba vezető munkaútja előtt az MSZMP KB titkárától, Aczél Györgytől azt az utasítást kapta, hogy mérje fel a kárpátaljai magyar lakosság problémáit, és gyűjtsön információkat a Magyar Népköztársaságon kívül élő magyarok helyzetéről, mivel a határon túli kisebbség kérdésének megvitatása az MSZMP Központi Bizottságában hamarosan napi rendre

101 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 795. 9–10.

102 Uo. 10–11.

103 Uo. 11.

kerül.¹⁰⁴ A megyei pártbizottság mindebből levonta a megfelelő következtetéseket, mégpedig hogy a megoldás a „magyar lakosság körében az ideológiai-nevelő és kulturális munka javítása.”¹⁰⁵

A beadványt követően a Forrás Stúdió gondjai nem oldódtak meg, a közhangulat pedig még feszültebbé vált. Kovács Vilmos és Benedek András távozott a Kárpáti Kiadó szerkesztőségéből. A beadvány után még az egyetemisták önképzőköre sem működhetett önállóan, csak az ukrán Jurij Hojda Irodalmi Stúdió magyar szekciójaként. Ennek elnöke Dupka György lett, a szekció felügyeletével, irányításával a magyar tanszék docensét, Gortvay Erzsébetet bízták meg. Eleinte közösen tartották üléseiket a fiatal ukrán költőkkel és írókkal, közös író-olvasó találkozókra vettek részt, együtt szerepeltek az ungvári rádió és televízió magyar adásában. A szekció tagjait, mint például Fodor Gézát, Balogh Jolánt, Horváth Sándort, Debreceni Mihályt, Kovács Elemért stb. 1974-től „hojdások”-ként tartották számon, a *Kárpáti Igaz Szóban* is ez alatt a megnevezés alatt publikáltak csoportosan.¹⁰⁶ A Forrás Stúdió Kárpátalján évekig nem, de Magyarországon annál többet publikáló tagjai, mint például Fodor Géza, Vári Fábián László, Zselicki József stb. csak egy évtized után térhettek vissza a helyi irodalmi életbe.

Kovács Vilmos és társainak nézetei szerint a kárpátaljai magyarság és kultúrája része az egységes magyarságnak és a magyar kultúrának. Balla László ellenben úgy vélte, hogy Európa etnikai térképén új etnikum jelent meg, és az itt élők „szovjet magyarok”, akik a szovjet dolgozókkal azonos eszmei vonásokkal, tulajdonságokkal rendelkeznek – ezt részletesen kifejtette a *Kárpáti Igaz Szóban* megjelent Szovjet magyarok című cikksorozatában.¹⁰⁷ Szerinte a kárpátaljai magyarok fejlett szocialista társadalomban, a kommunizmus építésének magasabb fokán élnek, mint magyarországi testvéreik, ezért ők azoktól némelyest különböző, sajátos magyarok: „szovjet magyarok”, erre büszkéek és ragaszkodnak életmódjukhoz.¹⁰⁸ Balla arra törekedett, hogy e nemzetfogalmat népszerűsítse és elfogadtassa a kárpátaljai magyarokkal. Sikertelenül.

Kárpátalja magyar kulturális élete az 1972-es beadvány után

A hetvenes évek második fele a kárpátaljai magyarság szempontjából eseménytelenül telt. A magyar szellemi kibontakozáson munkálkodó csapat szétszóródott. A József Attila Stúdió több költővel, íróval dolgozott, akiknek rendszeresen jelentek meg munkái a *Kárpáti Igaz Szó* Lendület és Neon című mellékleteiben.¹⁰⁹ Az 1970-es évek végén azonban a Forrás Stúdió jó néhány tagja már ismét író-olvasó találkozókat szervezett, amelyeken bemutatták a valós problémákat is.

104 KTÁL F. 1. op. 6. delo Nr. 797. 60–61.

105 Uo. Nr. 795. 11–13.

106 Botlik–Dupka: *Ez hát a hon*, 100.

107 *Kárpáti Igaz Szó* 1975. november 23. 30. [Neon melléklet.]

108 Balla: Szegény ember vízzel főz, 48.

109 Tóth: Szempontok, 140.

Az 1980-as évekre a kárpátaljai magyarság a magyar állami televízió és rádió adásai-
ból tájékozódott, közép-európai időzóna szerint élt, a szovjetnél jóval nyitottabb magyar-
országi kulturális életet figyelte, és egyre gyakrabban fogalmazódott meg a nemzetiségi
jogok kérdése is. A szovjet időszak második felében a magyar családok otthonában rend-
szeresen tartottak baráti és rokoni összejöveteleket, ahol többek között a magyar és az
egyetemes kultúra egy-egy kérdéskörével, problémafelvetésével foglalkoztak. Számos
elképzelésük volt – főként az értelmiségieknek – a kulturális élet, a társadalom javítására.
Ekkor és ezekből alakultak meg a különböző körök és klubok, a Beregszászi Irodalmi Kör
(1947),¹¹⁰ az Ungvári Irodalmi Kör (1951),¹¹¹ az Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klub (1984),¹¹²
a Móricz Zsigmond Irodalmi Klub (1986),¹¹³ a II. Rákóczi Ferenc Magyar Irodalmi Kör
(1987),¹¹⁴ a Nyelvművelők és Irodalombarátok Drávai Gizella Köre (1987),¹¹⁵ a Kovács Vilmos
Kör (1988),¹¹⁶ a Petőfi Sándor Anyanyelvi Művelődési Kör (1989)¹¹⁷ stb., amelyek jelentős
honismereti és hagyományápoló tevékenységet fejtettek ki.

A szovjet rendszer – ideológiai alapvetései ellenére – tiltotta és üldözte a nemzetiségi
önszerveződést. Ennek ellenére a negyvenes évek végétől kezdve kultúrkörök jöttek lét-
re, a hrucsovi enyhülés következtében, az olvadási folyamatnak köszönhetően pedig a
Szovjetunióban 1967-re már több mint 400 ifjúsági szervezet létezett, amelyek tagjai a leg-
különbözőbb nézeteket vallottak.¹¹⁸ Ezekről a kárpátaljaiak is tudtak, és többen ugyancsak
élni kívántak az alkalom adta szóláslehetőséggel.

Fodó Sándor és Kovács Vilmos mellett Balogh Balázs, S. Benedek András, Györke
László, Vári Fábián László, Fodor Géza, Kecskés Béla, Zselicki József stb. voltak azok, akik
irodalmi, kulturális és irodalomszervezői munkájukkal önkéntelenül is elősegítették egy
polgárjogi mozgalom kibontakozását. Irodalmi tetteik, tevékenységük révén elindítói
lettek annak a folyamatnak, amely az 1980-as és 1990-es években teljesedett ki Kárpát-
alján, és az itt élő magyar kisebbség megszerveződéséhez vezetett.¹¹⁹

Kárpátalján a második világháborút követő negyven év alatt nem jött létre magyar
érdekvédelmi szervezet, így az 1989 elején megalakult Kárpátaljai Magyar Kulturális Szö-

110 Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez.* Bp., 2000. 290.

111 Botlik József – Dupka György: Kárpátalja magyar irodalmából. Hetven év kisebbségben, 1910–1989. *Nap-
jaink* 28 (1989) 9. sz. 8–10.

112 S. Benedek: *Tettenérhető történelem*, 103.

113 Botlik–Dupka: *Ez hát a hon*, 103.

114 Lajos Mihály: A II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör története a KMKSZ megalakulása előtt
összefogta Munkács magyarságát. *Kárpátalja* 2021. március 28. ([https://karpataljalap.net/2021/03/28/
ii-rakoczi-ferenc-irodalmi-es-muvelodesi-kor-tortenete](https://karpataljalap.net/2021/03/28/ii-rakoczi-ferenc-irodalmi-es-muvelodesi-kor-tortenete)). Legutóbbi megtekintés: 2021. július 20.)

115 Dupka György: *Magyar irodalmi élet és írásbeliség Kárpátalján. Kultúrtörténeti vázlat, az írástudókat adó táj kul-
turális jellegzetességei, kortárs írók, irodalmi életet generáló intézmények adattára.* Ungvár–Bp., 2017. 120.; Hor-
váthné Somogyi Ilona: Kultúra-centrikus közösségépítés. Szemelvények a Drávai Gizella Irodalmi és Mű-
velődési Kör történetéből. *Kárpáti Igaz Szó* 2011. július 23. 5.

116 S. Benedek: *Tettenérhető történelem*, 104.

117 Záhonyi Lóránt: Magyar szavalóverseny – Rahón. *Nyelvünk és kultúránk* (2000) 111. sz. 139.

118 Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem. I–II. Bp., 2003.* (Osiris Tankönyvek) II. (A Szovjetunió
története) 547.

119 S. Benedek: *Tettenérhető történelem*, 94–103.

vetség (= KMKSZ) mint a kárpátaljai magyarság kulturális, politikai érdekeit védő nemzetiségi társadalmi szervezet előzmények nélkül való. Létrejöttének kontextusát a Szovjetunió egyre mélyülő válsága és az 1980-as évek végének gondolati–szellemi közege képezte.

1989. január 21-én, Ungváron megtartotta alakuló gyűlését az ukrán Sevcsenko Anyanyelvi Társaság területi szervezete. Az eseményre meghívást kapott több magyar értelmiségi is, az ukrán kulturális szövetség megalakulása pedig bizonyítékkul szolgált arra, hogy az aktuális politikai helyzet lehetővé teszi a nemzetiségi alapon nyugvó társadalmi szervezkedést, ráadásul a párt közreműködése nélkül.

Ebből erőt merítve 1989. február 26-án, Ungváron, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság nagytermében megtartotta alakuló ülését a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. A történelmi eseményen –mintegy 500 képviselő volt jelen Kárpátalja szinte valamennyi magyarlakta településéről, és egyhangúlag elfogadták a szövetség alapítólevelét.¹²⁰ A KMKSZ hatóságok általi elismerése és alapszabályának bejegyzése újabb hosszas huzavona eredményeként, 1989. június 20-án történt meg.¹²¹ Ezt követően számos településen a KMKSZ alapszervezetei is létrejöttek.¹²²

A Magyarországon 1989-ben indult pluralizálódás a határokon túl élő magyar kisebbségek kérdésében is gyökeres fordulatot jelentett. A szabad választások után a pártok szinte mindegyike állást foglalt a magyar kisebbségek kérdésében. A szabadon választott magyar parlament pedig páratlan gesztust tett: ünnepélyes megnyitására meghívta a külföldön, így a szomszédos országokban élő magyarok képviselőit is. Kárpátaljáról Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke vett részt az új országgyűlés megnyitásán.¹²³

Kárpátalja – geopolitikai helyzete miatt – jelentős figyelmet kapott a szovjet vezetők részéről a teljes szovjet időszakban. A terület a kelet–nyugat irányú közlekedés szempontjából is stratégiai jelentőséggel bírt, „nyugati kapunak” számított. Ez ma sincs sokkal másképp: Kárpátalja Ukrajna egyik „európai kapuja”, a multietnikus régió pedig akár példát is mutathat az együttélés emberséges, többnyelvű, multikulturális lehetőségeire.

120 A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok 1989–1993. Szerk. Dupka György. Ungvár–Bp., 1993. 118.

121 A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség választási platformtervezete. [A dokumentum a Krüszely Erzsébet Emlékszoba tulajdona.]

122 A KMKSZ fokozatosan Kárpátalja magyarságának legfontosabb, leghatékonyabb politikai szervezetévé vált. Azóta is nagy erőt fejt ki a nemzeti kisebbség kultúrájának, hagyományainak, anyanyelvének megőrzése, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése érdekében, továbbá meghatározó erőként képviseli a magyarság nemzeti érdekeit a legmagasabb politikai szinteken is. Alakulásakor Fodó Sándor lett az elnöke, jelenleg pedig Brenzovics László vezeti. A KMKSZ honlapja: <https://kmsz.com.ua/magunkrol/>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. július 20.)

123 Tóth: Szempontok, 140.

A MAGYAR TÍPUSÚ JELENKORTÖRTÉNET – A VIDÉKTÖRTÉNET SZEMSZÖGÉBŐL

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Figyelemre méltó könyv jelent meg idén tavasszal Rainer M. János szerkesztésében. A Magyar Tudományos Akadémián 2021 októberében megrendezett kétnapos konferencia¹ előadásai egy tanulmánykötetben láttak napvilágot *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* címmel.²

Írásom nem recenzió, nem a kötetet mutatom be, hanem reflektálni szeretnék azon írásokra, amelyek a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottságának (= BTK-NEB) közös, 2014-ben megalakult Vidéktörténeti témacsoportja működését érintik. Több szerző ugyanis ennek a témacsoportnak a működéséről mond sommás véleményt az említett kiadványban. Témacsoportunk abból a célból jött létre, hogy levéltári alapkutatások mentén, történelmi eszközökkel tárja fel a vidéki Magyarország szovjetizálásának különösképpen azt a folyamatát, hogy miként és milyen következményekkel számolta fel a kommunista diktatúra a vidék addig legjellemzőbb társadalmi nagycsoportját, az egyénileg gazdálkodó parasztságot. A második világháborút követő évtizedekben ez volt a legnagyobb horderejű társadalmi változás Magyarországon.

Témacsoportunkat Ö. Kovács József alapította 2014-ben, akitől 2017-től vettem át a koordinációs feladatokat. Hálózatként szerveződő kutatói közösségünkhöz a meghirdetett téma és idejük függvényében csatlakoznak kollégáink. Éves konferenciáink mellett az utóbbi hat évben hét tanulmánykötetet, egy monográfiát³ és egy forráskiadványt jelentettünk meg – összesen közel ötezer oldal terjedelemben.

Kutatásainkat a diakron szempontoknak elsőbbséget adva kezdtük meg. Elsőként az 1944/45-ös év által hozott változásokat vizsgáltuk, különös tekintettel a földosztás bonyolalmára.⁴ Ezt követően az állampárt értelmezésében a „szocializmus alapjai lerakásának” 1948-ban kezdődő és 1962-ig tartó időszakára fordítottuk figyelmünket,⁵ a kollek-

Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, „Lendület” kutatócsoport-vezető, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály.

- 1 *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Konferencia, Budapest, MTA Székház, 2021. október 18–19.
- 2 *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Szerk. Rainer M. János. Pécs, 2022.
- 3 Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása, 1945–1950*. Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 6.)
- 4 *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk. Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József. Bp., 2017. (Magyar vidék a 20. században 1.)
- 5 *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. I–II. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2018–2019. (Magyar vidék a 20. században 2–3.)

tivizálás problémakörének önálló kötetet szentelve.⁶ A hatvanas évek „reformidőszakát” önmagában is, majd a hetvenes éveket is bevonva, nagyobb időbeli kitekintésben is vizsgáltuk,⁷ a településpolitika szerepét önálló kötetben tárgyalva.⁸ Emellett egy *oral history*-forráskiadvány összeállítására is futotta erőnkből.⁹

Ismerve a hazai jelenkortörténet-írás hangsúlyait, érték- és szemléletbeli elköteleződéseit, kezdettől fogva tudtuk: bármilyen újszerű eredményekre is jutunk, a „sikeres szocialista mezőgazdasági nagyüzem”, a „magyar agrárcsoda” toposza olyannyira rákövesedett historiográfiánkra, hogy még a kérdésekre nyitott kollégák számára is sokszor tabu a kommunista pártállam vidékpolitikája. Pedig elég csak megpizskálni a levéltári forrásokat, s a ránk hagyományozottal szemben egy teljesen más történet kezd kibontakozni. Pár tézismondatba sűrítve: az ország és benne a vidék szovjetizálása lényegében a szovjet csapatok második világháború végi előretörésével megkezdődött, míg az 1945. évi földosztás megvalósulásának mikéntje döntően hatalomtechnikai célokat szolgált. A kollektivizálás 1956 utáni fejezete kiteljesítette a Rákosi által 1948-ban lefektetett célokat, annak „sikere”, lényegében totális volta pedig nem a párt politikájának megváltozásával, hanem a levert forradalmat követő társadalmi bénultsággal magyarázható. Prozopográfiai vizsgálataink azt is kimutatták, hogy a kollektivizálást nem egy új, a Kádár-rezsim által helyzetbe hozott apparátus vezényelte le, hanem káderpályáját a Rákosi-érában kezdő funkcionáriusok hada. A kollektivizálás lezárultával a békés munkálkodás hamis idillje, az úgynevezett „konszolidáció” időszakának vizsgálata rámutatott, hogy a termelőszövetkezetek valójában olyan kényszerközösségek voltak, amelyek elől, aki csak tehetette, az iparba menekült, a maradni kényszerülők pedig pszichoszomatikus eredetű egészségi problémáikkal akaratlanul is hírt adtak megnyomorított sorsukról. A tévesben végzett hanyag munkát a háztáji hajszolása volt hivatva kompenzálni, megint csak ennek minden negatív egészségi következményével. Az egyéni után a kollektív gazdaságba szoruló paraszti lét azonban csak egyik dimenzióját jelenti a vidék ellehetetlenítésének, erőforrásai gyarmatosításának. A társadalombiztosításban és a településpolitikában intézményesített diszkrimináció egyéni és települési szinten is üzent: a téesz-tag agrárkeresők, és a falvakban élők másodrendű állampolgárai lettek az országnak, rendszerszinten bebetonozottan.

Kétségtől kezdettől érzékeltük a bennünket övező távolságtartást. A *szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* kötettel bírálóink azonban végre színre léptek, és – átlendülve a tudományos vita konszenzusosnak tekinthető keretein – vidéktörténeti kutatásainkat nemcsak erőteljes bírálatban, hanem teljes elutasításban is részesítik. A tavaly októberi konferenciát követően nemcsak a most tárgyalt kötet tükrözi mindezt, de

6 *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról.* Szerk. Galambos István – Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Magyar vidék a 20. században 4.)

7 *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. NEB–BTK, Bp., 2020. (Magyar vidék a 20. században 5); *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980).* Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 7.)

8 *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben.* Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2022. (Magyar vidék a 20. században 9.)

9 *Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra.* Szerk. Csikós Gábor. Bp., 2022. (Magyar vidék a 20. században 8.)

a BBC History szerkesztősége által szervezett, 2022 első félévét végigkísérő „vita” is, ahol a felkért hozzászólók négy az egyhez felállásban igyekeztek Ö. Kovács Józsefet – mint azt lentebb szintén bemutatom – nemcsak cáfolni, de némelyik megszólaló – tehetségéhez mérten – hitelteleníteni is.¹⁰

Izgalmas kérdés, mi állhat annak hátterében, hogy három évtizeddel a rendszerváltozást követően éppen a hazai agrár- és a szélesebb értelemben vehető vidéki társadalom kutatása kelt ennyire erőteljes turbulenciát. Hiszen a történeti parasztság végérvényesen eltűnt. Mára megöregedett, minimális gazdasági és politikai érdekérvényesítési képességű közvetlen leszármazottaik lassan elhalnak, akik pedig a kollektivizálást követően életformát és települést váltottak, s elvándoroltak a falvakból, azok életében családjuk paraszti múltja nem több halvány identitásszálnál. A kommunizmus időszakának vidéktörténete bizonyos tekintetben tehát tekinthető egy, a politika által indukált változások következtében virtuálissá vált csoport történetének is. Nem az érintettek láznak, hogy amit mi kínálunk, az bizony nem az ő történetük. Akkor miért és miért éppen most keletkezik ennyi indulat kutatásaink miatt, miközben a korszak alapvető adottságai tekintetében konszenzus van jelenkortörténet-írásunkban:

- A kommunista ideológiára épülő szocialista tervutasításos rendszer a gyakorlatban elképesztő mértékű gazdasági csődöt és
- társadalmi/demográfiai válságot hagyott hátra,
- politikai berendezkedése pedig akármilyen jelzőkkel is próbáljuk meg domesztikálni –, diktatúra volt (a rendszerváltás/-változás/-változtatás kifejezéseink is csak ennek fényében értelmezhetők).

Ha e paradigmának is tekinthető konszenzus keretei között vizsgáljuk a vidéki társadalom átalakításának mikéntjét, szem előtt tartva a kommunista agrár- és társadalompolitika tényleges gyakorlatának közép- és hosszabb távú következményeit, akkor túlléphetünk azon, hogy a kollektivizált és nagyüzemivé alakított szocialista mezőgazdaság történetére sikersztoriként tekintsünk – ahol ráadásul a társadalmi önkizsákmányolásra is épülő nagyüzemek működésének tényleges költségeit elfedték az agrárdotációk, óhatatlanul hamis képet nyújtva. Akkor mi lehet a probléma? E kutatási terület már foglalt lenne, s mi betolakodók lennénk? Vagy a Kádár-korhoz tapadó utolsó, eddig meg nem kérdőjelezhető „igazságokat” repesztik szét kutatócsoportunk eredményei? De vajon a tudomány nem arról ismerszik-e meg, hogy meglévő tudásunkat az újabb kutatások

10 1. Valuch Tibor: Az állami erőszak és az államszocializmus társadalma. *BBC History* 12 (2022) január 1. 68.; 2. Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. *BBC History* 12 (2022) február 2. 68–69.; 3. Varga Zsuzsanna: Az államszocialista múlttól – nemzetközi perspektívából. *BBC History* 12 (2022) március 3. 64–65.; 4. Pritz Pál: Erőszak és szocializmus. *BBC History* 12 (2022) április 4. 66–67.; 5. Földes György: Az erőszakról. *BBC History* 12 (2022) május 5. 66–67.; 6. Valuch Tibor: Az állami erőszak és a társadalmi változások sajátosságai az államszocializmusban. Válasz Ö. Kovács Józsefnek. *BBC History* 12 (2022) június 6. 62. A válasz egy oldalal megelőzi Ö. Kovács József forrásmontázsát. Vö. uő: „Leraktuk a szocializmus alapjait.” Történeti források Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna és Földes György figyelmébe. *BBC History* 12 (2022) június 6. 63.

nemcsak árnyalhatják, de akár felül is írhatják? Vagy a többi tudományág közötti kivételként, a jelenkortörténet-íráson belül az agrár- és gazdaságtörténet-írás tézisei hitigazsággá nemesedve dogmává váltak? Csak ebben az esetben lenne érthető, hogy Klió hazai papjai miért tekintenek ránk eretnekként.¹¹

Mik vogymuk?

Jóllehet a korreferensek előadásai nyomán szinte minden témában éles vita is kibontakozhatott volna, a kötet inkább hasonlítható a primás és a brácsás közös muzsikájához, amikor a kontrázás valójában a harmonikus összhang feltétele. A könyvet olvasva csupán egy ponton, a vidéktörténet esetében látszik élesen az ellenfél. Feltűnő, hogy kritikusaink jobbára csak Ö. Kovács József egy-egy munkáját hivatkozzák – téziseit jellemzően torzítva –, vagy éppen egyikőnktől sem idéznek semmit, amivel vitába szállnának, miközben általánosságban és sommásan mondanak ítéletet munkásságunkról. E gyakorlatot teljes joggal érthetjük úgy, hogy kijelentéseikkel a Vidéktörténeti témacsoport egészére gondolnak. Amennyiben a kötetben visszatérően felbukkanó kádárizmus fogalmának mibenlétén tanakodunk, úgy azt gondolom, mentalitástörténeti értelemben ez a kádárizmus, amikor a sejtetések, utalások, összekacsintások, a véleményeket tényként találó elfogultságok és indulatok úgy állnak össze féligazságok és hazugságok konglomerátumává, hogy a másik oldalnak eközben nincs lehetősége álláspontja képviselésére.¹²

A Rainer M. János szerkesztette kötetben négy szerző is érinti munkásságunkat. Ha az ő tükrükbe kell néznünk, felettébb torz képet kapunk magunkról: gyatra stílusban (Papp István) politikai megrendelésre ugyanazt ismétlő – „repetitív” – kutatók vagyunk (Tomka Béla), akik nemcsak nem képesek definiálni kutatási tárgyukat (Valuch Tibor), de ráadásul vállaltan provinciálisok is, akik a nemzetközi tájékozódás igénye nélkül kutatnak (Varga Zsuzsanna). Nemcsak bántó, hanem teljességgel hamis is ez a rólunk vetített kép.¹³ Konkrétan egyikünk kutatásaira sem térnek ki, nem találunk érvelésen alapuló tételes bírálatot sem. Vitát várnánk, ehelyett tényként csomagolt véleményeket és vádakot olvashatunk. A bennünket érő vádak olyan téziseken nyugodnak, amelyeket soha sehol nem írtunk le, nem hangoztattunk. Ez három dolgot jelenthet. 1. Bírálóink anélkül nyilvánítanak rólunk véleményt, hogy olvassák munkáinkat. 2. Olvassák, de nem értik. 3. Olvassák és értik, s ennek ellenére más, eltérő szakterületen dolgozók előtt kívánnak bennünket hitelteleníteni (utóbbira lentebb tételesen is visszatérek). A könyv annyi provokatív, ko-

11 Az igazságba vetett hit magyarázhatja azt is, hogy az előszóban elhangzott – felolvasott – szövegek esetében a szerzők nem érezték szükségét annak, hogy azok nyomtatásban sokkal markánsabb élen tompítsanak.

12 Habár nyilván véletlen, mégis üzenetértékű, hogy jelen kötet szerzői listájáról éppen Ö. Kovács József neve maradt le. Vö. *A szovjet típusú rendszer*, 346.

13 Főleg annak fényében, hogy 2014 előtti munkásságunk nem egyszer akár pozitív fogadtatásban is részesült. Lásd pl. Valuch Tibor recenzióját Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. [Bp., 2012.] c. könyvéről a *Metszetek*-ben. Valuch Tibor: *Hatalom és paraszti társadalom. Metszetek* 1 (2012) 2–3. sz. 125–130., vagy akár azokat a szemléletbeli párhuzamokat, amelyek ugyanő *Rekviem a parasztságért* [Debrecen, 1988. (Határ füzetek 4)] című írásával tehetők.

moly tudósokhoz méltatlan állítást, denunciáló részletet fogalmaz meg, amelyek mellett sem a magam, sem kollégáim nevében, sem a BTK-NEB együttműködésnek intézményes keretet adó Történettudományi Intézet munkatársaként sem mehetek el szó nélkül.

A hazai jelenkortörténet-írás alapvető problémájának tartom, hogy a kommunizmus kutatása során nem képvisel elvi álláspontot, hanem kisebb-nagyobb részletekre rásodálkodik, ma divatos szóval: transznacionálisan méricskél, s eközben gyakran elmarad a szembenézés a diktatúrával vagy éppen a konklúziók levonása.¹⁴ Kétségkívül nem volt Magyarországon, de még a Szovjetunióban sem olyan értelemben kommunizmus, hogy mindenféle tulajdon államosításra és elvételre kerüljön, s a személyi szabadságnak összehasonlíthatatlanul nagyobb tere lett a nyolcvanas évekre, mint például keleti szomszédunknál. Feltehetően Pol-Pot kambodzsai kísérlete vagy napjaink észak-koreai gyakorlata jelzik e tekintetben a végletet. Amennyiben azonban kimondatlanul is ez utóbbiakat tesszük meg mércének, akkor a kommunizmus hazai gyakorlatát máris az „emberarcú”, „puha”, „fridsider”, „gulyás” s még ki tudja milyen pozitív jelzőkkel ruházhatjuk fel, holott a nyolcvanas évekre mély gazdasági és társadalmi válságba került az ország. A hazai vidék társadalomtörténete szemszögéből cinikusnak tartom azt az álláspontot is, amely például a második gazdaság teljesítménye mögött nem az ebben részt vevő, földjüktől a kollektivizálással megfosztott családok egzisztenciális kényszerhelyzetét és óriási áldozatát látja, hanem a rendszer által kínált nem is annyira egerutat, hanem egyenesen távolodást a szovjet modelltől, olyan hungaricumot (értsd: reform), *know-how-t*, ami jól példázza a diktatúra „puhaságát”.

Valuch Tibor Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó? című tanulmányában¹⁵ – amelybe a nyomda huncut ördöge folytán 2001-es tankönyve jó pár oldala is belesúszott¹⁶ – pontatlan és torzított olvasat alapján kritikával illeti Majtényi György és Ö. Kovács József álláspontját, akik közül az előbbi a diktatúra totalitárius jellegét, utóbbi az állami erőszak jelentőségét hangsúlyozza – de egyikőjük sem e faktorok kizárólagosságát.¹⁷

- 14 Kelet-európai összevetésben jól kitapintható mindez: az egykori keleti blokk országainak szerzői az itthoninál karakteresebben értékelik a kommunizmus teljesítményét az agráriumban. Vö. Arnd Bauerkämper: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln–Weimar–Wien, 2002.; Gunter Mahlerwein: *Grundzüge der Agrargeschichte*. Bd. 3. *Die Moderne (1880–2010)*. [Hrsg. Stefan Brakensiek – Rolf Kießling – Werner Troßbach.] Köln, 2016.; *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda* [Ed. Sorin Radu – Cosmin Budeancă. Wien, 2016. (Mainzer Beiträge zur Geschichte Osteuropas 8)] című kötetben.
- 15 Valuch Tibor: Szovjetizált/totalizált – atomizált/fragmentált – alkalmazkodó? A társadalmi változások értelmezési lehetőségei és kérdései az államszocialista korszakban. In: *A szovjet típusú rendszer*, 13–33.
- 16 A filológus kollégák a 20–26. oldalak alapján alkothatnak képet arról, hogy Valuch Tibor a szóba hozott problémákról miként vélekedett két évtizeddel ezelőtt. Vö. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp., 2001. 98–102. Bevallom, meglepett, hogy Keller Márkusnak, aki laudáló hangvételű hozzászólásában „túravetetőnek” tekinti Valuch Tibort – s egyébként a szóban forgó tankönyvből oktat – nem tűnt fel, hogy az útikönyv egy húsz évvel korábbi bédekker.
- 17 Ö. Kovács erre válaszként, egyúttal cáfolatként megismételve 2012-es monográfiájának vonatkozó tételit (Ö. Kovács: *A paraszti társadalom felszámolása*, 50–51.), a diktatúrában létező együttélési formák négy alakító tényezőjét sorolja fel. Vö. Ö. Kovács József: *Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 39. Miután Valuch a *BBC History* hasábjain újra „egyoldalú/egytényezős” megközelítéssel vádolja (Valuch Tibor:

Elfogadva a totalitarizmus vagy az állami erőszak szerepét kiemelők álláspontját, véleményem szerint a rendszer felpuhulását hirdető modellek kevésbé veszik figyelembe a társadalmi léptékű kondicionálás szociálpszichológiai dimenzióját. A pártállam várható reakciói Majtényi és Ö. Kovács érvelését támasztják alá: 1956 leverését, Nagy Imre kivégzését és a szovjet csapatok „ideiglenes” be(re)kvártélyozását követően a Kádár-rezsim immár az erősen relatív tartalmú szabadság palackjából is engedhetett pár szippantást (Hofi-kacaj, magánerős építkezés, ha az illető kapott útlevelet: háromévenként nyugati utazás stb.). Nem kellett vigyázzban állva várni, hogy mikor üt oda a rendszer, mindenki tudta, hogy hol húzódnak a határok. Hamis emiatt, pusztán a felszíni jelekből a rendszer élıhetőségére következtetni. Bizonyára a jelenlegi Kínával kapcsolatban is igaz lehet Valuch Tibor azon gondolata, miszerint „1972 és 1986 között a tízszeresére emelkedett a milliomosok száma Magyarországon”,¹⁸ de vajon mit mond el ez a szám egy társadalom tényleges boldogulási lehetőségeiről, arról, hogy tagjai mennyire érzik magukat szabadnak – hogy az időközben végbement inflációról ne is beszéljünk.

Valuch hosszú szakaszt szentel a vidéki társadalom mint kutatási tárgy értelmezhetőségének. Tudniillik ki/mi számít vidéknek/vidékinek? Sok álszent kérdést tesz fel,¹⁹ amelyekkel a történetírás bármely más ága esetében is lehetne revolverezni, csak éppen minnek.²⁰ Kérdezi-e bárki is, hogy diszciplinárisan van-e értelme, nem parttalan-e a város-történet fogalma, ha abba a középkori, fallal körbevett városok kutatása éppúgy beletartozik, mint a szocialista városoké? Máskor meg épp a diszciplináris határok merevségén lehetne élceldni: miként lehet a magyar időszámítás szerint 1526. augusztus 28-án este még középkor, másnap, a csatavesztést követően pedig már kora újkor? Továbbá: a nemzetközi szakirodalomban bevett *rural history* megnevezés használatával egy kalap alá vesszük a svájci alpesi sajtóműves parasztot az ausztrál gyapjútermelővel, a brazil kávéültetvényessel, a portugál halással vagy a fogadót is működtető toszkán bortermelővel és a román csobánnal. Akkor a *rural history* helyett valami más, egyértelműbb fogalom kellene? Ugyan mi? Felteszem, ha a falusi társadalom kutatását tűznénk zászlónkra, akkor Valuch azt hiányolná, hogy hol maradnak a kisvárosok szőlőhegyei vagy a mezővárosok kertészkedő népe, nem beszélve a falusias jellegű budapesti peremkerületekről. Ha a vidéktörténet helyett falusi társadalomtörténetet mondanánk, akkor nyilván az lenne

Az állami erőszak és az államszocializmus társadalma. *BBC History* 12 [2022] január 1. 68.). Ö. Kovács a következő számban ismét végigveszi azt a négy tényezőt, amit a diktatúra működése szempontjából elsődlegesnek tart (Ö. Kovács József: Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. *BBC History* 12 [2022] február 2. 68–69.). Bírálója ezt továbbra sem érti vagy olvassa, ezért a vita záróakkordjaként Ö. Kovács egyoldalnyi forrásrészletet tesz közzé, mire Valuch „mellébeszéléssel” vádolja és a „tudományos tisztesség írott és íratlan szabályainak” (!) betartására hívja fel Ö. Kovács figyelmét. Lásd Ö. Kovács József: „Leraktuk a szocializmus alapjait.” Történeti források Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna és Földes György figyelmébe. *BBC History* 12 (2022) június 6. 63.; Valuch: Az állami erőszak és a társadalmi változások, 62. Majtényi álláspontjára lásd a tárgyalt kötetben közzétett írását. Majtényi György: A totalitarizmuson innen és túl. Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának a vizsgálatához. In: *A szovjet típusú rendszer*, 308–322.

18 Valuch: Szovjetizált/totalizált, 19.

19 Uo. 28–29.

20 Vajon ki állította közülünk valaha is azt, hogy a nagyváros és a vidék társadalma között „nem létezett semmiféle interakció”? Vö. Uo. 29.

a gond, hogy ezt mi különbözteti meg a hely- és a mikrotörténettől? S ha a szociológia használja a vidék- előtagot, az rendben van, de ha a történészek, akkor nem? Sorolhatnánk a hasonló példákat, ahol a kialakult konvenciók és a gyakorlat nemcsak értelmetlenné, de nevetségessé is teszik az effajta kötözködést. Mindezt úgy, hogy a korszak kutatójaként Valuch Tibornak tudnia kell, hogy a több lábbon állás egzisztenciális kényszere, de a hazai településszerkezet sajátosságai miatt is (aminek köszönhetően országunknak mostanra 348 városa van, nagyjából falusias települések) életszerűtlen akár a keresetmódok, akár a településtípus jellege szerint lehatárolni, hogy mi számít vidéknek. A falusítól tehát megkülönböztetendő a rurális, szép magyar szóval: a vidéki – ebben az értelemben a hazai népesség legalább 50%-a vidékies életkörülmények között él még jelenleg is.²¹ A vidék mibenléte kutatásainkból az olvasó számára szerintem eddig is kiderült, s vélhetően ezután sem fog problémát okozni senkinek. Nem mellékesen, kutatócsoportunk tömör programja 2014-ben indult honlapunkon, de a BTK honlapján is olvasható.²²

Tomka Béla Magyarország 1945 utáni gazdaságtörténetének kutatása. Eredmények és lehetséges irányok című tanulmánya²³ objektív áttekintés, egészen addig, amíg bele nem botlik kutatócsoportunkba. Az „agrárszektor”, benne a „kollektivizáció politika- és társadalomtörténeti aspektusairól született a legtöbb feldolgozás – változó színvonalon és gyakran repetitív módon, tükrözve a mára ismét megjelent politikai megrendelések torzító hatását” – jelenti ki Tomka.²⁴ Azt sajnos elmulasztja, hogy eközben bármelyikünkre is hivatkozzon, segítve annak megfejtését, vajon konkrétan mire is gondol. A cikkéhez kommentárt fűző Papp István siet itt segítségünkre, aki felfedi az ellenfelet (lásd lentebb).

A „változó színvonal” az amatőrök és a dilettánsok sajátja – ám legyen, nem ütjük meg nála a mércét. Merész állítás viszont, hogy kutatócsoportunk „politikai megrendelésre” dolgozik. E vélekedés nem több rágalomnál, ami megfogalmazóját minősíti. Ami a repetitivitást illeti: döntően levéltári forrásbázisú esettanulmányokban dolgozzuk fel a korszak társadalmi változásait, így ez esetekben egyenesen célunk, hogy hasonló, sőt ugyanazon forrásbázison visszatérő kérdések mentén kutassunk, azzal a céllal, hogy országos és nemzetközi kitekintésben összehasonlítási alapot teremthessünk a kollektivizálás és az ezt követő időszak társadalmi változásai vizsgálatához. Szerencsére Tomka szerint az újabb, gazdaságtörténeti jellegű irodalomban akadnak jó példák is: Papp István és Varga Zsuzsanna „kiváló”, illetve „kiemelkedő” munkákat tettek le az asztalra.²⁵

Varga Zsuzsanna „Zárszámadás”. A szocialista mezőgazdaság kutatásának elmúlt három évtizedéről című írásának címe átfogó historiográfiai tablót ígér.²⁶ Az áttekintés az

21 Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Bp., 2012. 64.

22 <https://videktortenet.hu/hu/kuldetesnyilatkozat>; <https://abtk.hu/kutatocsoportok/videktorteneti-temacsoport>.

23 Tomka Béla: *Magyarország 1945 utáni gazdaságtörténetének kutatása. Eredmények és lehetséges irányok*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 59–74.

24 Uo. 70. Lásd <https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg> [1:37:14–1:37:37]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. december 12.)

25 Tomka: *Magyarország 1945 utáni*, 70.

26 Varga: „Zárszámadás”. *A szocialista mezőgazdaság kutatásának elmúlt három évtizedéről*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 80–87.

1980-as évek közepétől felsorolásszerűen szemlézi a fontosabbnak ítélt munkákat, kezdve Pető Iván és Szakács Sándor nagy jelentőségű, de befejezetlenül maradt monográfiájával, majd Erdmann Gyula beszolgáltatásról írt könyvén, Honvári János gépállomásokról szóló s további, nem részletezett műveken át Csizsár Imre Debrecenben 2015-ben megvédett disszertációjáig.²⁷ Ezek szerint sem Ö. Kovács József 2012-ben megjelent monográfiája, sem a Vidéktörténeti témacsoport fentebb citált, Magyar vidék a 20. században sorozata nem ütötte meg azt a szintet, hogy akár csak egy lábjegyzetben is érdemes legyen rájuk utalni. Az ambiciózus címhez képest az írás nem egészen nyolcoldalas, ugyanakkor – ha nem is a historiográfia részeként – mégis sikerült benne helyet szorítani néhány bekezdésnek, amellyel jelentékteleníteni lehet vidéktörténeti kutatásainkat.

A szerző ahelyett, hogy maradna vállalt célkitűzésénél, önmagát pozicionálja és kicsinyes területfoglalásba kezd. A nemzetközi *rural history*ról szólva kijelenti, hogy „[a]z agrártörténet-írás ezen nemzetközi megújulása nem keverendő össze azzal, amit Magyarországon kutatók egy csoportja vidéktörténetnek nevez”.²⁸ Kitekintése azt üzeni, hogy a European Rural History Organisation (EURHO) egyik alelnökeként ő képviseli a nyugati szintű tájékozódást, akit idehaza egyedül illet meg az, hogy a korszerű *mainstream rural history* képviselője legyen („Alapítása óta tagja vagyok a vezetőségnek, s eddig már öt nemzetközi konferenciát [Brighton, Bern, Girona, Leuven, Párizs] rendeztünk.”),²⁹ míg tőlünk, a BTK kiadásában megjelenő Vidéktörténet első kötetének beköszöntőjéből erős csúsztatással képes az eredeti kontextusból kiragadva a dőlten jelzettekét idézni:

„Nagy kísértés, hogy a beköszöntőt egyúttal programadásnak is tekintve, a rögtön műhelyt vizionáló szerkesztők egyúttal az elődöket is számba vegyék. Nem tesszük ezt, elég talán csak azt jelezniük, hogy *Bél Mátyástól Tóth Zoltánig bezárólag felvállaljuk az előttiünk járók által a vidéki társadalom kutatásában ránk hagyományozódott örökséget*. A Vidéktörténet kötetei reményeink szerint idővel sorozattá állnak majd össze, ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy a gyenge lábakon álló intézményesülési lehetőségeket mindenkor az eltökélt szerkesztői akaratnak kell majd kipótolnia. *Így a vidéki társadalom kutatásának Nyugaton létrejött műhelyei és eredményei* – ahol a hosszútávú tudományos építkezés sikere kevésbé az egyéni teherbírási függvénye –, *kevésbé szolgálhatnak mintaként, de ez nem jelenti azt, hogy nem tartanánk fontosnak a tájékozódást, kérdésfelvetéseink adaptálhatóságának, eredményeink összehasonlíthatóságának szempontját, az igényes, következetes és kompatibilis fogalomhasználatot.*”³⁰

27 Varga Zsuzsanna azt írja, hogy „az agrártörténet kevesebb »fehér folttal« érkezett el a rendszerváltáshoz, mint általában a jelenkortörténet”. Varga: Zárszámadás, 80. Kérdés, hogy e helyzeti előny nem arra vezethető-e vissza, hogy az agrárpolitika alakítói később tudósként–akadémikusként megírták és legitimálták saját múltjukat? Lásd Donáth Ferenc, Erdei Ferenc, Romány Pál, Dimény Imre életútját.

28 Varga: Zárszámadás, 85. 18. j.

29 Uo. 17. j.

30 Uo. 18. j. Varga Zsuzsanna – aki a kötet 83. oldalán amúgy szintén az intézményi háttérrel hiányolja az agrártörténeti kutatásokban – idézési gyakorlata nemcsak szemléletbeli, de etikai kérdéseket is felvet. A szóban forgó sorok szerzője én vagyok. A csonkolás nélküli változatot lásd Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József: *Miért éppen Vidéktörténet? In: Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. Főszerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2017. (Vidéktörténet 1) 8. A disz-

Az idézetben megnevezett két tudós személyéhez szeretnék rövid magyarázatot fűzni. Egyetemi éveim óta, amikor munkásságát megismerhettem, óriási hatással van rám Bél Mátyás életműve. Tóth Zoltánt atyai barátomnak tudhattam, akitől mi, vidéktörténészek rengeteget tanultunk és tanulhatunk. Miért lenne tájékozatlansági faktor, ha felvállaljuk elődeink munkásságát? Befogadni, recipiálni, honosítani, adaptálni stb. csak akkor lehetséges, ha tisztában vagyunk saját értékeinkkel. Bár Varga Zsuzsanna érvelésében alulról felfelé találnak utat a mezőgazdaság érdekeit kijáró törekvések,³¹ az úgynevezett „agrárlobbi” által átfogott személyek körének ismeretében nyilvánvaló, hogy mindössze a kommunista *establishment* ágazati érdekek mentén artikulálódó alcsoportjáról van szó, akik az állam által erőltetett modernizációs tervek átültetésében jeleskedtek. A modernizáció általa képviselt értékelése (ráadásul ennek „csoda”-ként történő interpretálása) mára túlhaladott, amint azt 2021-ben megjelent angol nyelvű könyvéről írt recenziókban Ernst Langthaler és Chris Hann is finoman jelezték.³² A kényszeres mintakövetés mind a tudományban, mind a mezőgazdaság fejlesztésében zsákutca, amit frappánsan visszaad a modernizációnak a Langthaler által James C. Scott nyomán³³ javasolt *high* és *slow* jelzőkkel

ciplináris határokra és célokra lásd még korábbi írásomból: „A cél tehát nem valamiféle új platform létrehozása, amelynek fő törekvése az lenne, hogy az öndefiníció jegyében megkülönböztesse magát az agrár-, a hely-, a régiótörténettől, a néprajztól, illetve a történeti antropológiától, hanem hogy a bennünket foglalkoztató kérdéseket a magyar társadalomfejlődés jobb megismerésén túl a rurális társadalomtörténetírás nemzetközi áramlataihoz is kapcsolódva tudjuk megválaszolni.” Horváth Gergely Krisztián: Örökségiünk és adósságaink. A rurális társadalomtörténet lehetőségei Magyarországon. *Ethnographia* 126 (2015) 419.

Varga Zsuzsanna másik, igencsak meredek eljárására is hadd utaljak e helyütt, arra, hogy a patinás *The Harvard Cold War Studies* könyvsorozatban megjelent *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country* [Transl. Frank T. Zsigó. New York – London, 2021.] című könyve 135. oldalán szerinte a dacos parasztok agitátorokra való támadása mutatja a kollektivizálás során az erőszak valódi arcát. Amellett, hogy ez ebben a formában történelemhamisítás, aki e témában szeretne angol nyelven tájékozódni a szakirodalomból, az ugyan milyen tudásra tehet így szert? Vö. „During the campaign carried out as 1960 turned into 1961, there was a strengthening in the verbal and physical abuse of people’s educators taking part in producer cooperative organization. There were places where they were attacked with kitchen knives, others where people tried to pour boiling water over them. These and similar incidents were reported in Baranya, Bács, Borsod, Hajdú, Pest, Somogy, Szabolcs, Veszprém and Zala counties, that is to say, almost throughout the whole country.” Időközben magyar nyelven is megjelent: „Az 1960/61 fordulóján lezajlott kampány során felerősödött a téesszervezésben résztvevő népevelők szidalmazása és bántalmazása is. Volt, ahol konyhakéssel támadtak rájuk, másutt pedig forró vízzel akarták leönteni őket. Ilyen és ehhez hasonló eseteket jegyeztek fel Baranya, Bács, Borsod, Hajdú, Heves [!], Pest, Somogy, Szabolcs, Veszprém és Zala megyében, tehát szinte az egész ország területén.” Varga Zsuzsanna: *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozokkal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években*. Bp., 2021. 130.

31 Vö. Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Bp. 2013.

32 Ernst Langthaler: „Mindazonáltal kétségek támadnak a »magyar mezőgazdasági csoda« »sikerességét« és »alternatív karakterét« illetően, amikor figyelmünket a társadalmi-környezeti [területre] irányítjuk.” [“However, doubts arise concerning the »successful« and »alternative« character of the »Hungarian agricultural miracle« when one shifts to a socio-natural view.”] *The Hungarian Historical Review* 10 (2021) 824. Lásd még Chris Hann: „A munka alacsony termelékenysége (nem beszélve az akkor alig számító óriási ökológiai költségekről) a csoda bármilyen értelmezésének ellentmond.” [“Low productivity of labour (not to mention enormous ecological costs barely registered at the time) speak against any notion of miracle.”] <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-114146>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 25.]

33 James C. Scott: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. London, 1998.

megkülönböztetett két útja. A kommunista program által képviselt *high modernism* épp azokat az alapvető struktúrákat rombolta le, amelyekre hosszú távon építhetett volna, miközben a szerves építkezésen alapuló *slow modernism* során a társadalomban meggyökerezett tudás- és normarétegek – egészen az épített örökségig bezárólag – tudatosan felvállalt alapzatként részei a modernizációnak. Írása végén Varga – más írásaihoz hasonlóan – mantrázza az általa nyugati „tudás- és technológiatranszfernek” nevezett folyamatot, amelynek köszönhetően Magyarország már 1960-ban hozzájutott fejlett tojás- és baromfitermelő technológiához. Úgy vélem, ez abban az időben, amikor az 1956-os forradalomban való részvételért még akasztották a Kádár-rezsim, nem a nyugati modernizáció irányába tett őszinte lépés, hanem a kollektivizálási hadjárat közepette a totális vereség elkerülésére tett próbálkozás: még a legfőbb ellenséggel, az imperialista Nyugattal is hajlandóak voltak üzletelni, csak hogy valamiképp elkerülhessék azt az élelmiszerhiányt, ami az ötvenes évek elejét, illetve a kollektivizálást már megvalósító országokat, különösképp a Szovjetuniót sújtotta – s az ötvenhatos forradalom egyik oka volt.

S ha már oly büszkék vagyunk transfereinkre, akkor tekintsünk picit keletebbre is. A Brassóban gyártott ROMAN teherautó elődjébe 1962-től – még bőven Gheorghiu-Dej regnálása idején – „Ford-licenc alapján gyártott, ötliteres, 140 lóerős V8 motor került”. Aztán hasonló kooperációval, mint amit nálunk a Rába is nyélbe ütött, gyártották 1971-től MAN alvázra és motorral a ROMAN kamionokat. A szintén román ARO terepjáróba „a hazain kívül Ford, Cosworth, Peugeot, Fiat, Toyota, Chrysler benzines- és dízelmotor is került”, ezeket az egész világon értékesítették.³⁴ Mernénk-e ez alapján állítani, hogy a szocialista román ipar megindult az amerikanizáció – a *miracle* – útján?

Papp István a negyedik, bennünket figyelmével kitüntetett szerző, aki egyetért Tomka Béla „nagyszerű” összefoglalásával. Saját mondandója felépítéséhez („Tomka Béla egy mondatába kapaszkodom”) platformként Tomka fentebb idézett bántó, illetve az ő értelmezésében: „finom eleganciával elmondott” sorait használja.³⁵ Így nyilván nem juthatott messzire. Papp István tájékozatlanságánál csak magabiztossága nagyobb, így miközben kioktat és számonkér, kiderül, hogy minimálisan sincs tisztában az elmúlt évtizedekben a vidéki társadalom mibenlétéről, a parasztság eltűnéséről folytatott vitákkal, szakirodalommal, s nem tekint túl Acsády Ignác, Szabó Ervin vagy éppen Kardos László nem éppen mai munkáin. Címválasztásával – A megíratlan történet. A magyar parasztság eltűnése – egy évszázad néprajzi, társadalomtörténeti és szociológiai kutatásait, vitáit negligálja.³⁶

Arra ellenben neki is futotta energiáiból, hogy ne csak kutatásainkat, de személyünket is dehonesztálja egy „arcpírótan közhelyszámba” menő „s unalomig ismételt” szempont, az interdiszciplinaritás számonkérésével. Papp „szemléleti egyoldalúsággal” vádol bennünket, s hogy jobban értsük, mire is gondol, rögvést a tárgyra tér.

34 <https://www.4x4magazin.hu/classic/aro-a-keleti-blokk-terepgizdaja>, <https://www.vezess.hu/haszongepjarmu/2015/03/23/egy-raba-versenytarssal-kevesebb/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

35 Papp István: A megíratlan történet. A magyar parasztság eltűnése. In: *A szovjet típusú rendszer*, 88.

36 Ennek nem túl régi, tudománytörténeti jelentőségű epizódja volt a *Századvég* teljes 2003-as évfolyamán végigvonuló vita Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Kovács Imre, Laki László és Valuch Tibor részvételével.

„Ha a parasztságra kizárólag úgy tekintünk, mint valamiféle nemzeti sajátosság hordozójára, amely évszázadokon át egyedül állt a viharban, egészen addig, míg nem jöttek a kommunisták, akik felszámolták [itt hivatkozás Ö. Kovácsra], nos ennek csak valamiféle Szabó Dezső-i életérzés lehet a vége. Búslakodás, fájdalmas tűnődés és düh a vissza nem hozható, örökre elveszett értékek miatt. Ám Szabó Dezsőben hihetetlen ironia, elképesztő olvasottság és nem csekély szellemi bátorság is rejlett, s éppen ezért tudta érzékeltetni a két világháború közötti Magyarország nem egy szembeszökő gondját. Sajnos örökösei nagy részében éppen ez az utóbbi képesség nincsen meg.”³⁷

Csak találgathatunk, hogy melyikünk tartozhat az örökösök azon kis részéhez, akiben a Szabó Dezső-i esszencia legalább nyomokban megvan, de megadóan belenyugszunk, ha azon – állításait megfordítva – humort nem értő, műveletlen és szellemi értelemben gyáva többséghez tartozunk, akikben nincs. Mindezen persze mosolyogva túlléphetünk, de a Papp által javasolt öt kutatási szemponttal/feltétellel szembesülve mégiscsak felsziszszentem, hiszen ezekre 2015-ben megjelent tanulmányomban – igaz, más sorrendben – magam is javaslatot tettem (*longue durée*, összehasonlítás, regionális szemlélet, interdiszciplinaritás, intézményi–személyi háttér kérdése). Nyilván nem gondolom, hogy ezekkel feltaláltam volna a spanyolviaszt, de ha már Papp vette a fáradságot, hogy Tóth Judit *Kulákbánat* című könyvéről írt recenziójában mint a „bizonytalan körvonalú szintézisre törekvés” programadóját tollhegyre tűzzön,³⁸ deklarálva ezzel, hogy írásomat ismeri, akkor egy lábjegyzetnyi eleganciát itt is elbírt volna a híres népi blogger szövege. Alaposabban nem bolygatva írását, csak az első szempontjához, a társadalmi folyamatok hosszú időtávon történő vizsgálatának fontosságáról szólóhoz fűznék megjegyzést. Ez részünkről soha nem képezte vita tárgyát. Ily módon egyikünk sem szűkítette le „a paraszti népeesség számának apadását [...] a kollektivizálás néhány évére” – ahogy erős csúsztatással állítja.³⁹ De ettől még igaz, hogy a falvakból exoduszal felérő tömeges elvándorlást a kommunista párt parasztpolitikája és benne: a kollektivizálás váltotta ki. A paraszti népeesség eltűnése és eltüntetése tehát nem ugyanazt jelenti, így a piaci kényszerekkel magyarázható viszszaszorulásuk Nyugaton és a nyíltan paraszttellenes politika következményei Keleten nem keverendők össze.⁴⁰

37 Papp: A megíratlan, 93.

38 Papp István: A gazdaelit sorsa képekben. Tóth Judit: *Kulákbánat*. Kulákelles propaganda a Ludas Matyi-ban. *Betekintő* (16) 2022. 2. sz. 140.

39 Papp: A megíratlan, 90.

40 Ahogy ezt a vállaltan baloldali Fejtő Ferenc világosan látta: „a kommunisták szégyellték ezt az erőszakot, amely egyáltalán nem felel meg az eredeti kommunista tan humanista elveinek, és ezért a birtokok koncentrációját, a tényleges kisajátítást úgy hajtották végre, hogy a szövetkezés látszatát próbálták kelteni (melynek békés elve azonban mindig idegen volt ezektől a nyers emberektől, a polgárháború specialistáitól).” Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I–II. Bp.–Párizs, 1991. I. 243.

Fogalmainkról három pontban

1. A történeti források vétójoga (*Vetorecht der Quellen*) Reinhart Koselleck által megalkotott kifejezés. Az októberi vitában ezt teljesen félreértve, a történeti tény szemszögéből, az egydekás, ötdekás és ötmázsás jelentőségű tények párhuzamával élcelődő Pritz Pál,⁴¹ de a kifejezést szintén kritikával illető Tomka Béla sincs tisztában⁴² ezek szerint azzal, hogy a fogalmi infláció ellen következetesen fellépő Kosellecket mi készítette egy új fogalom bevezetésére, illetve az mit is jelent. Amennyiben a posztmodern történetírás nyomán elfogadjuk azt, hogy lejárt a nagy elbeszélések ideje, s a történetírás történetekre (morsákra – *en miettes*) hullott, akkor abban sem lehet többé konszenzus, hogy mi igaz, mi számít ténynek.⁴³ Ha többféle igazság (narratíva) létezik, akkor meg kell fordítanunk nézőpontunkat. A történetírásnak immár fel kell adnia azt a célját, hogy a múlt történéseiről teljes körű konszenzussal bíró elbeszélést nyújtson.⁴⁴ Ebben a helyzetben szolgál segítségül Koselleck intenciója, miszerint „[s]zigorú értelemben a források sohasem adhatják szánkba a mondanivalót. Az olyan állítások elé mindenestre gátat emelnek, amelyeket nem szabad kimondanunk. Ebben áll a források vétójoga. Nekik köszönhető, hogy nem kockáztathatunk, és nem tűrhetünk meg olyan értelmezéseket, amelyek egészen egyszerűen hamisak vagy szemmel láthatóan megengedhetetlenek.”⁴⁵ [Kiemelés az eredetiben.] A történeti vidékkutatás során a források, főleg, ha idevesszük a kommunista időszak társadalomátalakítási törekvéseinek – gyakran már az egykori kortársak által is jelzett – következményeit, messzemenően kijelölik az érvényes állítások körét.⁴⁶ A „magyar agrárarcoda” narratívája a legutóbbi időkig nem vett tudomást azon szélesebb összefüggérendszeréről, amelyben a Kádár-rezsim „sikerei” mérlegre tehetők. Sem a kollektivizálást elszenvedők lefojtott traumája,⁴⁷ sem a hatalom kulisszái mögül az útvesztés miatt mind-

41 <https://www.youtube.com/watch?v=aeWRF03xzY4> [1:12:39–1:13:04]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

42 Utóbbi az októberi konferencián így fogalmazott: „Azt gondolom, hogy a források – és ezzel nem vagyok egyedül – nem mesélik el magukat, tehát nem hiszem azt, hogy a forrásokra való folyamatos hivatkozás az bármiféle történeti vitát megoldana, merthogy magától értetődő, hogy minden történész igyekszik forrásokat, lehetőleg eredeti forrásokat használni és új forrásokat bevonnai a kutatásba, de a kérdés az, hogy milyen forrásokkal foglalkozik és miként interpretálja ezeket a forrásokat. [...] Ez egy kicsit ráolvasás jellegű megjegyzés számomra, semmiféle problémát nem old meg a történeti kutatásban, ha azt állítjuk, hogy a történeti forrásoknak kell elsődleges szerepet kapniuk. Ezt mindannyian így gondoljuk.” <https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg> [2:36:47–2:38:28]. (Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

43 Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. 18.

44 Chris Lorenz: *Konstruktion der Vergangenheit. Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln–Weimar–Wien, 1997. 399.

45 Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. [Ford. Hidas Zoltán.] Bp., 2003. (Mesteriskola; Német Szellemtudományi Könyvtár) 237.

46 Lásd pl. M. Venyige Júlia: Gondolatok a falusi lakosság elvándorlásáról. *Alföld* 17 (1966) 4. sz. 48–53.; Kerék Mihály: Településeink a vándormozgalomban. *Településtudományi Közlemények* 18 (1966) 127–135.; Horváth Gergely Krisztián: „Kétségbeesésben írtam”. Kuláküldözés – kollektivizálás – elvándorlás a Kádár-korszak szociográfiáiban. In: *Magyar dúlás*, 183–219.

47 Lásd pl. Bíró Friderika – Fűr Lajos: *Búcsú a parasztságtól*. I–III. Bp., 2013–2014. II. (Interjúk) 85–99., 204–210., 329–615.; Papp Lajos: A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim. 1981. május 1.

untalan kihallatszó, a hatalom bizonytalanságát és tanácstalanságát tükröző viták („reformok”) nem kerültek eddig súlyukat megilletően középpontba,⁴⁸ csakúgy mint a természet megerőszkolása árán elért terméshozományok.⁴⁹ A vidék életlehetőségeit a maguk komplexitásában tükröző források mentén egészen más kép rajzolódik ki előttünk, mint a meglehetősen egysíkú Kádár-kori önlegitimációs narratívát továbbgörgető kollégák tollából.⁵⁰

2. Jó ideje figyelem, hogy jelenkoros kollégáink mihez kezdenek a ’társadalmiasítás’ fogalmával. Most azért is indokolt e fogalmunkat elővenni, mert Valuch Tibor továbbra is következetesen a társadalmiasítás kifejezést használja, míg a *BBC History* hasábjain Földes György nyíltan be is vallja, „hogyan általában nem értem, mit jelent a »diktatúra társadalmiasítása«”⁵¹ – megint csak a lényegi momentumot jelentő i betű nélkül. Társadalomtudományos fogalmaink jelentős részét a németből vettük át. Az adaptációban jelen esetben az okoz nehézséget, hogy a németnek a „társadalom-” „társadalmi” jelentésére (s ugyanígy ezek főnévi változataira) két szava is van: a ’sozial/Sozial-’ és a ’gesellschaftlich/Gesellschafts-’, miközben a szóba jöhető magyar jelentések már foglaltak. A magyar ’szocializál’ kifejezésnek, amely érthető pedagógiai értelemben, de jelentheti az államo-

[S. a r. Horváth Gergely Krisztián.] In: *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai*. Főszerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Vidéktörténet 2) 295–310.; Kunt Gergely: A kollektivizálás első hullámának mikroszintű tapasztalatai. In: *Vakvágány*, I. 483–513.; Örsi Julianna: *Földközélmény*. Túrkeve, 1994. Passim; Ritter György: A paraszttalanítás az észak-dunántúli németeknél a visszaemlékezések tükrében (Emlékanyagközlés és -elemzés). In: *Vakvágány*, II. 81–182.; Szilágyi Miklós: *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalmi és gazdasági története egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Bp., 2006. 170–188.; Uő: *Sors és tapasztalat. Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról*. Bp., 2008. (Életmód & Tradíció) Passim; Balogh Balázs: Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téveszítéstől napjainkig. In: *Ethno-Lore*. 26. Az MTA Néprajzi Kutató Intézetének Évkönyve. Főszerk. Hoppál Mihály. Bp., 2009. 289–324.

48 Az államapparátus szakpolitikáinak tisztában voltak a valós helyzettel, s a szűkebb szakmai nyilvánosságban ennek akár írásban is hangot adtak. Vö. pl. Kulcsár Viktornak, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézete osztályvezetőjének még az első olajárrobbanás „begyűrűzését” megelőzően tett megállapítását: „A mezőgazdaság helyzete nem vizsgálatosabb más népgazdasági ágakénál, annak ellenére, hogy számos, nagyon értékes kezdeményezésről számolhatunk be.” Kukovics Sándor – Kulcsár Viktor: *A mezőgazdasági termelés területi tervezése. A nagyüzemi gazdálkodás kérdései*. Bp., 1973. 10. Lásd továbbá Váncsa Jenő miniszter előterjesztéseit az MSZMP KB Gazdasági Bizottsága részére 1981-ből. Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrár-csoda” és a források vétőjoga. *Archivnet* 21 (2021) 4–5. sz. (<https://www.archivnet.hu/elbeszeles-es-torteneti-magyarázat-magyar-agrarcso-da-es-a-forrasok-veto-joga>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

49 Lásd pl. Máté Gábor: A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor. Bp., 2009. 169–170.; Máté Gábor: A vízhasználat átalakulása az államosítás és a térszerkesztés következtében a Völgysegi-patak felső vízvidékén. In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2014. 471–515.; Ö. Kovács József: Vízhasznosítás, tervezésközelítés, közegészségügy és társadalom Magyarországon 1945–1965/1970. In: uo. 517–554.; Ö. Kovács József: A „hanyatlás lassításának” kérdései 1988-ban egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében. In: *Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok*. Szerk. Csikós Gábor et al. Bp., 2021. (Vidéktörténet 3) 239–249.

50 Vö. Ferenc Donáth: Wer der Risiko tragt, soll auch die Entscheidungen treffen. Erfolge und Probleme der ungarischen Landwirtschaft. In: *Ungarn - Ein kommunistisches Wunderland? Küß die Hand, Genossin*. Hrsg. István Futaky. Hamburg, 1983. 147–160.; Romány Pál: Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig, 1957–1997. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk. Gunst Péter. Bp., 1998. 345–437.; Varga Zsuzsanna: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Bp., 2003. 261–339.

51 Valuch: Az állami erőszak és az államszocializmus, 68.; Földes: Az erőszakról, 66.

sítást/reprivatizációt, azaz a társadalmiasítást is, a németben a *Sozialisation* és *Sozialisierung* szavak felelnek meg. Ezzel szemben ott van a *Vergesellschaftung* fogalma, a társadalmivá tétel, másként: a társadalmiasítás jelentésében. A társadalmiasítás használata mellett szól az is, hogy a korabeli magyar nyelvben ugyanebben az értelemben használta e kifejezést a pártállam sajtója.⁵² (Adódna a párhuzam, hogy a *Verbürgerlichung* [polgárosodás] mintájára ezt fordítsuk társadalmasodásnak, de ez a magyarban hordoz más jelentést.) Kétségtelen nehézsége ellenére a társadalmiasítás használata mellett tettük le a voksot,⁵³ mert ez körülírás nélkül, a lehető legtömörebben fejezi ki a kommunista diktatúra – s általában minden diktatúra – azon törekvését, hogy akaratát ne pusztán külső erővel kényszerítse alattvalóira, hanem teremtsen olyan szituációkat, amikor a diktatúra érdekei mentén csoportokra szabdalt társadalom tagjai kiszolgáltatottságuk, részérdekeik vagy éppen érzelmi manipuláció miatt involválódnak, és öntudatlanul is hozzájárulnak annak működtetéséhez („mint víz a medret követed és teremtéd”, illetve „mindenki szem a láncban”⁵⁴).

3. Végül a modernizáció és szükségszerűség kérdése. A történetírásban is általánosan elfogadott, hogy az emberiség fejlődését evolutív módon, a fejletlenebbtől a fejlettebb irányába tett lépések sorának tekintik, így legitim az a felfogás is, amely az országokat fejlettségük alapján állítja sorba. (A jelen ökológiai válságából visszatekintve persze a fejlettség legtöbb tényezőjéről kiderül, hogy masszívan hozzájárult a Föld ökoszisztémájának tönkretételéhez, hosszú távú áldásaik így igencsak kétségesek.) Ez alapján beszélhetünk „előttünk járó” országokról is, amelyekhez történő közelítés folyamatát sokan a haladással azonosítják. A fejlődés és haladás víziója alapulhat ideológiai premisszákon is. A kommunizmus például a magántulajdon eltörlése és közösségi tulajdonba vétele, az erőteljes iparosítás és urbanizáció, valamint a párt vezető szerepe és a társadalmi egalizáció – a gyakorlatban nivellálás – elvei mentén képzelte el az ideális társadalomhoz vezető utat. A rendi agrártársadalom és az ahhoz társított elmaradottság lenyomatát még a 20. század közepén is magán viselő Kelet-Európában a marxista ideológia kérlelhetetlensége miatt⁵⁵ a haladás, modernizáció víziója összekapcsolódott a szükségszerűséggel, az esetleges kételkedő hangok, jó szándékú hozzászólások így automatikusan ellenzéki, sőt

52 Vö. néhány példa döntően a hatvanas évekből: „A közigazgatás társadalmiasítása hazánkban természetes folyamatként már évekkel ezelőtt megkezdődött.” A garázs-dzsungelban. *Kisalföld* 1965. január 31. [26. sz.] 3.; „... a természeti társadalmiasítása”. Ágh Attila: Marxizmus és antropológia. *Valóság* 8 (1965) 11. sz. 56.; „A képzőművészet alkotásai az ember természeti környezetének is részévé válnak – elősegítik e környezet elembe-beriesítését, társadalmiasítását.” Szili József: A szocialista művészet sajátossága. *Kritika* 3 (1965) 8. sz. 44.; „A gépek társadalmiasítását össze fogják téveszteni a társadalom automatizálásával.” Fenyősi Antal: Gondolkodó ember és „gondolkozó”-gép. *Élet és Irodalom* 10 (1966) 13. sz. 10.; „... a műsorszerkesztés és lebonyolítás »társadalmiasítása«, a városukat szenvedélyesen szerető, múltját és jelenét legjobban ismerő helyi kutatók bevonása az előkészítésbe”. Morvay Péter: Hazai esték. *Magyar Nemzet* 1974. november 30. 5.

53 Bevezetésére lásd Ö. Kovács József: Előszó, továbbá Ötven éve történt? A kollektívizálás társadalmiasítása. In: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Szerk. uő. Miskolc, 2009. 7–10., 135–148.

54 Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*. (<https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01961/illyes01961.html>). Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

55 „Az ellenféllel nem annyira istenségenek hamis voltát helyezik szembe, hanem eszméjének társadalmi-vitális intenzitását rombolják le, történelmi és szociális meghatározottságának feltüntetése alapján.” Karl Mannheim: *Ideológia és utópia*. Bp., 1971. 153. Az eredetit lásd uő: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929. 236.

ellenséges nézőpontokká váltak. Historiográfiánk nagy teherterele, hogy a mai napig nem nézett szembe a hazai „nagy ugrás” tényleges társadalmi-gazdasági-környezeti költségeivel.⁵⁶ Az *old school* felfogást tiszteletre méltó őszinteséggel képviseli Honvári János még ma is, aki az *Archivnet* 2022. évi 1. számában megjelent, a kollektivizálás mellett érvelő, annak tragédiáját messzemenően relativizáló, tanulmányterjedelmű hozzászólását az alábbi mondatokkal zárja: „Tény, hogy a gazda a maga ura volt, a sajátjában a családja számára termelt. Az önállóság (vagy inkább annak hamis tudata) minden bizonnyal örömmel töltötte el, valójában azonban földjének életre szóló rabszolgája maradt, amelynek időnként a családja is áldozatává vált. Végül nem lehet megkerülni a következő kérdést: azért, mert mindenféle modernizációnak vannak vesztesei, sőt esetenként áldozatai is, mondjunk le a haladásról?”⁵⁷ Úgy vélem, itt az ideje, hogy a kommunista diktatúrát elszenvedők traumáihoz, veszteségeihez kellő érzékenységgel közelítsen minden történész, az értelmezés szabadsága nem jelentheti, hogy zöld utat kap a relativizálás.⁵⁸

56 Úttörők e tekintetben Germuska Pál kutatásai, amelyekben a magyar államháztartás szerkezetét és hiányát rekonstruálta az 1960–1970-es években, de Tomka Béla vizsgálatai is, amelyek a hatvanas évek közepétől nemzetközi kitekintésben a hazai gazdaság- és társadalompolitika tartalmát, eredményeit tekintve a Nyugattól történő mind nagyobb leszakadást mutattak ki. Germuska Pál: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok* 146 (2012) 47–78.; Uő: Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979. *Aetas* 29 (2014) 4. sz. 125–144.; Tomka Béla: A „hatvanas évek” a magyar történelemben: összehasonlítások tanulságai. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly et al. Bp., 2009. 552–560.; Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok. *Múltunk* 57 (2012) 1–2. sz. 27–49.

57 Honvári János: Hozzászólás Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrárcsoda” és a források vétőjoga című könyvismertetéséhez. *Archivnet* (22) 2022. 1. sz. (<https://www.archivnet.hu/hozzaszolas-csikos-gabor-o-kovacs-jozsef-elbeszeles-es-torteneti-magyarazat-magyar-agrar-csoda-es-a>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 28.) A problémát lásd még Földes György megfogalmazásában: „[Ö. Kovács] ítéletei megalkotásakor nem veszi figyelembe azokat a hatásokat és következményeket, amelyek pozitívnak tekinthetők, amennyiben nem léptek túl *egy mértéket*, nem egyszerűsíthetők nyers hatalmi érdekekre, s amennyiben még azok életkörülményeit, élethelyzetét is javították, akik rövidebb-hosszabb ideig elszenvedtek azokat. [...] mintha a parasztság ellen folyt volna a harc, és nem az agrárium modernizálása, szocialistává formálása lett volna a fő szempont.” [Kiemelés: H. G. K.] Földes: Az erószakról, 66. S vajon mi lenne a mérték? Emlékeztetnék még az alábbi, nyilvánvalóan nem emlékezetpolitikai célokat szolgáló kiadók címadásaira e témában, pl. Lynne Viola et al: *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*. New Haven – London, 2010., vagy Gail Klingman – Katherine Verdery: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture 1949–1962*. Princeton–Oxford, 2011.

58 E problémakört bővebben kifejtve lásd Csikós Gábor – Ö. Kovács József: A „szükségyszerűség elkerülhetetlen parancsa” és a történetkutatás. Válasz Honvári Jánosnak. *Archivnet* (22) 2022. 1. sz. (<https://www.archivnet.hu/a-szuksegszeruseg-elkerulhetetlen-parancsa-es-a-tortenetkutat-as-valasz-honvari-janosnak>. Legutóbbi megtekintés: 2022. augusztus 16.)

Továbbgondolásra. Kérdések és szempontok a Kádár-kor vidékpolitikájáról és az „agrárcsodáról”

Amikor a társadalomtörténetet meg kívánják különböztetni a régi vágású politikaközpontú eseménytörténettől, akkor egyik első helyen szokott szerepelni, hogy ez elsősorban azon társadalmi csoportok életét kutatja, amelyek inkább csak viselték a történelem terheit, miközben annak esetleges áldásaiból kevésbé részesültek.⁵⁹ A magyar agrártársadalom, majd az agrárnépesség visszaszorulásával az ott élők közösségét felölelő vidéki társadalom vitathatatlanul e halmazba tartozik. Kutatócsoportunk azt a célt tűzte ki, hogy ennek a leszorított, a kollektivizálás traumáját a mai napig öntabusítással elfojtó társadalmi csoportnak a nem átbeszélte, historiográfiai hagyományunkba eltorzítva, hamis hangsúlyokkal rögzült történetét alulnézeti perspektívából, primer levéltári forrásbázison vizsgálja.

Azt gondolom, amikor történészként nekilátunk az állampárt időszaka vidéki társadalmában benne a kollektivizálás kutatásának, a historiográfia szirénhangjait kivéendő, először az alábbi négy kérdésre kell elvi választ adnunk.

1. Amit erőszakkal és hazugságok talaján hoznak létre, az lehet-e jó, társadalmilag legitim?⁶⁰ (Vö. „... ami hazugsággal indul és hazugsággal folytatódik, bajosan végződik igazsággal...”⁶¹)
2. Leválaszthatók-e azon személyek a hatalmi elittről, akik ugyan akár ágazati, akár ideológiai kérdésekben vállalták a konfrontációt a párton belül, de eközben 1956 leverését követően is tagjai voltak az MSZMP KB/PB-nek és/vagy aktív alakítói a diktatúrának, a kollektivizálásnak? Vagy vannak „szent” kivételek, mint például Erdei Ferenc és Fehér Lajos?
3. Ha egy politikai hatalom a társadalmi kiegyenlítés politikája mellett teszi le a voksot, akkor valóban szükséges-e, hogy először tönkretegyje a családi keretek között működő, prosperáló egzisztenciákat? Az egyenlősítés politikája nem a volt paraszti középosztály nivójára emelte a többi érintett társadalmi réteget, hanem előbbieket először egzisztenciálisan, sokszor emberileg is tönkretette, s csak ezt követően merült fel egy másfajta parasztpolitika lehetősége.⁶²

59 Stone nyomán lásd Lorenz: *Konstruktion*, 338.; H. A. Diederiks et al.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. [Ford. Kocsor Dóra.] Bp., 1995. 23–29. Összefoglalóan lásd Peter Burke: *Sociology and History*. London, 1980.

60 Az erőszak történeti antropológiai értelmezésére lásd Johan Galtung: *Gewalt*. In: *Vom Menschen. Handbuch Historische Anthropologie*. Hrsg. Christoph Wulf. Weinheim–Basel, 1997. 913–919. A hatvanas évek közepétől a helyi közösségek akaratát és érdekeit figyelmen kívül hagyó téves- és településégyesítési politika a pártállam szimbolikus erőszakvétele a kisebb falusi közösségeken.

61 Szabó Gyula író édesapjának levele fiához. 1952. április 9. In: Szabó Gyula: *Képek a kutyaszorítóból. Műhelytitkok szabadon*. I–III. Csíkszereda, 2001. I. 104.

62 A kortárs emigráns társadalomkutatók tapasztalatai közül lásd a Burgenland–Magyarország viszonylatában összehasonlító terepmunkát végző Sozan Mihály: *A határ két oldalán*. Párizs, 1985. (Az Irodalmi Újság Sorozata) 43–54, 57–70, 80–96, 129., továbbá az 1945 utáni négy évtizedről, benne a kollektivizálásról az első monografikus társadalomtörténeti áttekintést jegyző Bangó Jenő értékelését: „Die Zwangskollektivie-

4. Ha Nyugaton ma már nem legitim a kolonizációs narratíva (lásd a gyarmatokra „odavitték” a „fejlődést”: a közigazgatást, a vasutat stb.), akkor a hazai tudományos diskurzusban miként lehet a mai napig érv az elmaradottság leküzdésére az államilag szervezett, erőszakon alapuló – szükségszerű – modernizáció? A kollektivizálás valójában a vidék erőforrásai gyarmatosításának egyik eszközeként szerepelt a pártállami politikában.⁶³

A „sikersztori”, a konszolidáció- és az „agrársoda”-narratíva teherbíró képességének vizsgálatakor az alábbi szempontokat javaslom továbbgondolásra:

5. A kollektivizálás a párt vidéki társadalompolitikájának csak az egyik, igaz, a leglátványosabb pillére volt. A hatékony nagyüzem víziója mellé az összkép teljességéhez oda kell tenni az egyházüződést,⁶⁴ a diszkriminatív társadalompolitikát (benne: társadalombiztosítás-, oktatás-, ár-) és a településpolitikát. Ezek együttesen felelősek a falusi társadalom elsorvasztásáért Magyarországon.⁶⁵
6. A teljes képhez a társadalompolitika következményei mellett a nagyüzemi mezőgazdaság számlájára írható környezeti ár is hozzátartozik (például földek elsavanyodása, talajvizek elnitrátosodása, a nagyábrás gazdálkodás beszűkült fajtaválasztéka, valamint a kemizálás, illetve a kisparcellás gazdálkodás felszámolása miatt az ökológiai sokszínűség visszaszorulása).⁶⁶ Az iparosított agrárium növek-

... rlung war auf jeden Fall der letzte stalinistische Schachzug im Poststalinismus. [...] Für die Beteiligten war es damals eine Tragödie.” Jenő Bangó: *Die postsocialistische Gesellschaft Ungarns*. München, 1991. 164.

- 63 Vö. *Countryside and Communism*, továbbá *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában* (Szerk. Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Bp., 2015. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]) című kötet tanulmányai. A mára klasszikus feldolgozások közül lásd Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York – Oxford, 1996. pl. 240.; Szilágyi Miklós: *Hagyomány és újítás a 20. századi paraszti gazdálkodásban*. In: uő: *Paraszti hagyomány és kényszermodernizáció. Közeltetések a néprajzi hatásvizsgálathoz*. Bp., 2009. 7–28.
- 64 Vö. pl. Ö. Kovács József: *A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlító lehetőségeiről (20. század)*. In: *Az egyház társadalma – a társadalom egyháza*. Szerk. Bánkúti Gábor – Nagy Mihály Zoltán. Pécs, 2015. 9–20.; Sulák Péter: *Szigorúan ellenőrzött vallásszabadság a Jászkunországban. A kádári egyházpolitika Szolnok megyében (1956–1964)*. Szeged, 2015; Horváth Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi egyházmegyében. Dr. Kógl Lénárd pályája az 1940–1960-as években*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 116–232.
- 65 Losonczi Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Bp., 2005.; Uő. *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegit és gyógyít...* Bp., 1989.; Horváth Gergely Krisztián: *A vidékellenes politika elemei Magyarországon az 1960-as években. Kortárs szempontok egy évtized értékeléséhez*. In: *Az árnyékos oldal, 13–53.*; Csikós Gábor: „Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. *Modernizált vagy traumatizált vidék?* In: *Lefojtva*, 339–360. és Horváth Gergely Krisztián: „Szerepkör nélkül”. *Falvak a Kádár-kor településpolitikájában*. In: *Ellenzélben*, 123–152.
- 66 „Ahol egy tápelem hiánya okozta például a talaj terméketlenségét, ott a nagy adagú, talajjavítást célzó melioratív vagy feltöltő PK műtrágyázás eredményeképpen a búza termését akár egy év alatt 2-3-szorosára lehetett emelni.” Kádár Imre: *A talaj-növény-állat-ember tápláléklánc szennyeződése kémiai elemekkel Magyarországon*. Bp., 1995. 29. „Ki akarta hallani, azt a felfelé is elhangzó figyelmeztetésünket, hogy az 1968-ban végzett – igaz akkor még módszertani pontosság alapján csak *tájékozódó* felméréseink szerint, a műtrágyák és kemikáliák hatékonysága alig érte el az 50%-ot” [kiemelés az eredetiben] – írja a maga damaszkuszi útját megjáró Nagy Bálint, a kemizálás egyik korabeli apostola. Vö. Nagy Bálint: *A „magyar agrársoda” valódi társadalmi-gazdasági folyamatai*. *A Falu* 26 (2011) 1–2. sz. 28–29.; Ö. Kovács József: *Határszéllek. A szocialista projekt környezeti hatásai a kényszerkollektivizálás után*. In: *Ellenzélben*, 153–174.

ményei döntően a környezeti/egészségügyi megfontolásokra érzéketlen műtrágya- és növényvédőszer-felhasználásra vezethetők vissza.⁶⁷

A forint nem konvertibilis volta, valamint az ár- és export/import-támogatások rendszere miatt valójában spekulatív, hogy mi az, ami ténylegesen nyereséges volt. Ami egy téesz szintjén nyereségként jelentkezett, az nemzetgazdasági szinten jelenthetett veszteséget is.⁶⁸

7. Az agrárnagyüzemek mellett érvelő elemzések jellemzően – formális és informális politikai nexusaik miatt – kiemelten kedvező helyzetű gazdaságok alapján általánosítanak (Bábolna: Burgert Róbert; Nádudvar: Szabó István; Bács-Kiskun: Romány Pál; Barcs: Losonczi Pál), miközben a nemzetgazdasági szintű költségek még a mintauzemek esetében is veszteséget eredményeztek.⁶⁹

8. A téesz-ek bevételeinek általában 50%-át tette ki a melléküzemágak tevékenysége. Valójában igen gyakran nem mezőgazdasági tevékenység finanszírozta az agrártevékenységet.⁷⁰

10. Az amúgy messzemenően hamis üzemi eredményességi mutatók⁷¹ mögött elsikkad a bennük dolgozók és családjaik által a sikerért saját pihenésük, egészségük, kapcsolataik rovására megfizetett ár. Az 1965–1985 közé eső falusi életszínvonalbeli növekményre hivatkozók megfelelnek arról, hogy

67 Balog Béla: A mezőgazdaság kemizálásának környezetvédelmi hatásai. [Bevezető előadás.] In: *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre*. Szerk. Török László. Bp., 1978. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99) 23–24.; Dr. Virág Árpád: *A mezőgazdasági kemizálás környezetvédelmi összefüggései*. Bp., 1981.; Fodor István: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon*. Bp.–Pécs, 2001.; Márai Géza: A termőföld minősége és a táplálék értéke. In: Andrásfalvy Bertalan et al.: *A magyar föld sorsa*. Bp. 2014. 209–244.

68 Kornai hiány-modelljének adaptálásával Miklóssy Endre kínál mindehhez értelmezési keretet. Vö. Miklóssy Endre: Magyarország belső gyarmatosítása. *Tér és Társadalom* 4 (1990) 2. sz. 1–13. Lásd még Germuska: Szocialista csoda, 66–67. Továbbá: „a támogatások és elvonások bonyolult – a gazdaságirányítás és a vállalatvezetés számára is áttekinthetetlen – szövevénye alakult ki.” Enyedi Györgyné: Élelmiszer-gazdaság. In: Bartke István: *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Bp., 1985. 76.

69 „... a magyar »csoda« állítólagos virágzása idején, a legfejlettebb eszköztömegetől rogyadozó állami gazdaságok a tényleges mezőgazdasági termelésben, 50–75%-os – minden ipari inputra és beruházásra vonatkozó költségvetési támogatás (társadalmi áldozat) mellett – egy egységnyi nettótermelést (nemzeti közjavat) négyszeres ráfordítás aránnyal termeltek meg. (4 : 1). Ez az arány a termelőszövetkezetekben 3 : 1.” [Kiemelés az eredetiben.] Nagy: A magyar agrár-csoda, 33.

70 A szakszövetkezetek árbevételének már a hetvenes évek közepén 63 százaléka származott kiegészítő tevékenységből, s csak a fennmaradó mezőgazdaságiból. Dr. Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Bp., 1976. 281.; Nagy: A magyar agrár-csoda, 31.

71 „[S]zembetűnő, hogy az összehasonlító áron számolt, vagyis mennyiségi arány szerint – az alábbiakban bemutatott, abnormálisnak nevezhető társadalmi áldozatok és strukturális manipulációk ellenére – a felületen megjelenő összesített ágazati mutatók, a termelési ráfordítások és összesített eredmény (az input és output) vonalai, éppen az iparszerű termelés »legdicsőségesebbnek« hirdetett tíz éve alatt (1975–1985), keményen az input javára ütköznek. Ezalatt a társadalmi–gazdasági haszon, vagyis a nettó termelési érték alig változott, miközben a termelésből kiszorult 730 ezer fő. A termelési érték 150%-os emeléséhez, azonban, fosszilis energiában kifejezve 550%-kal több üzemanyagot, fosszilis energia származékot és ipari anyagot használtunk fel.” [Kiemelés az eredetiben.] Nagy: A magyar agrár-csoda, 29.

- a. az 1970–1980-as években 1,5-1,7 millió kisegítő és háztáji gazdaság a művelt terület kb. 15%-án állította elő a bruttó mezőgazdasági termelés felét;⁷²
- b. mindez az érintett családok jelentős túlmunkájával valósult meg (1982-ben napi 4,9 óra/háztartás);⁷³
- c. az esetlegesen gyarapodó, munka mellett háztájizók számára is föld- és gépvásárlási tilalom volt, tehetségüket, szorgalmukat az állam nem engedte kibontakozni (a rendszerváltozást követően nem is belőlük rekrutálódott az új agrár-
elit);
- d. ugyanebben az időszakban milyen bázisról a magántulajdonra, az egyéni gazdálkodásra építve mekkora utat tett meg Burgenland, különösen annak elmaradott, középső és déli része.⁷⁴

A magyarországi falvak társadalomszöveve a szóban forgó évtizedekben – az agglomerációs és rekreációs adottságú településeket leszámítva – helyrehozhatatlanul roncsolódott.⁷⁵

Az Akadémia konferenciáján elhangzott beköszöntőjében Lamm Vanda a diktatúra alapidimenzióira utal, amikor azt írja, hogy „széles néptömegek összehasonlíthatatlanul jobban éltek, mint a háborút megelőző időszakban; külön kérdés az, hogy ennek mi volt az ára és a forrása. [...] A békésnek tűnő években ha meg is szűntek a kivégzések, sajnos az emberi jogi jogsértések mindennaposak voltak, s ezeket valójában a hivatalos állami politika rangjára emelték.”⁷⁶ Úgy vélem, az általa is képviselt úton közelebb jutunk a szocialista rendszer tényleges teljesítményének megítéléséhez. Történészként nem tehetünk úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk: Magyarországon 1948 és 1990 között egy politikai diktatúrát fenntartó állampárt kezében volt a hatalom.

A BTK–NEB Vidéktörténeti témacsoportja interdiszciplinárisan szerveződik, tagjai történész-levéltárosok, antropológusok, etnográfusok, de van közöttük pszichológus és szociológus is. Kutatási szemléletünk és horizontunk ennek megfelelően holisztikus,

72 Az adatokat lásd Kovách Imre: *Termelők és vállalkozók. (Rétegződés-modell vizsgálat IX)*. Bp., 1988. 46–48. [Termékfajta szerinti lásd 47.]; Romány: *Az Agrárpolitikai Tézisektől*, 373. A háztáji esetében fontos hangsúlyozni, hogy a szó hangzása organikusságot sejtet, miközben a falusiak háztáji földjeit általában a határ távolabbi részén mérték ki a téések egy tagban, így annak művelése a gyakorlatban rengeteg idővesztéssel járt.

73 *A háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező lakosság napi tevékenysége 1982-ben. Előzetes adatok*. Kiad. KSH. Bp., 1983. 7. Vö. *A mezőgazdasági kistermelés*. I. Kiad. KSH. Bp., 1982.

74 Győri Róbert – Jankó Ferenc: A regionális fejlettségi különbségek alakulása a 20. században az osztrák–magyar határ két oldalán. In: *Burgenland*. Szerk. Jankó Ferenc – Fábián Attila – Hardi Tamás. Bp., 2017. (A Kárpát-medence régiói 14) 400–420.; Jankó Ferenc: *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A Vidék Vonzásában 2) 255–309.

75 Vö. e ma már radikálisnak tűnő sorokkal Andor Mihálytól: „... mégiscsak jogos az elmúlt negyven év politikáján számonkérni a falu sorsát, mert a mai helyzet nem lassú, szerves változások eredménye, hanem erőszakos, durva és illetéktelen beavatkozásoké.” Andor Mihály: *Néma népszavazás*. Bp., 1989. 102. Lásd még Bajmóczy Péter – Balogh András: *Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. Földrajzi Értesítő* 51 (2002) 385–405.; *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkarászig*. Szerk. Beluszky Pál – Sikos T. Tamás Bp., 2011.; *Települések a lét határán. Erősen fogyó népességű törpefalvak Magyarországon*. Kiad. KSH. Bp., 2014.

76 Lamm Vanda: *Köszöntő*. In: *A szovjet típusú rendszer*, 9–10.

hangsúlyozva, hogy elsőbbséget adunk az alulnézeti perspektívának. (Ez alatt nemcsak a társadalomban alul elhelyezkedőket értve, hanem a hatalom szféráinak belső, informális források alapján történő vizsgálatát is.) A történetírás alapvető módszertani kívánalmai (forrásfeltárás, forráskritika) mellett társadalomtudományos érzékenységgel lépünk fel: tudatos fogalomhasználattal, a kvalitatív és kvantitatív forrásokra és elemzésre történő nyitottsággal, az összehasonlítás és értelmezés során a nemzetközi historiográfia nyújtotta elméleti keretek érvényesítése mellett dolgozunk. Rengeteg feltáratlan forrás, alig vizsgált probléma, eddig rejtve maradó összefüggés várja, hogy behatóan foglalkozzunk vele. Ezért mint Ö. Kovács József kollégája, aki felvállalja az ő „nagyon homályos vidék-történet koncepcióját”, bátran leírom: azt, hogy kutatásaink alapján paradigmaticusan más következtetésekre jutunk, nem magyarázza sem az, hogy írásainkat „kinyilatkoztatott valamiféle homályos, felsőbbrendű tudás birtokosának pozíciójából” publikáljuk, sem pedig az „emlékezetpolitikai álláspont[já]ból megfogalmazott inszINUÁCIÓ”. Annak eldöntését, hogy kutatócsoportunknak vagy éppen személyesen Ö. Kovács Józsefnek vajon tényleg „nincsenek érvényes válaszai” a saját magunk felállította értelmezési keretek között, továbbá, hogy ne felelnék meg „a tudományos objektivitás alapelveinek”, az olvasó és gondolkodó kollégákra bízunk.⁷⁷

Mindamellet a hazai történetírás javára válna, ha a fentebbi kérdésekről tényleges vita bontakozna ki, amire a magam részéről nyitott vagyok.

77 Az idézeteket lásd Valuch: Az állami erőszak és a társadalmi változások, 62.